

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt: IV

Sa. 16

I. Teşrin 1940

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 5

BELLETEN

ISSN 0041-4255

Birinci Baskı : 1940
İkinci Baskı : 1995

BELLETEN

Cilt: IV

I. Teşrin 1940

Sayı 16

1937 YILINDA TÜRK TARİH KURUMU TARAFINDAN YAPILAN TOPKAPI SARAYI HAFRİYATI

AZİZ OĞAN

*Istanbul Arkeoloji Müzesi U. Müdürü
ve
T. Tarih Kurumu Azası*

Bütün müelliflerin güzellik melikesi diye tavsif ettikleri Bizans, Avrupa ve Asya kıtaları gibi iki kıtanın telâki noktasında ve Boğaziçi ile Marmara denizi ve Haliçin teşkil ettiği zaviye üzerinde müessesedir.

Hurafatı tarihiyeye göre kablettarih zamanlardan beri meskûn olan Bizansın tesisi Megaralılara atfolunur. Şöyle ki: Megaralılar Delf kâhinine müracaatle tesis etmek niyetinde oldukları yeni şehrin nerede kurulması muvafık olacağı hakkında istimzaçta bulunurlar. Kâhin de bunlara kısaca: «Âmâlar şehrinin karşısında kurunuz» der. Muamma halinde olan bu kehaneti müteakıp M. e. 658 yıllarına doğru Bizas adındaki reisleri ile yola çıkan Megaralılar, uzun bir yürüyüşten sonra Boğazın mavi kıyılarına vardılar, tevakuf ettikleri Topkapı Sarayının bulunduğu noktadan etrafı seyrederken o vakit Finikelilerin bir kolonisi olan Halkidonya denilen Kadıköye gözleri ilişti ve buldukları mevkiin letâfetini görmiyerek Halkidonyanın intihabından dolayı hayret ettiler ve ahali-sini kör zuğmiyle, kâhinin âmâlar memleketi diye vermiş olduğu cevabın mânasını anladılar ve şehri burada kurarak başlarında bulunan Bizas'a izafetle Bizans adını verdiler.

Şüphesiz ki Bizans ilkönceleri küçük bir karyeden ibaretti. İklimin mutedil olması ve coğrafi durumuna inzıman eden tabii zenginliği şehrin az zaman zarfında büyümesine yardım ettiği gibi, bilâhare Zökzip'in idaresi altında gelen muhacirler de nüfusun artmasına vesile olmuş ve bu suretle Bizans mühim bir ticaret merkezi olmağa başlamıştı. Bu son gelen muhacirler, Hera mezhebinin de birlikte getirmişler ve bu mezhebin yayılmasına vesile olmuşlardır.

Tabiatte emsaline nadir tesadüf olunan Boğaziçi daima insanların nazarı dikkatini celbetmiş ve bu güzel memlekete sahip olmak için ardi arası gelmiyen döğüşmelere sahne olmuştur. Bizans, Med muharebeleri esnasında İranlılar tarafından zaptolundu ve Platea muharebesinden sonra İspartalı Pausanias tarafından (M. e. 479) da alındı. Şehir yeniden büyük binalarla tezyin edildi. Bu itibarla Pausanias'a Bizansın ikinci bânisi nazariyle bakılır. İspartalılarla Atinalılar arasındaki rekabet ve münazaalardan hayli müteessir olan Bizans, Makidonyalı Philippe tarafından (M. e. 345) te zabt ve işgal korkusu da geçirdi. Lâkin Bizansın gösterdiği kahramanca mukavemet yüzünden Makidonyalı hükümdarın hücumu akamete uğradı ve Philippe şehri almaktan vazgeçti. Bizanslılar, gece ay ziyası altında elde ettikleri bu parlak muvaffakiyetlerinden dolayı büyük bir sevinç duydular, şenlikler yaptılar ve mabude Hekate namına bir heykel rezzettiler ve bu mabudenin üluhiyet alâmeti addolunan hilâli de paraları üzerine hakketmeği bu tarihten itibaren âdet edindiler.

Bizans, Romanın nüfuzu altına girinceye kadar binbir türlü safahat geçirmiş ve nihayet Roma idaresinde bir müddet müstakil kaldıktan sonra Kayser Vespasian tarafından bütün imtiyazları geri alınmış ve Septimus Severus dahi M. s. 195 senelerine doğru Bizansı tahrip ederek küçük bir karye haline getirdikten sonra oğlu Karakallanın rica ve tavassutu üzerine saraylar, hammamlar, kaleler vücuda getirmek suretiyle şehir yeni baştan tesis olunmuştur. O zaman Bizans şehri Roma imparatoru Marc Aurele' in manevî babası Antonius ismine nispet edilerek Antonius tesmiye olunurdu. Milâdın 330 senesinde Konstantin tarafından payitaht itti haz edildikten sonra «Nea Roma» ismi verildi ve daha sonraları ise «Constantinopolis» yani «Konstantin şehri» diye anılmağa başladı ve bu ünvan Bizansa tevarüs eden Türkler tarafından da «Konstantaniye» şeklinde kabul ve darbedilen paraların üzerine hâkkolundu.

Bugün İstanbulda mevcut Bizans âbidatı arasında manastır, kilise, saray gibi binaların bânileriyle o zaman taşıdıkları isimlerin birçoğu, İstanbul arkeolojisiyle teveggul edenlerin devamlı mesailerine rağmen henüz bilinmemiştir.

Arhaik Bizansın ihtiva ettiği mebani veya izlerin keşf ve tesbiti ise, tarih ve arkeoloji noktai nazarından büyük bir ehemmiyet arzeder.

Velhasıl Sarayburnu havalisi ilk iskân mıntakası olmak dolayısıyla burada yapılacak hafriyatın modern zamanlardan prehistorik zamanlara kadar uzun kültür bakıyelerinin tezahürüne vesile olacağı şüphesizdir. Türk Tarih Kurumu, Anadolu ve Trakya'da hafriyat yaptırdığı şu son senelerde coğrafi vaziyeti dolayısıyla bu havalide yapılacak hafriyatın bu iki kültürün rabitasını tespit hususunda mühim bir rol oyniyabileceğini düşünerek, derhal hafriyata karar vermiş ve bu iş, 8.9.1937 tarih ve 2651 numaralı bir tezkere ile benimle Arkeoloji Müzeleri Umum Müdür Muavini Dr. Arif Mansel'e tevdi olunmuştur. Plân ve kroki işleri de mimar Saim Ülgen tarafından yapılmış olan bu hafriyata, 1937 senesi 8 Eylülünde başlanmış ve iki ay kadar devam olunmuştur.

Bu hafriyatın Üniversitemizde arkeoloji tahsil eden gençlerimiz için de bir tatbikat sâhası olabilmesi pek faydalı görünmüş ve Üniversitenin de alâkası celbedilmesi üzerine, beraberlerinde profesörleri Bay H. Bossert birlikte olduğu halde, hafriyatın devam ettiği günler ameliyat sâhasına gelmişler ve hattâ ileri talebeye bazı vazifeler de verilmiştir. Bunlar meyanında bilhassa Bahadır Alkımın mesaisini takdir ile yadetmek bir vazifedir.

Yukarıda bilmünasebe zikredildiği veçhile, eski Bizansın ilk iskân mahalli olduğu sanılan mevkide yapılacak kültür tabakalarına ait araştırmaların muvaffakiyetli neticeler vermesi beklenirdi. Bu mevki ise Topkapı Sarayının kâin bulunduğu yerdi.

Malûm olduğu üzere, Topkapı Sarayının kapladığı sâha, şimalen Boğaziçinin medhali, şarken Marmara denizi, cenuben Ayasofya, garben dahi Sirkeci ile mahdud olup Fatihin (1478 - 883) de Demirkapıdan [1] başlayarak Ayasofya ile İrena kiliselerinin aralarından geçmek üzere Ahırkapıya kadar devam eden kara surları ile çevrilmiştir.

Binaenaleyh, bu hudut Saray burnunun en yüksek mahalli ise Sarayın ikinci avlusu (Foto. No : 1, Plân) adı verilen ve Babüsse-

[1] Fatih surlarının Demirkapıdan denize kadar olan parçası 1871 tarihine kadar mevcut idi, bilâhare yıktırılmıştır.

lâm önüne tesadüf eden yerdir ki burada sıra ile kubbe altı ve elyevm silâh kolleksiyonunun teşhir edilmekte bulunduğu Raht hazinesi vardır.

İlk araştırmaların Dr. Arif Mansel ile bu sâha dahilinde yapılması muvafık görülmüştür. Sarayın kesif ağaçlıklı bir yeri olan burada, etrafa zarar vermeden ve müzeye gelen ziyaretçileri taciz etmeden ameliyatı sevk ve idare etmekte müşkilât pek aşikâr idi. Bahusus Türk periyodlarını gösteren âbidelerden Ahmed III. zamanında Karadenizde Sohumkale de dikilmiş iken 1876-1294 muharebesinden sonra buraya getirilerek rekzedilen üzeri yazılı âbidevi levha ve selâm taşı ve sair eserler de bu sâhada bolunuyordu. Bu münasebetle serbestii harekâta istediği gibi sahip olmyan heyet, ilk mesaisini kubbe altının biraz sağındaki boşluğa teşmil etmeği münasip gördü. Ve filhakika bu küçük sâhada ameliyata engel teşkil edecek ağaç ve yol gibi şeyler yoktu. Burada zemin sathına pek yakın olarak, boyu 15, derinliği 20 metreye varan müstatil şekilde kalın duvarlı bir binaya tesadüf edildi. Yassı tuğla ve harçla örtülmüş ve oldukça iyi bir halde kalmış olan bu bina, tarzı inşası itibariyle Milâdi VI ıncı asırda vücade getirilmiş bir yapı bakiyesidir. Plâni, adeta bir kilise absidini andırırsa da, muahhar devirlerde içi horasanlı harç ile sıvanarak bir sarnıç haline konmuş olduğundan, eski ve hakiki hüviyeti hakkında katı bir hüküm verilemez. Mahaza, o devrin küçük bir kabristan kilisesi olmasına ihtimal verilebilir.

Hafriyat derinleştikçe ümit hilâfına ne bir Yunan ve ne de bir Romen inşaatı bakiyesine tesadüf olunmadı. Bilâkis, ya hiç ellenmemiş bakir toprağa veya Akropolün kayalık arazisine rastlandı. Buranın biraz ilerisinde yapılan araştırmalarda toprak ve molozlara karışmış bir halde birçok keramik parçaları da bulundu ki, bunun içinde (Foto. 2, 3) görüldüğü veçhile, Proto Korint olanlar da vardır. Bu itibarla Bizansın 660 tarihlerinde tesisine dair olan nazariye bu keramiklerin delâletiyle bilfiil sabit oluyor ki, bu husus cidden mühim addolunabilinir. Şurasını da ilâve edelim ki, Proto Korint ile Yunan Romen, Bizans ve hattâ Türk devirlerine ait (Foto. 4, 5, 6) keramik parçalarına tesadüf olunduğu halde, prehistorik devre ait tek bir eser çıkmamıştır. Bulunan eserlerle keramik ve keramik parçaları arasında gerek etüde, gerek teşhire lâayık olanları müzeye alınmıştır. Bunlar meyanında bir de tuğladan su kemerleri vardır. (Foto. 7) Bu kısımdan alınan netice üzerine hafriyata nihayet verilerek, silâh müzesinin önündeki sâhada ame-

liyata başlanmıştır. Bir iki metre toprak kaldırıldıktan sonra burada uzun dılı 35, kısa dılı 21 metre olan bir Bazilika enkazı meydana çıkmıştır. Plân No. 2 de görüleceği veçhile bina, dahilen tulâni ve iki cenahı karşılıklı altışar direklerle neflere ayrılmış ve bu suretle orta kısmın aralığı biraz geniş olmak üzere mabedin içi üç nef yani sahana taksim olunmuştur. Bu kabil ibadet evlerinde olduğu gibi, bunun da bir narteks kısmı mevcut ise de, fazla tahrip gördüğü için methallerinden sağdaki mahfuz kalabilmiş ki, bunun delâletiyle atriyumuna geçit veren üç kapısı mevcut olmak icap ediyor.

Absid, içten müdevver fakat dıştan üç müsavi köşelidir. Aslı binadan fazlaca dışa doğru ilerlemiş olması, bu Bazilikada kendine mahsus bir inşa tarzı takip edilmiş bulunduğunu ifade eder.

Mihrap kutru ana duvara iltisak edecek kadar büyük ve yavan değildir. Yan duvarların son sütun hizasına kadar geldikten sonra bir zaviyei kaime teşkil ile abside kadar uzaması, ön kısımda genişçe ve murabba bir Bema olduğunu ifade eder. (Plân A. 2) Mermer döşemeleri başka binalarda kullanılmak için sökülmiş olduğundan çok eksilmiştir. Bununla beraber Foto. 8 de görüldüğü gibi dalâjlar dört köşe mermerden olup aralarında mozaik tarzında hendesi olanlar da vardır. Hafriyatta fresk ve mozaik kırıntılarının mevcudiyeti, binanın oldukça itinalı bir surette inşa edilmiş ve ikonlarla süslenmiş olduğuna şüphe bırakmaz. Korent nizamında kenkerotu yapraklarıyla süslü başlıkları taşıyan sütunlar, gerçi bir dehlize mesnet teşkil ettikleri fikrini verirlerse de, bunlar, sadece nef duvarlarından gelen ensiz cenah çatılar ile asıl binayı örten müsellesi sakfı tutmakta idiler. Enkaz meyânında tuğla veya kemer kırıntısı gibi şeylerin de bulunmaması, sakfın tonoz veya beşik örtüsü olmayıp ahşaptan yapılmış olduğunu teyid eder.

Gerek mimarî tarzı ve gerek inşa şartlarından, ilk kurulan binanın beşinci asrın ikinci nısfına mensup olduğu ve muahhar devirlerde zemini yükselttilerek bir çok tebeddülât vücude getirildiği anlaşılmaktadır.

Binanın bazilika şeklinde yapılmış olması, hiç şüphe yoktur ki kendisine mahsus bir ehemmiyet vermemizi mucip olmaktadır. İstanbulda bu tarz iki bazilikanın mevcudiyetini tanıtmaktadır ki, bunlardan biri Milâdî 325 yılında Konstantin tarafından Ayasofya adına inşa ve oğlu Konstantius tarafından tevsi olunan bina olup, 404 de Arkadius zamanında bir yangın neticesinde civarındaki senato ile birlikte yanmıştı. Diğeri de kiliseden münkalip İmrahor

camii dir. [1] Bu binada Hellenistik devrine ait bazilika şeklinin bütün evsaf ve hususiyetleri görülür. Bu itibarla İmrahor camii, fazlaca tahrip görmüş olan keşfettiğimiz bazilikanın natamam ak-samı hakkında sarih fikirler almağa hizmet eder.

Hafriyat esnasında bulunan paralar Arkeoloji Müzesi nümizmatı Prof. Dr. Emin Boş tarafından kıraat edilmiş ve bir listesi raporun sonuna bağlanmıştır. Malûmdur ki eski paralar, keramik parçaları gibi keşfolunan binaların inşa tarihlerini tenvir ve tesbite hizmet ederler.

Filhakika bunların içlerinde nadir paralar pek olmamakla beraber, kendilerinden beklenen yardımı ifa etmiş sayılabilirler.

Muahhar devirlerde bazı tebeddülâta uğramış olduğuna şüphe kalmıyan bina, ağılebi ihtimal yangın ve zelzelelerde çökmüş ve bilahare sütunlarla sütun başlıklarının bir çoğu diğer mimari tezyinatı gibi tamamen kaldırılmıştır. Hafriyat esnasında ele geçen başlık, parape ve diğer mimari ornamenatlar, devrinin nazik mermer işçiliklerinden addolunabilirler. (Foto. 7).

Bu ibadet evi de bazı kiliselerde meşhud olduğu gibi, bir takım medfeni ihtiva etmekte idi. Mezarlar itinayi mahsusla gömülmemiş, cesetler gelişi güzel taş levhalar üzerine konmuş ve üstleri yine taşlarla örülmüştür ve bu taş levhaların da hususî hazırlanmış olmadıkları meydandadır. Foto 9 da görüldüğü veçhile, bir delikli taş, mezar kapağı ittihaz edilmiştir. Bittabi bu şart dahilinde tetkike elverişli kafatası kemik ve saire kalmamış, çürümüş, toprağa karışmıştır. Mezar taşları da kitabeden aridirler. Yalnız bir yerin kapıcısı olan Georgos ile karısı Ephrosine namına (Foto 10) 1182 tarihli stelli bir mezar bulunmuştur. Başka bir işte kullanılmış iken bilâhere mezar taşı olarak istimal edilmiş olduğu görülen bu taş, her türlü sanat ve nakıştan âridir. Mezar eşyası arasında iğne ve düğme gibi ehemmiyetsiz kemikten birkaç parça kadın eşyası zuhur etmiştir. (Foto 10)

Bizans poteri içinde bir hayli sırlı parçalar da bulunmuş ise de bunlar, kilisenin inşası tarihinden çok muahhar zamana aittirler ve sanat noktai nazarından da fazla bir ehemmiyet arzetmezler. Yalnız bunların içinde en fazla nazarı dikkati calip olanlar, üzerleri boyalı resimlerden mürekkep jeometrik desende ve nebat yapraklarıyla bezenmiş boyalı resimlerden mürekkep tezyini yapı

[1] 463 tarihinde Studio adında biri tarafından tamidci Yahya namına vücade getirilen bu bina, Samatya ile Yedikule arasında olup bânisinin adına nisbeten Studius idi.

keramikleridir. Bunlar âdetâ kırıntı halinde bulunmuş ve müzenin heykeltraşi atölyesinde haftalarca devam eden çalışma neticesinde vazih bir fikir alınabilecek surette tertip edilmişlerdir. (Foto 11-15)

Hamuru beyaz ve açık kırmızı rengindedir. Bu toprağa nadir ve mahdut yerlerde tesadüf edildiği gibi, aynı teknik altında tasvirler ve diğer eşya vücuda getirildiğini hafriyatında bulunan (Foto 15 a) Meryem ana başını musavvir bir küçük ikon parçasıyla diğer bir parçadan (Foto 15 b.) anlıyoruz.

Keramiklerin birer benzeri de İmrahor camii (Studius Bazilikası) ile M. Casson'un Hipodrom hafriyatında çıkmış olup, arkeoloji müzesinin 34 numaralı Bizantin poteri salonunda teşhirdedirler. Aynı teknik ile vücuda getirilmiş mümasilleri Bulgaristanda Bizans-kâri binalarda da çıkmaktadır. [1]

Mahaza bu keşfiyat, şarkta Selçuk ve Osmanlı devirlerinde duvar satırlarının çini levhalarla tezyinine tekaddüm eden, fakat istimal devrini henüz lâyıkiyle tesbit edebilmek kabil olmıyan bir devirde Bizansta da binaların renkli ve üzerleri sırlı plâklarla süslediğini vazıhan göstermektedir. Fakat hiç şüphe yok ki bunlar, diğerlerine nazaran çok pirimitif tarzda yapılmışlardır.

Yukarıda söylendiği gibi, mahdut bir sâhaya münhasır kalan birkaç haftalık bu araştırmalar, Bizantiyon Akropolunun en mürtefi mevkiinin mahiyeti hakkında vazih fikirler verdiğiinden dolayı çok faydalı olmuştur. Sarayburnunun Gülhane parkı kısmında ve parkın tarh ve tanzimi sıralarında [2] muhtelif noktalarda bazı ebniye ve ankaz izlerine tesadüf edilmiş ise de, bütün bu tezahurat muahhar Bizantin ve Osmanlı Türkleri devirlerine aittir. Hattâ İstanbulun işgalı sıralarında Fransızlar tarafından [3] Topkapı Sarayının şarkına müsadif ve şimendifer hattına yakın yerlerde yapılan hafriyatında bulunan büyük sarnıçlar, substructionlar ve bundan beş altı sene evvel Fransanın Atina asarıatika mektebi müdürü M. Demangel tarafından aynı mevkide yapılan hafriyatında meydana çıkan bina izleri kâmilen muahhar devre aittirler. Binaenaleyh şimdiye kadar yapılan bütün bu hafriyatların, hiçbir zaman Asya ve Avrupa kıtalarının geçit yeri üzerinde bulunan Sarayburnu mintakasının

[1] L'église ronde de Preslav. Sofia 1932 (Kristo Miatev) ve Keramik von Preslav. Sofia 1936. ve Second report upon the Excavation carried out in and near the hippodrom of Constantinople. 1929, Rice. London.

[2] F. Unger. Lrch. An 3. 1916. S. 1-48 .

[3] Charles Diehl. Les fouilles du Corps d'occupation français à Constantinople. Comptes-rendu de l'Academie des Beaux-Arts et des Belles-lettres 1922. 198 - 207 1923 s. 241 - 248 .

ehemmiyeti gözönünde tutularak prehistorik Bizantiyonun izlerini meydana çıkarmak gayesine matuf olduğu söylenemez.

İşte sayın Tarih Kurumunun bu noktai nazardan bu işe önem vererek muayyen zamanlarda bu mıntakada hafriyat yapılmasına karar vermiş olması, tarih ve arkeoloji âleminde derin bir memnuniyet ve takdirle karşılanmış olduğuna şüphe yoktur.

Hafriyatta zuhûr eden sikkelerin adedi 466 olup bunlardan biri gümüş olmak üzere diğerleri tamamen bakırdır, ve kısmı âzamı milâdî beşinci asra aittir. Umumiyetle o derecede tahammuz etmişlerdir ki müze lâboratuvarlarında günlerce devam eden mesai neticesinde bunlar ancak kısmen temizlenebilmişler ve içlerinden 121 adedi bu ameliye esnasında dağılmıştır.

Müzemiz eski paralar mütehassısı aziz meslektaşlarım Profesör Emin Boş ile Osman Arıdağ tarafından paraların buldukları yerler dahi gösterilmek şartıyla hazırlanan liste aşağıya dercedilmiştir. Osmanlı paralarının ancak on tanesi okunabilmiştir.

TOPKAPI HAFRIYATINDA BULUNUP OKUNABİLEN PARALARIN LİSTESİDİR

Süleyman II.	1099 - 1102	Kostantaniye
Mustafa II.	1106 - 1115	»
Abdülhamit I.	1187 - 1203	»
Selim III.	1203 - 1222	»
Mustafa IV.	1222 - 1223	»
Mahmut II.	1223 - 1225	»
Abdülmecit	1255 - 1277	»

1. *En derin zeminde*

Temizlenirken dökülen: 31	
Horonius (393 - 423)	3
Theodosius II. (408 - 450)	7
5 inci asra ait malûm olmiyan	29
Aynı devre ait olup, tayin edilemiyen	60
İustinus I. (518 - 527) - BMC 42 -	2
İustinus II. (565 - 578) BMC 161 -	1
6 veyahut 7 nci asrın (?) (malûm olmiyan)	1
Constantinos VII. (913 - 959) - BMC 45 ff. -	1
10. asra ait malum olmiyan	<u>1</u>
	105

yekûn

2. *Cenubi cihetteki orta nef'in şimali şarkisindeki kazıda* (Şimali-cenubi cihetteki mezar; keramik).
12 nci asra ait, malûm olmıyan (Scyphatus, ihtimal II nci İsaaktır ?) 1
3. *Orta nef'in (sütunu) şimali şarkisindeki kazıda*
Anastasius I. (491 - 518) - BMC - 57 - 1
4. *Yan nef'in şimalindeki kazıda*
4 veyahut 5 nci asra ait malûm olmıyan 1
5. *Yan nef'in dahilî kısmındaki kazıda*
Dökülen 1
(Tayin edilmemiş) 5 inci asra ait olması muhtemeldir 1
6. *Yan nef'in şimalindeki şimalî kazıda*
Leon VI. (886 - 912) - BMC 7 ff. - 1
7. *Şimalî Apsis'in garbî cihetindeki kazıda* (zeminin üzerinde)
İustinus II. (565 - 578) - BMC 130 ff. - 1
(tayin edilmemiş) 5 veyahut 6 ncı asra ait olması muhtemeldir. $\frac{1}{2}$
8. *Yolun şarkındaki yeni kazıda* (takriben zeminin üzerinde)
Constantius II. (323 - 361) 1
Arcadius (395 - 408) $\frac{1}{2}$
yekûn 2
9. *Orta zemin*
Dökülen: 12
Anastasius I. (491 - 518) - BMC - 59 f. - 2
Tayin edilmemiş. (5. - 6 ncı asır) 9
yekûn 11
10. *Büyük taşın altında*
Dökülen: 6
4 - 5 inci asra ait olup tayin edilemiyen 12
Aynı devre ait olup, aynı tarzı muhtevîdir. Tayin edilmemiş 12
yekûn 24
11. *Apsis'in kanalını örten yeşil ve kül rengi plakların üzerinde*
Ceman yekûn 4, cümlesi temizlenirken dökülmüştür.
12. *Apsis'teki kanala ait* (kül rengi yeşil plakların altında)
Dökülen: 29
Honorius (393 - 423) 2

Arcadius (395 - 408)	1
4. veyahut 5 inci asıra ait olup, tayin edilemeyen	17
Anastasius I. (491 - 518)	1
4. veyahut 5 inci asra ait olup tayin edilemeyen	22
	yekûn
	<u>43</u>
13. <i>I. inci Keramik Odası.</i> (Sikkelerin cümlesi kanal'da bulunmuştur.)	
Honorius (393 - 423)	5
Arcadius (395 - 408)	4
Theodosius II. (408 - 450)	4
5 inci asra ait olup tayin edilemeyen	13
Aynı devre ait olup tayin edilemeyen	30
	yekûn
	<u>56</u>
14. <i>II. inci Keramik Odası:</i>	
Dökülen : 2	
5 inci asra ait olup tayin edilemeyen	1
11 inci asra » » » »	1
11-12 » asra » » » »	1
Tayin edilemeyenler	2
	yekûn
	<u>5</u>
15. <i>Yan nef'in cenubî Apsisi:</i>	
10 uncu asra ait olup tayin edilemeyen	1
Tayin edilemeyen (Bizans devrine ait)	1
	yekûn
	<u>2</u>
16. <i>Dört köşeli derin mahal.</i> (Yeni yapılan hafriyat, takriben 2.50)	
Anastasius I. (491 - 518) - BMC 36 ff. -	1
17. <i>Şimalî yan nef'in şimalindeki duvar hafriyatı:</i>	
I. inci Alexios (1081 - 1118) - BMC 43 f.	1
18. <i>Çocuk Mezarı (2) Narthex'de</i>	
IV. Constantinos (668 - 685) - BMC 27 - 29 var.	1
12 inci asra ait tayin edilemeyen	1
	yekûn
	<u>2</u>
19. <i>Mezar 3</i> (Eklenmiş olan Tabağın mezarına aittir).	
I. inci Romanos (919 - 944)	1
IX nucu Constantinos (1042 - 1055)	1
11-12 inci asra ait olup tayin edilemeyen	2
İohannes II. (1118 - 1143)	1
Manuel I. (1143 - 1180)	1
12-13 üncü asra ait olup tayin edilemeyen	1
Kurşun, yarım, ve tayin edilemeyenler	1
	yekûn
	<u>8</u>

20. <i>Mezar 205.</i> (Belki 3 üncüye aittir)		
Manuel I. (1143 - 1180) - BMC 78 -		1
Alexios III. (1195 - 1203) - BMC 38 -		1
	yekûn	2
21. <i>Mezar 5 (b)</i>		
Tayin edilemeyen (Bizans devrine aittir)		1
22. <i>Esas Nef'teki «şarkî mezar»</i>		
Constantius II. (323 - 361)		1
23. <i>Esas Nef'in «garbî cihetindeki mezar»</i>		
Dökülen: 1		
Anastasius I. (491 - 518) - cf. BMC. 52 -		2
İustinus I. (518 - 527) - BMC 40 -		1
	yekûn	3
24. <i>Cenubî Apsis'in methalindeki «Çocuk mezarı»</i>		
Tayin edilemeyen (Yeni Roma devri: 5 inci asır?)		
25. <i>Şimalî Duvarın Mezarı:</i>		
11. inci asra ait olup, tayin edilemeyen: BMC: Theodora,		
VIII inci Constantinos'un kızı. (1055 - 1056) - ff.		1
26. <i>Atrium avlusunun enkazında (cenubî cihette)</i>		
Konstantinos X. (1059 - 1067) - BMC 32. ff. -		1
27. <i>Sütunlar temelinin şarkındaki yığında.</i> (Büyük yolun şarkın- daki yeni hafriyat)		
Dökülen: 7		
Hellenistik?, Vs. Erkek başı r., Yüksek kabartma Rs.		
Vazih değildir, çukurlaşmış sâha.		1
4-5 inci asra ait olup tayin edilemeyen		9
Aynı devire ait » » »		8
	yekûn	18
28. <i>Müteaddit mahallerdeki keşfiyat:</i>		
Dökülen: 3		
Antoninus Pius (138 - 161) FORTVNA..., Eskiden gü- müş idi. Hali hazırda bakır		1
Constantius II. (323 - 361)		1
4 üncü asra ait, tayin edilemeyen		1
6 ncı asra ait, » »		1
6 ncı asrın nısfına ait, tayin edilemeyen		1
İustinus I. (527 - 565)		1

Iustinus II. (565 - 578)	1
7 inci asra ait, tayin edilemeyen	1
Herakleios? (610 - 641)	1
Constans II. (641 - 668)	2
Constantinos IV. (668 - 685)	1
Leon VI. (886 - 912)	1
Constantinos VII. (913 - 959)	1
10 uncu asrın nısfına ait, tayin edilemeyen 2.	6
Manuel I. (1143 - 1180)	1
İsaak II? (12 inci asra ait olması muhtemeldir)	1
Venedik	2
Avusturya 1816 (Bir Kreuzer)	1
Şark sikkeleri (B. Osman N. Arıdağın rap. na müracaat)	17
Tayin edilemeyen	7
Kurşun, düz	1
	<hr/>
	yekûn 50

* *

İki istisnadan mâada, mübtezel olup fena mahfuz kaldıklarından dolayı sikkeler Müze için kıymetsizdir. İstisnalar şunlardır:

IV üncü Konstantin'in sikkesi ile (18 No. lu Çocuk Mezarından) I inci Anastasius'a ait iki adet sikkedir. Bunlar koleksiyona ilâve edilmelidir.

Sikkelerin asıl kıymeti, meydana çıkarılan binaların tarihleriyle, bazı keşfiyatın (keramik) birbirleriyle tekabül ettiklerindedir. Mezûr sikkelere enkazın altında bulunan 26 - 27 No. lu sikkeler ile sonradan vücuda gelen mezarlardaki 18 - 25, ve ayrıca bulunan 28 numaralılar dahil edilmemelidirler. Mütebaki sikkeler şu suretle taksim edilmişlerdir:

4 üncü asır:	1
5 inci asır, I inci Anastasius dakil olmak şartıyla:	105
6 inci asır	5
9 uncu asır	1
10 uncu asır	1
10 uncu asır	5
11 inci asır	2
12 inci asır	2
	<hr/>
Ceman yekûn	122

LES FOUILLES DE TOPKAPU SARAY.

ENTREPRISES EN 1937 PAR LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

AZİZ OGAN

*Directeur général des Musées d'Archéologie d'Istanbul,
Membre de la Société d'Histoire Turque*

Byzance, que tous les auteurs s'accordent à qualifier de Reine de Beauté, est située au point de jonction des continents d'Europe et d'Asie, sur le triangle délimité par le Bosphore, la Mer de Marmara et la Corne d'Or.

Byzance était peuplée dès les temps préhistoriques. La légende en attribue la fondation aux Mégariens. Lorsque ceux-ci consultèrent l'oracle de Delphes au sujet de l'emplacement de la ville qu'ils voulaient fonder, l'oracle leur recommanda de choisir cet emplacement "en face de la ville des aveugles,,. Sur cette réponse énigmatique les Mégariens se mirent en route, l'an 658 av. J. - C., sous la conduite de Byzas. Une longue marche les amena aux rivages bleus du Bosphore. S'arrêtant au site occupé aujourd'hui par le Palais de Topkapu, ils contemplèrent le panorama qui se déroulait sous leurs yeux et aperçurent la ville de Chalcédoine, colonie phénicienne (aujourd'hui Kadıköy). Étonnés qu'on eût choisi ce site sans remarquer le beauté de celui où ils se trouvaient en ce moment, les Mégariens qualifièrent d'aveugles les fondateurs de cette ville, et comprirent alors le sens de l'oracle. En face de cette "ville des aveugles,, ils fondèrent la nouvelle ville et lui donnèrent le nom de Byzance en l'honneur de leur chef Byzas.

Byzance n'était sans doute d'abord qu'un petit village. La douceur du climat, l'importance de sa position géographique, ses richesses naturelles contribuèrent au développement rapide de la ville. Plus tard, un nouveau ban d'émigrants conduits par Zeuxippe, renforça la jeune colonie, et Byzance devint bientôt un important centre de commerce. Les nouveaux émigrants introduisirent le culte de Héra dans la ville et dans les environs.

Le Bosphore, par son incomparable beauté naturelle, a de tout temps attiré l'attention, et Byzance a été la scène de luttes incessantes

pour la possession de ce beau pays. Pendant les Guerres Médiques, Byzance fut conquise par les Perses et après la bataille de Platée (479 av. J. - C.) elle fut prise par Pausanias de Sparte, qui l'orna à nouveau de grands bâtiments et peut donc être considéré comme le deuxième fondateur de Byzance. Après avoir été fort éprouvée par les rivalités et les luttes entre les Spartiates et les Athéniens, Byzance fut menacée par Philippe de Macédoine (345 av. J. - C.). La ville opposa une résistance héroïque aux attaques du roi macédonien qui dut lever le siège. Les Byzantins célébrèrent par des fêtes cette brillante victoire qu'ils avaient remportée une nuit au clair de lune, et élevèrent une statue à la déesse Hécate. C'est à partir de cette date qu'ils figurèrent sur leurs monnaies le croissant, emblème de la déesse.

Byzance éprouva diverses vicissitudes avant de tomber sous l'influence romaine. Elle conserva quelque temps son autonomie sous la suzeraineté de Rome, mais l'empereur Vespasien lui retira tous ses privilèges, et vers l'an 195 de l'ère chrétienne, Septime Sévère détruisit la ville et la réduisit au rang de simple village. Sur l'intercession de son fils Caracalla, la ville fut rebâtie avec des palais, des forteresses, et elle reçut le nom de Augusta Antonina. En 330 Constantin en fit sa capitale. La ville prit alors le nom de Nea Roma, puis celui de Constantinople (ville de Constantin) que les Turcs, héritiers de l'Empire de Byzance, adoptèrent sous la forme de Konstantiniye, qui figure sur les monnaies ottomanes.

De la plupart des monuments byzantins qui subsistent aujourd'hui à Istanbul, tels que monastères, églises et palais, on ignore actuellement leurs fondateurs et leurs anciens noms, malgré les travaux persévérants des savants qui s'occupent de l'archéologie d'Istanbul.

La découverte et l'identification des monuments de la ville archaïque ou de leurs traces est d'une grande importance pour l'histoire et l'archéologie.

En un mot, il était évident que des recherches faites dans la région de la Pointe du Saray, la première région habitée, devaient mettre au jour les vestiges de culture, depuis les temps modernes jusqu'aux temps préhistoriques. La Société d'Histoire Turque, ayant fait ces dernières années des fouilles en Anatolie et en Thrace, et pensant que, vu sa position géographique, des fouilles faites à la Pointe du Saray seraient d'une grande utilité pour déterminer les liens qui unissent ces deux cultures, décida cette entreprise qui, par une lettre en date du 8 septembre 1937, sub. No. 2651, me fut confiée

en même temps qu'à mon adjoint à la direction des Musées des Antiquités, le Dr. Arif Mansel. M. Saim Ülgen, architecte, fut chargé de l'exécution des plans et des croquis. Les fouilles commencèrent le 8 septembre 1937 et durèrent près de deux mois.

On attira l'attention de l'Université d'Istanbul sur le fait que ces fouilles seraient un excellent champ d'application pour les étudiants en archéologie, qui furent invités à y assister sous la conduite de leur professeur, M. H. Bossert, et certains travaux furent confiés aux étudiants les plus capables. Parmi ceux-ci je me fais un devoir de citer particulièrement M. Bahadır Alkım, dont le travail a été fort remarqué.

Ainsi que je viens de le dire, on ne pouvait attendre que d'heureux résultats des recherches faites dans le but de découvrir les différentes couches de culture, dans un site considéré comme la première région habitée de l'ancienne Byzance. Cette région est occupée aujourd'hui par le Palais de Topkapu.

On sait que l'espace occupé par le Palais, et limité au nord par l'entrée du Bosphore, à l'est par la Mer de Marmara, au sud par Sainte-Sophie, à l'ouest par Sirkeci, est entouré du mur terrestre construit par le Conquérant en 1478, mur qui commence à la Porte de Fer (Demir Kapu [1]) passe entre les églises de Sainte - Sophie et de Saint - Irène et se prolonge jusqu'à la Porte des Ecuries (Ahır Kapu).

Dans cette enceinte la partie dominante de la Pointe du Saray est occupée par la Deuxième Cour du Palais, qui s'étend devant la Porte Bâbüs - Selâm (plan I). Là sont situés la salle du Divan et le Trésor des Harnachements où est exposée aujourd'hui la collection d'armes.

On jugea désirable de commencer les premières recherches dans cette localité, sous la direction du Dr. Arif Mansel. Dans un lieu tout planté d'arbres, on comprend combien il était difficile de diriger les travaux sans rien endommager et sans déranger les visiteurs du Musée. Dans cette même Cour se trouvent des monuments caractéristiques des diverses périodes turques, tels que la plaque commémorative, érigée sous Ahmet III dans la forteresse de Sohun sur la Mer Noire et apportée ici pendant la guerre de 1876, les pierres qui marquaient les lieux où s'échangeaient les salutations pendant certaines cérémonies, et d'autres monuments encore. Les fouilleurs ne possédant pas une entière liberté d'action, décidèrent de commencer leurs

[1] La partie des murailles du Conquérant entre la Porte de Fer et la mer existait jusqu'en 1871, date à laquelle elle fut démolie.

travaux dans l'espace libre situé à droite de la Salle du Divan. En effet, dans cet espace réduit il n'y a ni arbres, ni allées pouvant entraver les fouilles. Là, très près de la surface du sol, on rencontra une construction rectangulaire, de 15 mètres de long, aux murs épais. Cette construction, en briques plates assemblées avec du mortier, en bon état de conservation, appartient au type d'édifice du Ve siècle. Le plan rappelle celui d'une abside d'église, mais comme, à une époque postérieure, les murs furent revêtus de ciment et le bâtiment transformé en citerne, on ne saurait se prononcer de façon décisive sur sa destination primitive. On peut cependant supposer que c'était la chapelle d'un cimetière de la même époque.

En approfondissant les fouilles on ne put trouver aucune trace de constructions grecques ou romaines, comme on l'espérait. On ne rencontra au contraire que de la terre vierge et le sol rocheux de l'acropole. Dans les recherches faites un peu plus loin, on trouva mélangés à la terre et aux cailloux, de nombreux fragments de céramique, dont quelques - uns proto - corinthiens, (figs. 2 et 3). Ainsi la théorie qui place la fondation de Byzance vers l'an 660 av. J. - C se trouve justifiée par la présence de ces céramiques, et cela est un résultat important. Il faut ajouter que si on a trouvé des fragments de céramique des époques proto - conrinthienne, romaine, byzantine, voire de l'époque turque (figs. 4 - 6), on n'a pas trouvé un seul objet préhistorique. Les fragments de céramique et autres objets dignes d'être étudiés ou exposés ont été recueillis au Musée des Antiquités. Je puis citer entre autres une conduite d'eau en terre cuite (fig. 7). A la suite des résultats obtenus en cet endroit, les fouilles furent terminées là pour être reprises dans l'espace situé devant le Musée des Armes. A un mètre ou deux de profondeur on découvrit les ruines d'une basilique dont le long côté mesure 35 mètres et le petit côté 21 mètres. Comme on le voit dans le plan 2, le bâtiment est partagé dans le sens de la longueur en trois nefs séparées par des colonnades de six colonnes.

Comme dans les autres églises du même type, le bâtiment avait un narthex, dont l'entrée de droite subsiste encore, ce qui indique que trois portes donnaient accès dans l'atrium.

L'abside, courbe à l'intérieur, est formée extérieurement de trois pans. Le bâtiment présente cette originalité que sur le corps principal l'abside fait une saillie très accentuée.

Le diamètre de l'autel n'est pas assez étendu pour se rattacher au mur principal. Les murs latéraux, à la hauteur de la dernière

colonne, se rabattent à angle droit pour rejoindre l'abside, ce qui indique à la partie antérieure la présence d'un bema large et carré (plan 2).

Les dalles de marbre ayant été enlevées pour être utilisées dans d'autres constructions, le nombre en est fort diminué. Cependant, comme on le voit dans la photographie 8, il reste des dalles carrées dont quelques unes à décoration géométrique genre mosaïque. La présence de débris de fresques et de mosaïques ne laisse pas de doute que le bâtiment était construit avec soin et orné d'icônes. Les colonnes à chapiteau corinthien donnent à première vue l'impression d'avoir soutenu une galerie, mais en réalité elles soutenaient les toits des nefs latérales et le toit à deux pentes qui recouvrait le corps principal du bâtiment. Dans les ruines on n'a pas trouvé de débris de briques ni de voussours, ce qui montre que la toiture n'était pas en forme de dôme ni de berceau, mais construite en bois.

L'architecture et la structure indiquent que le bâtiment le plus ancien avait été construit dans la deuxième moitié du Ve siècle, et qu'à des époques postérieures le terrain fut rehaussé et de nombreux changements furent faits.

La forme basilicale nous invite à donner à ce bâtiment une importance particulière. On connaît à Istanbul deux basiliques de ce type. L'une, construite en 325 par Constantin au nom de Sainte Sophie et agrandie par son fils Constance, fut détruite par un incendie en 404, sous le règne d'Arcadius en même temps que le sénat, qui était situé dans le voisinage. L'autre est l'église de Saint-Jean-Baptiste de Stoudios [1], convertie en mosquée sous le nom de Imrahor Camii. Ce bâtiment offre toutes les caractéristiques des basiliques de l'époque hellénistique. C'est pourquoi la mosquée d'Imrahor donne une idée claire de ce qu'était notre basilique, qui a été découverte en fort mauvais état.

Les monnaies trouvées au cours des fouilles ont été déchiffrées par le Professeur Emin Boş, numismate du Musée des Antiquités. La liste en est donnée à la fin de la partie turque du présent rapport. On sait que les monnaies antiques, de même que les fragments de céramique, servent à déterminer la date des bâtiments découverts.

En effet, ces monnaies, qui ne contenaient pourtant aucune pièce rare, peuvent être considérées comme ayant rendu le service qu'on en attendait.

[1] Construite en 463 par Stoudios, située entre Samatya et le Château des Sept Tours.

Notre bâtiment qui, sans doute, a subi des transformations à des époques postérieures, s'est probablement effondré à la suite d'incendies et de tremblements de terre, et plus tard la plupart des colonnes, des chapiteaux et des autres ornements architectoniques ont été enlevés. Le chapiteau, les fragments de parapet et autres ornements architectoniques trouvés dans ces fouilles, peuvent être rangés parmi les bonnes sculptures de l'époque (fig. 7).

L'église, ainsi que beaucoup d'églises du même type, contenait des sépultures. Celles-ci n'étaient pas soignées, les cadavres étaient simplement déposés sur des dalles de pierre et recouverts d'autres pierres. Il est évident également que ces dalles n'avaient pas été préparées spécialement. Comme on le voit dans la photographie 9, une pierre percée de trous a été utilisée pour recouvrir une tombe. Dans ces conditions on ne pouvait trouver de crânes ou autres ossements pouvant être étudiés, car tout était tombé en poussière. Les pierres tombales sont sans inscription. On a seulement trouvé une stèle portant les noms du portier Georges et de sa femme Euphrosyne et la date 1182 (fig. 10). Cette pierre qui, après avoir servi à d'autres fins, a été réutilisée comme pierre tombale, est sans aucun ornement. Dans les tombes on a trouvé quelques menus objets féminins en os, tels que boutons et épingles (fig. 10 a).

Parmi les céramiques byzantines, on voit de nombreux fragments en terre cuite émaillée, sans grande valeur artistique et considérablement postérieurs à la date de construction de l'église. Les plus remarquables sont les fragments architectoniques, à décoration géométrique polychrome. Ils ont été trouvés en petits morceaux et il a fallu plusieurs semaines de travail dans l'atelier du Musée pour les restaurer de façon satisfaisante (fig. 11 - 15).

La pâte en est blanche ou rouge pâle. La terre de cette couleur est rare et ne se trouve qu'en certains endroits. La même technique était appliquée à la fabrication d'images saintes et d'autres objets, ainsi que le prouve une petite icône avec une tête de la Vierge (fig. 15 a) et un autre fragment (fig. 15 b), trouvés en même temps.

Des céramiques semblables, découvertes dans la Mosquée d'Imrahor (Basilique du Stoudion) et dans les fouilles de M. Casson à l'Hippodrome, sont exposées dans le Musée des Antiquités, dans la salle 34, réservée aux poteries byzantines. On retrouve la même technique dans des céramiques semblables, découvertes dans les bâtiments byzantins de Bulgarie. [1]

[1] L'église ronde de Preslav. Sofia 1932 (Kristo Miatev); *Keramik von Preslav*, Sofia 1936, et *Second report upon the Excavation carried out in and near the Hippodrom of Constantinople*. 1929. (Rice). London.

Ces travaux montrent clairement qu'à une époque qui n'a pas encore pu être fixée, mais qui est toutefois antérieure à l'usage en Orient des panneaux décoratifs de faïence aux époques seldjoukide et ottomane, les bâtiments byzantins étaient ornés de plaques décoratives polychromes en terre émaillée, mais d'un art fort primitif si on les compare aux faïences turques.

Ces recherches, qui ont duré quelques semaines, et qui ont été faites dans un espace restreint, comme il a été dit plus haut, ont été d'une grande utilité en ce qu'elles ont donné une idée claire de ce qu'était le point culminant de l'Acropole de Byzance. Il est vrai qu'on a découvert des traces de bâtiments et de ruines dans plusieurs endroits du Parc de Gülhane pendant l'arrangement du Parc [1], mais ils appartiennent tous à la fin de l'époque byzantine ou à l'époque ottomane. Les grandes citernes et substructions découvertes dans les fouilles du Corps d'occupation français, dans les localités situées à l'est du Palais de Topkapu et près de la ligne de chemin de fer [2], de même que les traces de constructions découvertes au même endroit il y a cinq ou six ans par M. Demangel, directeur de l'École Française d'Archéologie d'Athènes, appartiennent toutes à la dernière période. Par conséquent on ne saurait dire que dans les fouilles faites jusqu'ici on ait pris en considération l'importance de la situation géographique de la région de la Pointe du Saray, sur la route qui relie les continents d'Europe et d'Asie, ni qu'on ait eu pour but de découvrir les traces de la Byzance préhistorique.

Il est hors de doute que la décision prise par la Société d'Histoire de faire en cette région des fouilles dans ce but, à des époques déterminées, sera accueillie avec une grande satisfaction par le monde de l'histoire et de l'archéologie.

Le nombre des monnaies trouvées dans les fouilles est de 466, dont une d'argent et toutes les autres de cuivre. La plupart sont du Ve siècle de notre ère. Ces monnaies étaient en général tellement oxydées qu'elles ont à peine pu être nettoyées partiellement au Laboratoire du Musée, au bout d'un travail qui a duré plusieurs jours, et 121 pièces sont tombées en poussière pendant cette opération.

Mes éminents collègues, MM. le Professeur Emin Boş et Osman Arıdağ, numismates du Musée d'Antiquités, ont dressé la liste jointe au texte turc.

Des monnaies ottomanes, dix seulement ont pu être déchiffrées.

[1] E. Unger, Arch. Ab., 3, 1916, p. 1 - 48.

[2] Charles Diehl, Compte Rendu des fouilles du Corps d'occupation français à Cons/ple. Compte rendu de l'Académie des Beaux - Arts et des Belles - Lettres, 1922, p. 198 - 207 ; 1923, p. 241 - 248.

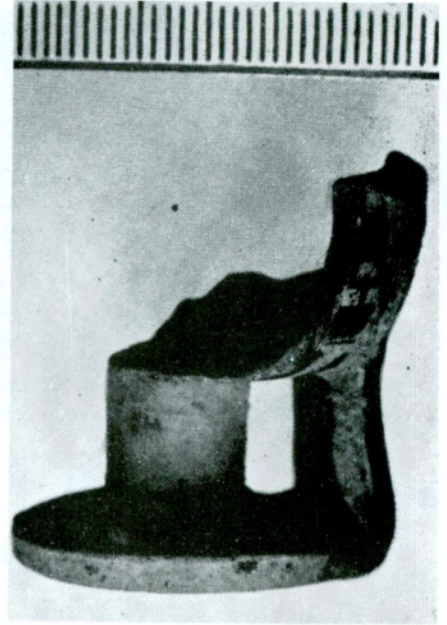
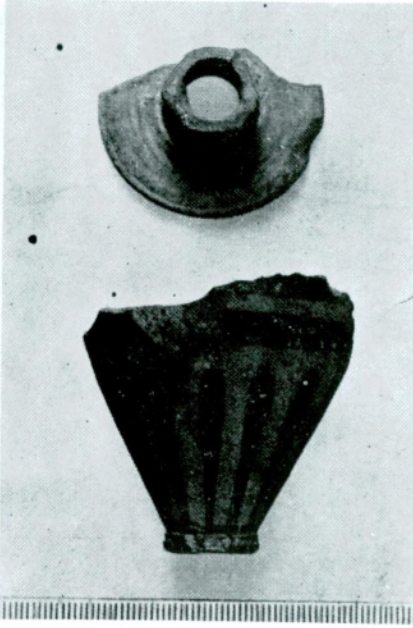

Topkapı Sarayının ikinci avlusundan bir görünüş.
Topkapu Saray. Vue prise de la deuxième cour.

Hafriyat sahası plânda çizgi ile gösterilmiştir.
Le champ des fouilles est indiqué par des traits rectilignes.

2. 3. — Proto-Korint Çanak parçaları
2. 3. — Tessons proto-corynthiens

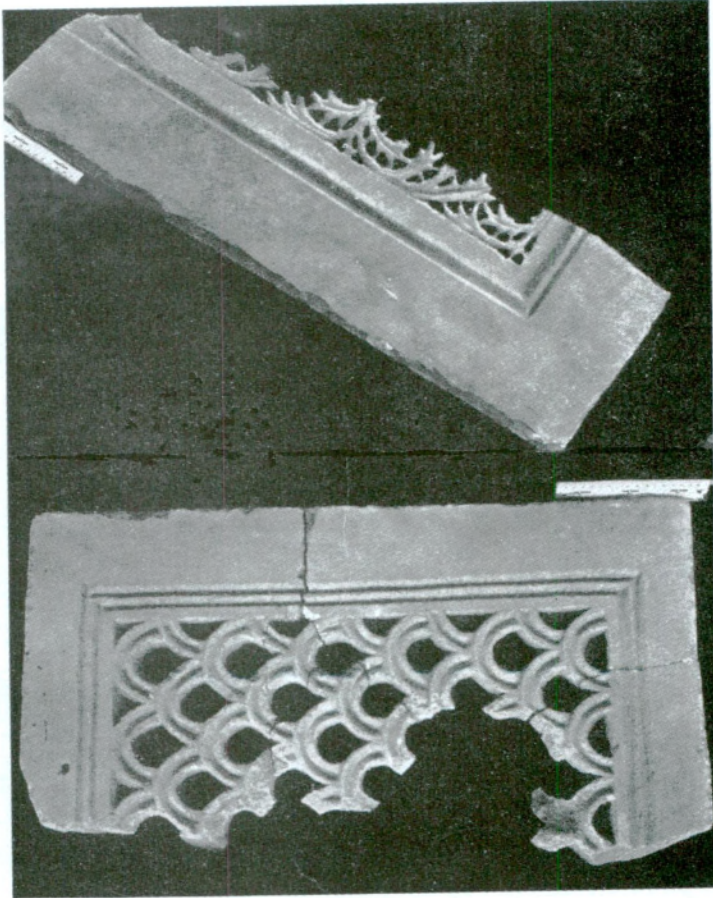
4. — Helenistik devrine ait bir figürin parçası.
4. — Fragment d'un figurine hellénistique

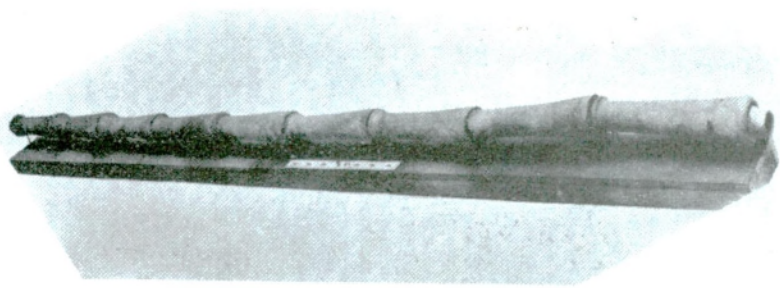
5. — Romen devrine ait bir kandil.
5. — Lampe de l'époque romaine

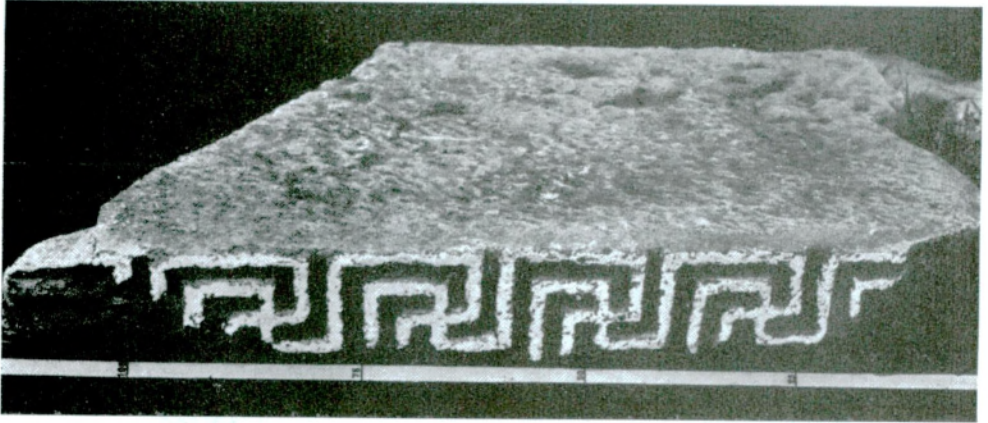
6. — 15 inci asır üzeri sırlı bir Türk Çömleği.
6. — Pot ture du XV e siècle, à enduit extérieur

7. a — Basilikaya ait mermer parabe parçaları.
7. a — Fragment de parapet en marbre (Basilique)

7. — Hafriyatta bulunan su künkleri.
7. — Conduites d'eau

7. b, c. — Bazilikaya ait mermer tezyinat ve mimari parçalardan.
7. b, c. — Ornement et pièce d'architecture. Fragments (Basilique)
Bulleten: C. IV

7. d — Basilikaya ait direk başlığı.

7. d — Chapiteau (Basilique)

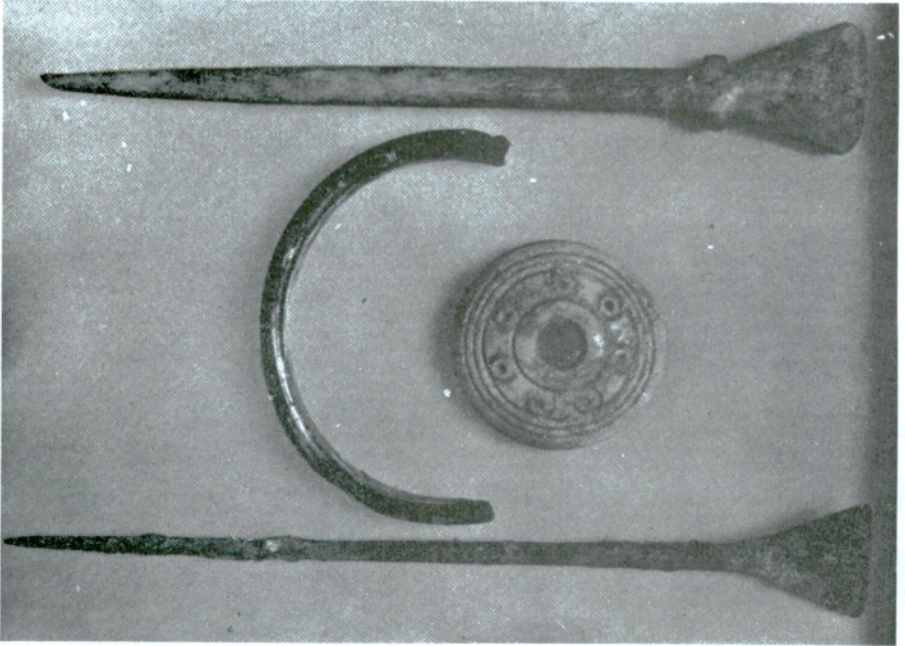
8. — Mozayıklı döşemenen bir kısım.
8. — Plancher en mosaïque

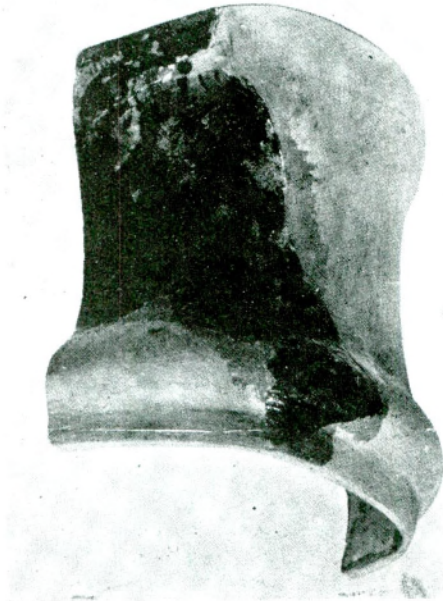
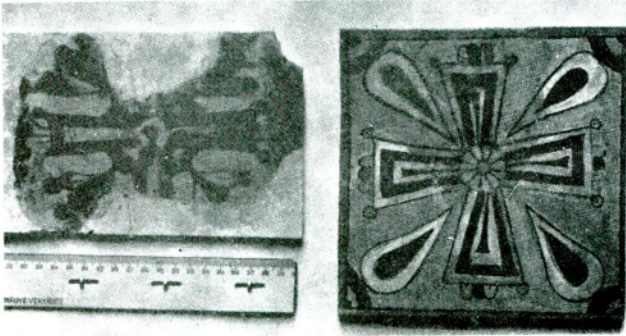
9. — Bir mezar.
9. — Tombe

10. — Üzeri yazılı bir mezar siteli.
10. — Stèle funéraire, avec inscription

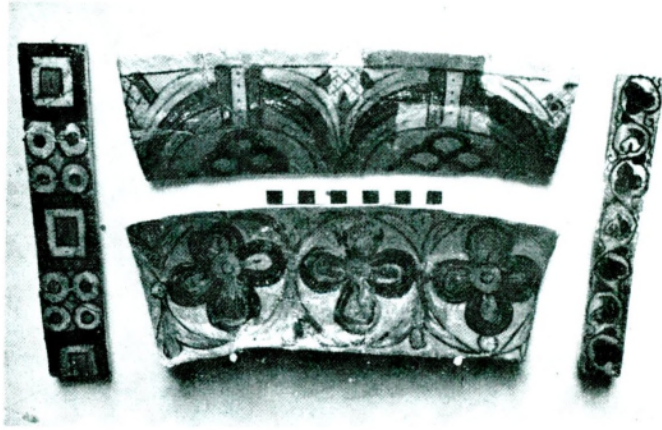

10. a. — Mezar eşyasından Kemik Saç İğneleri ve Düğmeleri.
10. a — Épingles à cheveux et boutons en os, découverts dans une tombe
Bulleten: C. VI

11-12 — Üzeri sırlı Bizans yapı seramikleri.

11 - 12 — Céramique byzantine de construction, avec enduit extérieur

13-15. — Üzeri sırlı Bizans yapı seramikleri.

13-15 — Céramique byzantine de construction, avec enduit extérieur.

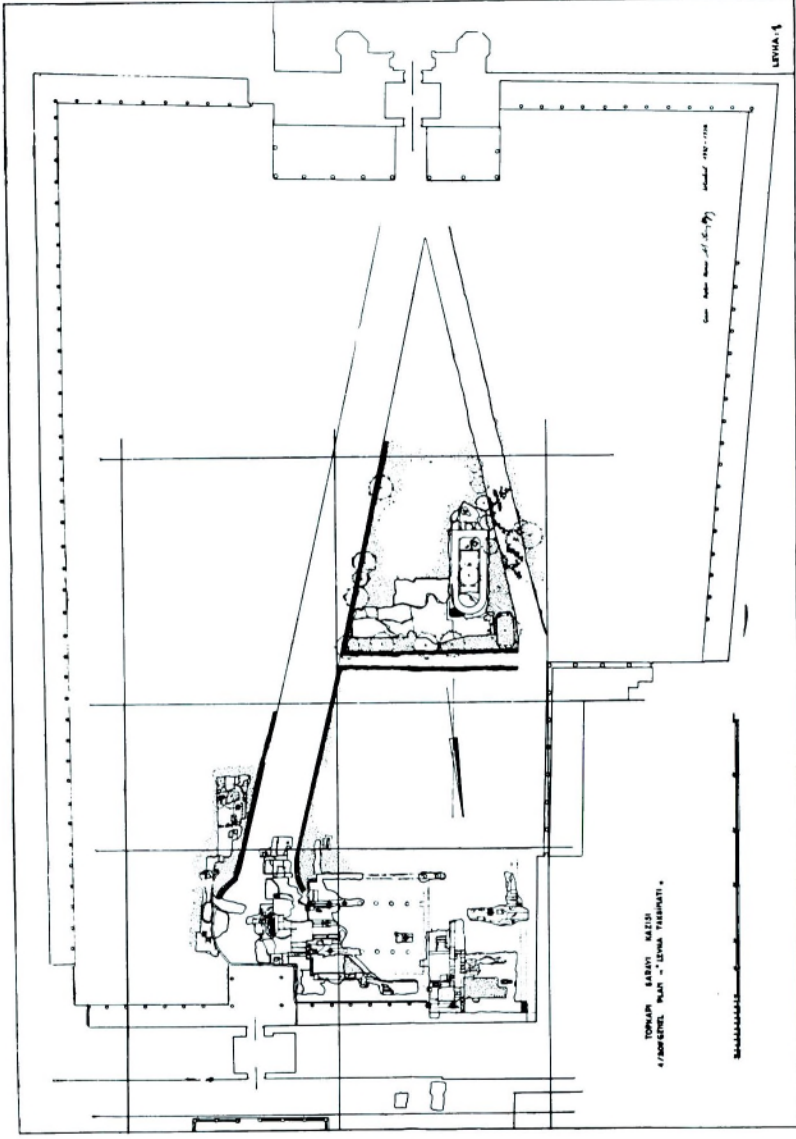
16. — Üzeri sırlı Meryem ana tasviri.
16. — Portrait de la Vierge, avec enduit extérieur.

Boyalı yapı seramiklerinden.
Céramique de construction en couleurs.

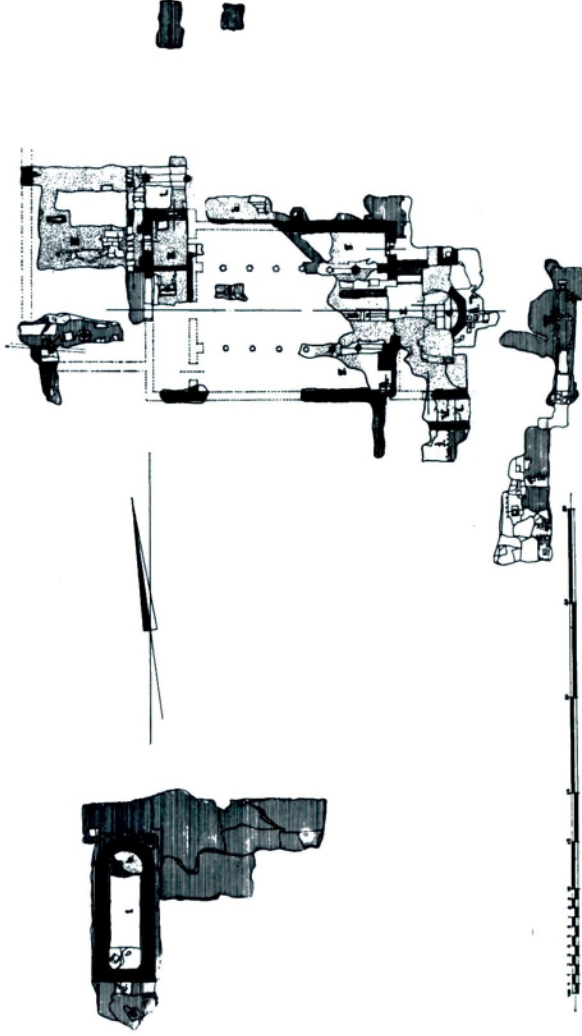

Topkapı Sarayı haremâtı, genel plân ve levha taksimatı
Fouilles de Topkapu Saray. Plan général

TOPKAPI SARAYI KAZISI METANA ÇIKAN MİMAR İZLERİN GENEL PLANI 1/200

Fouilles de Topkapu Saray. Plan général des vestiges architecturaux mis au jour

Şifre mimar 192-198
1917

LEVHA : 2

MUAHAR HAN DEVRİNDE (M. s. 25 - M. s. 220) HUN TARİHİNE KRONOLOJİK BİR BAKIŞ

Çeviren: Dr. W. Eberhard

Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Profesörlerinden

Burada bahsedilen Muahhar Han devrindeki Hunların kronolojik tarihi Shen Wei - hsien tarafından toplanmış ve Erh - shih - wu - shih pu - p'ien (sayfa 2566 - 2577) de basılmıştır. Muahhar Han devri veka-yinameleri (Hou - Han - shu, müellif: Fan Yeh ve başkaları) dağınmış bir şekilde bulunan bütün materyeli ihtiva eder. Bundan maada başka eserlerden de malzeme alınmıştır. O halde materyel, mevcut olanların en iyisidir. Müellif Shen Wei - hsien mutarıza içine aldığı kısımlarda tenkidî mahiyette bazı mülâhazalar yapıyor ve pek emin olmıyan materyeli de ilâve ediyor. Tenkidî mülâhazaları umumiyetle iyi ve kıymetlidir. Biz yalnız avrupaî tarihlerle bazı isimlerin izahını, daima mutarıza içine almak suretiyle, ilâve ettik. Bunun haricinde, aslına daima sadık kalmağa çalıştık.

Bu kitapta pek çok Çin ünvanı vardır. Onları imkân dairesinde tercüme etmeğe çalıştık. Buna rağmen bir ünvanın tercümesinden ifade ettiği işin mahiyeti ancak nadiren anlaşılabilir. Meselâ «baş arşiv memuru» ünvanıyla oldukça yüksek bir askerî rütbe kastedildiği tahmin edilemez. Şimdiye kadar o devrin ünvanları üzerinde hususî etüdler yapılmadığı için bunları değiştiremeyiz.

Çinliler, senelerini imparatorların saltanat senelerine (nien - hao) veya devrelere göre ayırırlar. Bunlar kısa veya uzun olabilir. Devrelerin isimleri tercüme edilemez. Bizim ilâve ettiğimiz avrupaî tarihlerle seneler tetabuk eder. Bu suretle bu etütten kolay istifade edilir ve yazımız Hsiung - nuların ikinci devrinin pratik bir tarihidir.

Milâttan evvel 3 üncü asrın nihayetinde Mao - tun'un büyük Hun imparatorluğu teşekkül ve ilk halefleri zamanında aynı kuvveti muhafaza ettikten sonra, birinci Han sülâlesinin sonunda dahilî bir ayrılma neticesinde Hsiung - nuların kuvveti azalmıştır. Çinlilerle dost olan cenup ve müstakil şimal grupları teşekkül etmişti. Bu ayrılma, muahhar Han devrinde her taraftan gittikçe daha çok sıkıştırılan şimal

Hsiung-nuları garba çekilinceye ve orta ve garbi Asyada tarihi rollerini oynayınca kadar devam eder. Fakat cenubi Hsiung - nuların tarihi rolleri de bitmemiştir. Bunlar, Han devrini takip eden harplerde mühim bir rol oynamışlar ve Çinin, sırasına göre büyük veya küçük kısımlarına hâkim olmuş sülâleleri vücuda getirmişlerdir. Muahhar Han sülâlesi zamanına Hun tarihinin dönüm noktası isabet eder. Müstakil bir devlet olarak yaşayan Hsiung - nuların sonu, başka kavimlere hâkim oldukları veyahut tarihlerine müdahale ettikleri devrin başlangıcıdır ¹⁾.

---

¹⁾ Bu devir tarihi, «Chin devrinin beş Hun kavmine kronolojik bir bakış» adlı ikinci bir yazıda mutalâa edilecektir. Bu eser de yakında çıkacaktır.

METİN

M. s. 25 İMPARATOR KUANG-WU, CHİEN-WU DEVRİ 1 İNCİ YIL:

Çinliler: Wang Mang zamanında Tai vilâyeti kumandanı olan Su Ching, Hsiung - nu'ları püskürtmesi ve hudutları emniyet altına alması emriyle, Tai vilâyetine vali oldu.

Hsiung-nular : An-ting'li Lu Fang kendini büyük general ve garpta sulh temin eden imparator ilân etti. Hsiung - nu'larla dostluk ittifakı aktetti. Bunlar da onu kabul ederek Çin imparatoru yaptılar.

M. s. 26 2 İNCİ YIL:

Çinliler : 8 inci ayda hücum kıtası generalı Teng Lung'a Chi'yi kurtarması emri veriliyor. Fakat bu zat, Ch'ung tarafından mağlûp ediliyor.

(Chi, Kuang - yang vilâyetine, Yu - chou eyaletine ait bir kaza idi. Bugünkü Shun - t'ien - fu kazasının T'ai - hsing nahiyesinde).

Hsiung-nular: Yü-yang valisi P'eng Ch'ung muvaffakiyetle Chi'ye taarruz ediyor.

M. s. 27 3 ÜNCÜ YIL:

Hsiung-nular: Ch'ung, dostluk ittifakı aktetmek için Hsiung'nulara elçiler gönderdi. Shan-yü, sol cənup generalini 7 - 800 suvari ile hücum kıtası olarak Ch'ung'a yardım etmesi için gönderdi. Bunun üzerine Ch'ung Chi'yi zapt ve kendini Yen kralı ilân etti.

M. s. 28 4 ÜNCÜ YIL:

Çinliler: Chien-wei-büyük general Keng Chi, Yü-yang'a taarruz etmesi için gönderildi. Düşmanları tedip eden general, Chi Tsun, Liang - hsiang'da, süvari generali Liu Hsi de Yang - hsiang'da birer ordugâh kuruyorlar.

(Li Hsien diyor ki : Liang - hisang ve Yang - hisang kazadır ve Cho vilâyetine aittir. Liang - hisang bugünkü

Fang - shan'ın şarkındadır; Yang - hsiang ise bugünkü Ku-an'ın şimali garbîsindedir).

P'eng Ch'ung'u püskürteceklerdi. Ch'ung'un kardeşi Shun 2000 den fazla Hun süvarisi aldı, Ch'ung bizzat 10000 lerce askere kumanda etti. İkisi de (Chi) Tsun ve (Liu) Hsi'ye hücum etmek için ayrı ayrı yollardan yürüdüler. Hun süvarileri Chün - tu ya kadar geldiler.

(Bu Kuang vilâyetine^mait bir kazadır. Vilâyetin şimali garbîsinde Chün - tu dağı vardır. Bugünkü Ch'ang - p'ing - chou'nun garbindedir).

Fakat orada (Keng) Chi'nin kardeşi Shu onlara hücum ve onları mağlûp etti. Hsiung-nuların iki kralını öldürdü. Bunun üzerine (Peng) Ch'ung geri çekilerek Shang-ku'ya firar etti. Vali Keng K'uan ve (Keng) Shu, Ch'ung'a tekrar taarruz ve Chün - tu'yu zaptettiler.

Hsiung - nular: Shan - yü, Ch'ieh - ch'ü kralı olan Wu - lou yu, Wu - yüan'lı Li - Hsing ve diğerleriyle bir ittifak aktetmesi için Wu - yüan'ın hudut ordugâhına gönderdir.

(Hsing'e Lu Fang'ı Çin topraklarına dönüp kendini imparator ilân etmesi için teşvik etmek istediklerini söylediler).

M. s. 29 5 İNCİ YIL:

Çinliler: 2 inci ayda P'eng Ch'ung'un bir kölesi onu katlederek tabiiyet altına girdi. Yü - yang'da asayiş temin edildi. Lu Fang'ı püskürtmek için, kışın kısıp-generali Sui Ti'nin Tai vilâyetinde ordugâh kurmasına müsaade edildi.

Hsiung-nular: Li Hsing ve arkadaşları ordularıyla Shan-yü'nün sarayına geldiler. Lu Fang'ı hudut ordugâhına götürdüler; O da Chiu-yüan'ı hükümet merkezi yaptı ve 5 vilâyet olan Wu - yüan, So - fang, Yün - chung, Ting - hsiang ve Yen - men'i zaptederek birer kumandan tayin etti. Ordularını Hun ordularıyla karıştırarak şimal hududunu taciz etti.

M. s. 30 6 İNCİ YIL:

Çinliler: Fazilete isâl eden kont Liu Feng'i elçi olarak Hsiung-nulara gönderdiler. 6 inci ayda Tai vilâyeti valisi Liu Hsing, Kao-liu'daki Lu Fang'ın generali Chia Lan'a taarruz ederek

(Bu nahiye Tai vilâyetine aittir. Bugünkü Shan - si vilâ-

yetinin Ta-t'ung kazasındaki Yang-kae nahiyesinin şimali garbindedir).

harpte ölüyor. Kışın, 12 inci ayda garbı teskin eden büyük general Feng I. Lu Fang'ın generali Chia Lan'a taarruz ediyor fakat Hsiung-nu'ların Ao-chien Jih-chu kralı onu mağlup ediyor. İtimatnamenin kabul edildiğini bildirmesi için orta-saray-generalı Han T'ung Hsiung-nu'lara gönderildi. **Hsiung-nular:** Hsiung-nu'lar elçi ile hediye gönderdiler.

M. s. 31 7 İNCİ YIL:

Çinliler: Hun taarruzlarına karşı siper teşkil edecek karar-gâhlar kurması için suvari büyük general Tu Mou'yu Chin-yang ve Kuang-wu'ya gönderdiler.

Hsiung-nular: Kışın, Lu Fang tarafından tayin edilmiş olan T'ien Fang adındaki So-fang valisiyle Ch'iao Hu adındaki Yüchung valisi kazalarıyla beraber Çinlilere teslim oldular.

(Evvelce Li Hsing her hangi bir sebepten dolayı Lu Fang tarafından katledilmişti. Bundan korktular ve Çinlilere teslim oldular).

M. s. 33 9 UNCU YIL:

Çinliler: Yazın, 6 ıncı ayda yabancıları tedip eden general Wang Pa, Heng-yeh-büyük general Wang Ch'ang, doğruyu tatbik eden büyük general Chu Yo, hainleri mahveden general Hou Chin ve diğerlerini büyük mareşal Wu Han'ın kumandası altında 50000 den fazla askerle Kao-liu'daki Lu Fang'ın generalleri olan Chia Lan ve Men K'an'a karşı gönderdiler. Hsiung-nular süvari göndererek (Lu) Fang'a yardım ettiler. Bu suretle Çin ordusu muvaffak olamadı. Wu Han Lo-yang'a döndü; fakat Cho Yo'yu Ch'ang-shan'da bıraktı, Wang Ch'ang Cho vilâyetinde, Hou Chin'i Yü-yang da askerî koloni kurması için yerleştirildi, diğer taraftan da Wang Pa'yı Hsiung-nu'lara karşı vikaye için Tai vilâyetine vali tayin etti.

(Hsiung-nular gittikçe kuvvetleniyor ve yağmaları günden güne artıyordu).

Sonbaharda 8 inci ayda süvari-büyük-generalı Tu Mu ile Yen-men valisi Kuo Liang, Fan-ch'ih'deki Lu Fang'ın generali I Yo'ya taarruz ettiler.

(Bu, Yen-men vilâyetine ait bir nahiyedir. Bugünkü Shan-si vilâyetinin Ta-t'ung kazasındaki Hun-yüan-chou dur).

Fakat Chia Lan Hun süvarileriyle imdada yetişti. Tu Mu mağlup olarak Lou-fan şehrine çekildi.

Hsiung-nular: Lu Fang, Kao-liu'da oturuyordu. Ordularını Hsiung-nularınki ile birleştirerek hududu yağma etti.

M. s. 34 10 ÜNCÜ YIL:

Çinliler: İlkbaharda 1 inci ayda yine büyük mareşal Wu Han, Wan Pa ve başkaları Kao-liu'ya karşı yürüyerek Chia Lan'a taarruz ettiler. Hsiung-nular bir kaç bin süvari göndererek (Chia) Lan'ı kurtardılar.

Fakat (Wang) Pa ve başkaları bir çok defalar P'ingch'eng civarında harp ve fethettiler, düşmanları hudut karargâhlarından dışarı çıkararak birkaç yüz düşman öldürdüler. Sonbaharda bütün generaller Yen-men'e döndüler ve süvari büyük generali Tu Mu ile Fan-ch'ih'de I yo'ya boşuna taarruz ettiler. Ting-hsiang vilâyetini ilhak, ve sâkinlerini Hsi-ho'da yerleştirdiler.

M. s. 36 12 İNCİ YIL:

Çinliler: Hudut zabitlerine, harbe başlamağa kuvvetleri olmadığı taktirde, garnizonları tutmaları ve düşmanları takip ettikleri zaman kuvvetlerini ölçerek kuşatma manevralarıyla yollarını şaşırılmaları emrini verdiler. Saray zabiti Tuan-Chung, bütün vilâyetlerden serbest bırakılan mahpuslarla şimal hududunu vikaye için Tu Mu'ya gönderildi. Sonra hudut askerlerine kuleler, nöbet istasyonları inşa ve nöbet ateşlerini tamir ettirdiler.

(Hsü T'ien-lin'in Tung-Han hui-yao'sunda imparator Kuang-wu hakkındaki kayıtlarda kulelerin ve nöbet istasyonlarının inşasından ve nöbet ateşinin tamirinden 10 uncu senede bahsedilir. Orada yanlışlıkla bir 2 noksandır).

Hsiung-nular: Lu Fang ile Chie Lan Yün-chung'a taarruz ettiler.

M. s. 37 13 ÜNCÜ YIL:

Çinliler: 2 inci ayda düşmanları tutan general Ma Wu'yu Hsiung-nu-lara karşı emniyet temin etmek için Hu-t'o nehri kenarında bir karargâh kurması için gönderildi.

(Shan-hai-ching'de deniyor ki: , Hu-t'o nehri T'ai-hsi dağından çıkar; T'ai-hsi dağı Shan-si'de bugünkü Fan-ch'ih nahiyesinin şimali şarkisindedir. Buradan

çıkan suyun adı Ch'ing-lung kaynağıdır ve T'ai-yüan kazasının Yü nahiyesinin şimalinden geçer, sonra Chih-li vilâyetindeki P'ing-shan nahiyesinin şimalinden sonra, şarka Ling-shou nahiyesinin cenubundan ve nihayet Chang-ting nahiyesinden geçer).

Sonra Wang Pa'yı altı binden fazla serbest bırakılan mahpusla Tu Mu'ya Fei-hu'nun kazasının yollarını tanzim etmeleri için gönderdiler.

(Hu San-sheng, Chao ve Wei'nin takviye kıtaatını getirebilmek için Fei-hu kazasındaki yolların tamiri istendiğini, söyledi).

Taş yığarak ve toprak taşıyarak üçyüz Li den fazla¹⁾ bir yer olan Tai'dan P'ing-ch'eng'e kadar kuleler ve kaleler inşa ettiler.

(Wang) Pa Hsiung-nu ve Wu-huan'larla büyük ve küçük yüzlerce defa muharebe ettiğinden hudutların vaziyetini gayet iyi biliyordu. Bir kaç defa istida vererek Hsiung-nularla dostluk peyda etmeleri lâzım geldiğini söyledi).

Hsiung-nular: Lu Fang, Yün-chung'a taarruz etti, fakat uzun zaman zaptedemedi. Chiu-yüan'nın müdafaası için bıraktığı generali Sui Li, onu korkutmak için (Çinlilere) teslim oldu.

(O zamanın Ping-chou valisi Kou Chi, Lu Fang'ın eski yağmacılığını bildiği için onun katiyetle mağlûp edilemeyeceğini anlıyordu. Onun için nöbet ateşine itina ediyor ve âsilerin sempatisini kazanmak için mükâfat tevzi etmeğe temayülü olduğunu gösteriyordu. Bundan dolayı (Sui) Li, (Lu) Fang'ı tazyık etmeği düşündüğünden teslim oluyor).

Fang ağır ve hafif kıtaatını terkederek ondan fazla süvari ile Hsiung-lara kaçtı. Sui Li bütün adamları ile Çinlilere teslim oldu ve bunun için Wu-yüan valisi ve, Hunları cezalandıran Kont oldu. 5 inci ayda Hsiung-nular Ho-tung'u yağma ettiler.

M. s. 38 14 ÜNCÜ YIL:

Çinliler: Orta-saray generali Liu Hsiang, itimatnamein kabul edildiğini bildirmesi için Hsiung-nulara gönderildi. Şimal hududunun emniyeti için "harbı yayan general,, Ma Ch'eng'i karargâh kurmak üzere Ch'ang-shan ve Chung-shan'a gönderdiler.

¹⁾ Bir Li o zaman aşağı yukarı 500 metre ediyordu.

(Chi-chou vilâyetindeki Chung-shan ülkesi, şimdi Chih-li vilâyetinin Ting-chou kazasına aittir).

Hsiung-nular: İlkbaharda 1 inci ayda Hsiung-nular haraç ile elçi gönderdiler. Son baharda 9 uncu ayda P'ing-ch'engli Chia Tan ve başkaları I Yo'yu öldürdüler ve Çinlilere teslim oldular. So-chü ve Shan-shan havaç ile elçi gönderdiler.

M. s. 39 15 İNCİ YIL:

Çinliler: 2 inci ayda "harbı yayan general,, Ma Ch'eng'te "düşmanları tutan general,, Ma Wu'yu, büyük mareşal Wu Han'ın kumandası altında şimale Hsiung-nulara karşı gönderiyorlar. Yen-men-i vilâyeti ve Shang-ku'dan 60000 den fazla memur ve ehaliyi şarka Ch'ang-shan hudut kalesine ve Chü-yung hudut kalesine naklediyorlar.

(Ch'ang-shan hudut kalesi, Chih-li'de I-chou kazanın Kuang-ch'ang nahiyesinde bulunur ve Tao-ma hudut kalesidir; Chü-yung hudut kalesi ise Shun-t'ien-fu da Ch'ang-p'ing kazasının şimali garbisindedir.

(Bunun üzerine Hsiung-nuların şark (sol) cenahının yeri değiştiriliyor ve hudut istihkâmlarının dahilinde oturuyorlar. İmparator buna çok üzülüyor ve beher vilâyete bir kaç bin kişi ilâve etmekle hudut kıtaatını arttırıyor).

Süvari entandanı Chang K'an, Hsiung-nuları Kao-liu civarında mağlûp ediyor. Bunun üzerine imparatorun emriyle Yü-yang valisi oldu.

(Chang K'an 8 sene vazifesini ifa etti. Bu müddet zarfında Hsiung-nular hudut istihkâmlarına taarruz etmeğe cesaret edemediler).

Süvari büyük generali Tu Mu vazifesinden azledildi. Yerine Ma Ch'eng geçti. Bu kaleleri ve hudut istihkâmlarını tamir etti. Hsi-ho'dan Wei-ho'ya kadar

(Shansi'de Fen-chou'dan Shen-si'de Hsi-an'a kadar)

Ho-shang'dan An-i'ye kadar,

(T'ung-chou'dan Chieh-chou'daki Hsia nahiyesine kadar).

T'ai-yüan'dan Ching-hsing'e kadar,

(T'ai-yüan'dan Chih-li'deki Ching-hsing nahiyesine kadar)

Chung-shandan Yeh'e kadar,

(Ting-chou'dan Honan'daki Ling-chang'a kadar)

yenilerini inşa ettirdi. Her yerde surlar, nöbet ateşleri, ve her on li'de bir istasyon yaptırdı.

Hsiung - nular: 12 nci ayda Lu Fang Hsiung-nulardan gelerek Kao-liu'da yerleştiler.

(Kao-liu'ya girişi imparator vekayinamelerinde 15 inci, hal tercümesinde ise 16 ncı yıla tesadüf eder. Yüan'ın kitabı ile T'ung-chien ve imparator vekayinameleri uyduğundan ona bağlandı).

M. s. 40 16 İNCİ YIL:

Hsiung - nular: Lu Fang teslim olabilmek için elçiler vasıtasıyla müsaade talep etti. 12 inci ayda onu Tai kralı ilân ettiler. Hsiung-nuları sükûnetle toplamasına müsaade ettiler.

(Lu Fang imparatorundan affını ve huzura kabul olunmasını rica etti.)

M. s. 41 17 İNCİ YIL:

Hsiung - nular: Kışın Lu Fang, imparatoru ziyaret etmek için cenupta Ch'ang-p'ing'e kadar geldi ve orada kalması emrini aldı. Fang bundan şüphelenerek korktu ve geri döndü.

M. s. 42 18 İNCİ YIL:

Hsiung - nular: 5 inci Lu Fang tekrar Hsiung - nuların yanına kaçtı.

([Lu Fang] Hsiung - nuların yanında on seneden fazla kaldıktan sonra hastalanarak öldü.)

M. s. 44 20 İNCİ YIL:

Çinliler: Wu - yüan vilâyeti ilhak edilerek memurları ve ahalisi Ho - tung'a nakledildi.

Hsiung - nular: 5 inci ayda Hsiung - nular Shang - tang ve T'ien - shui'yi yağma ettiler ve bu şekilde Fu - feng'e geldiler. 12 nci ayda Hsiung - nular T'ien - shui'yi yağma ettiler.

M. s. 45 21 İNCİ YIL:

Çinliler: Sonbaharda dalgaları yenen general Ma Yüan Kao-liu'dan çıktı ve Yen-men Tai vilâyeti ve Shang - ku'nun kalelerini ve hudut istihkâmlarını ziyaret etti. Shan - shan, Chü - shih ve daha on altı devlet, oğullarını saray hizmetine gönderdiler, haraç verdiler ve umumî valiliklerin ihdası için rica ettiler.

Hsiung-nular: Yazın, 4 üncü ayda An-ting ve ona ait ülkelerdeki Hunlar ayaklanarak Hsiung-nularla birleştiler ve Ch'ing-shan'da yerleştiler.

(Li Hsien diyor ki: «Ch'ing-shan, Ch'ing-chou'da Maling kazasının şimali garbîsinde, bugünkü Kan-su vilâyetlerinin Ch'ing-yang-fu kazasındaki Huan nahiyesinin şimalindedir).

Baş arşiv memuru Ch'en Hsin onlara karşı yürüdü ve onları teskin etti.

Kışın Hsiung-nu'lar Shāng-ku ve Chung-shan'ı yağma ettiler.

M. s. 46 22 İNCİ YIL:

Çinliler: İtimatnamenin kabul edildiğini bildirmesi için orta-saray-generalı Li Mou'yu Hsiung-nu'lara gönderdiler. Fakat Wu-huan'lar Hsiung-nu'ları imha ettiklerinden Hsiung-nu'lar şimale çekilmişlerdi. Bu suretle cenup boşalmıştı. Bundan dolayı bütün vilâyetlerindeki ahaliyi ve hudut surlarındaki memurları ilhak ettiler.

Hsiung-nular: Hsiung-nu'ların Shan-yü'sü Yü öldü. Oğlu sol-hsien kralı Wu-ta-t'i-hou onun yerine geçti, fakat o da öldü. Onun kardeşi sol-hsien-kralı P'u-mu tahta çıktı. Hsiung-nu'larda birçok seneler kuraklık olmuş ve çekirge yağmış olduğundan halk ve hayvanların yarısından fazlası ölmüştü. Çinlilerin, bu müşkül vaziyetlerinden istifade edebileceklerinden korktukları için, Yü-yang'a elçi göndererek dostluk ittifakı aktetmelerini rica ettiler. Wu-chu-liu Shan-yü'nün oğlu Ao-chien jih-chu kralı Pi, tahta çıkamadığına kızarak, Hsiung-nu ülkesinin haritasını getirmeleri için gizlice adam gönderdi.

M. s. 47 23 ÜNCÜ YIL:

Hsiung-nular: Ao-chien jih-chu kralı Pi adamlarını Hsi-ho'ya götürerek teslim olabilmeleri için ricada bulundu.

M. s. 48 24 ÜNCÜ YIL:

Hsiun-nular: Shan-yü, Pi'yi öldürmek istiyordu. Fakat muvaffak olamadı. Cenup hududundaki 8 Hsiung-nu kabilesi Pi'yi Hu-han-yeh-shan-yü yapmağa karar verdiler ve Wu-yüan istihkâmlarına gelerek her zaman için düşmanları püskürtecek hudut muhafızları olmak istediklerini söylediler.

Çinin aşağı-Wu-kuan-orta-saray-generalı Keng Kuo bunu kabul etmelerini teklif etti. Bunun üzerine bu kış Pi cenup-Shan-yü'sü oldu.

(T'ung-kuan-chi'de deniyor ki: 12 inci ayda k'ui-ch'ou gününde Hsiung-nular cenup Shan-yü'sünün idaresi altında ayrılmağa başladılar).

M. s. 49 25 İNCİ YIL:

Çinliler: Liao-tung valisi, Chi Yung Hien-pi'leri idare eden büyük-genel valiyi, şimal Hsiung-nu'larına taarruz etmeğe teşvik etti. Bu iki binden fazla baş keserek vilâyete getirdi.

(Bundan sonra her sene birbirlerine taarruz ettiler ve kesilen başları göndererek mükâfatlandırıldılar. Bundan sonra Hsiung-nular kuvvetten düştüler ve hudutlarda taarruzlar nihayet buldu).

Hsiung-nular: İlkbaharda 1 inci ayda cenup Shan-yü'sü kardeşi sol-hsien kralını şimal Hsiung-nularına karşı gönderdi. Onlardan binden fazla esir aldı. Şimal Shan-yüsü korkarak bin li'den fazla geri çekildi. 3 üncü ayda cenup Shan-yü'sü Çinlilere elçi göndererek kendini hudut memleketi ve tâbi ilân ederek memleketin hazinelerini onlara takdim etti. (Kendini) himaye etmeleri için elçi rica etti. Sarayda hizmet etmek üzere oğlunu gönderdi ve eski ittifakları yeniledi.

M. s. 50 26 İNCİ YIL:

Çinliler: Orta-saray-generalı Tuan Ch'en'i ve entandan muavini Wang Yo'yu cenup Shan'yü'süne mühür ve mühür bağlarını vermeleri ve Yün-chung'da oturmasını söylemeleri için gönderdiler. İlk defa olarak, Hsiung-nu'larda ikamet eden orta-saray-generalı makamını ihdas ettiler,

(Memur teşkilâtı hakkındaki fasılda, Hsiung-nuları ikamet eden orta-saray-generalı'nın maaşının, asgarî ikibin Tan ¹⁾), olduğu ve vazifesinin cenup Shan-yüsünü korumak olduğu ve yanında iki yardımcısı bulunduğu söylenir).

ve askerlerle himaye etmesi için gönderdiler. Sonbaharda Yün-chung, Wu-yüan, So-fang, Ting-hsiang, Pei-ti, Yen-men, Shang-ku ve Tai halkını memleketlerine gönderdiler. Serbest bırakılan mahpuslara surları tamir ettirmesi için

¹⁾ O zamanki devlet memurlarının maaş grupları hakkında, *T'ung Pao* da 1940 da çıkan makalemi mukayese et.

saray entandanları gönderildi. Sonra Çinde oturan hudut memleketleri sakinlerine yol masrafı, nakil imkânları ve erzak vererek geri gönderdiler.

(Tung-kuan-chi'de deniyorki: Eskiden surlar, duvarlar harap olmuştu, onlar toplandı, yeniden inşa edildi. İmparator vuku bulan hâdiselere nadim oldu. Onları başka yerlerde tekrar inşa ettirdi).

Hsiung-nular: Sonbaharda cenup Shan-yü'sü, oğlunu saray hizmetine gönderdi.

(Çinliler, Shan-yü'ye ödünç olarak külliyetli miktarda araba, saray elbiseleri ve altın eşya verdiler. Sonra ona yardım etmek için pirinç, askeri erzak, Ho-tung'dan sığır ve koyun gönderdiler. Bundan sonra bu her sene tekerrür etti. Shan-yü oğlunu saray hizmetine gönderiyor, Çinliler de rehine oğlu iade ediyorlardı. Yıl başında sarayda kabul resmi ve saray kurbanları nihayet bulunduğu zaman Çinliler Shan-yü'ye ve maiyetindekilere altın, ipekli kumaşlarla başka envai eşya gönderirdi. Bu, ciddî surette tatbik edilen bir adetti).

Cenup Shan-yü'sü bütün kabilelerin krallarını tayin eder, onları ayrı ayrı vilâyetlerde oturtur ve Çinlilere millî müdafada yardım ederdi.

(Şimal Shan-yü'sü çok korkuyordu, hüsnüniyetini göstermek için, kaçırılmış olan Çinlileri iade etti. Yağma kıtaları cenup kabilelerine yaptıkları her taarruzdan sonra dönüşlerinde surların yanından geçerler ve şu suretle af dilerler: Biz yalnız düşmanımız Ao-chien Jih-chu (-kralı) na taarruz ediyoruz; Çin halkını rahatsız etmeğe cesaret etmiyoruz, derlerdi).

M. s. 51 27 İNCİ YIL:

Çinliler: Aşağı-büyük-entandan Chao Hsi eski hudut vilâyetlerinin tekrar tertip ve tanzimi için ricada bulundu.

(Bu ancak başlangıçta olmuştu. Ahali henüz geri dönmemişti. (Chao) Hsi geri getirip yerleştirmeleri için rica ediyor).

Sol-orta-saray-generalı Tsan Kung ve Yang-hsü kontu Ma Wu bir istida vererek, şimal düşmanlarını imha etmek için hudut generallerinin çok miktarda rüşvet ve hediye dağıtmaları için teşvik etmelerini rica ettiler. Bunun kabul edilmediğini bildiren bir emirname çıktı.

Hsiung-nular: Şimal Hsiung-nuları Wu-wei'e elçi göndererek dostluk dilediler. Cenup Shan-yü'sü yeni tabiiyet altına girmiş bulunduğundan, Çinliler, sadakatlerinden şüphe edileceğinden korkarak, Wu-wei valisine elçilerin kabul edilmemelerine dair bir emirname gönderdiler.

M. s. 52 28 İNCİ YIL:

Çinliler: Halk nazırının asistanı Pan Piao, Şimal Shan-yü-sünün mektubuna cevap verilmesi ve getirdikleri eşya kıymetinde eşya gönderilmesi için ricada bulundu. Münasip bir cevap hazırlayarak taktim etti ve bu da kabul edildi.

Hsiung-nular: Şimal Hsiung-nuları imparator sarayına elçi göndererek kürk ve at takdim ettiler. Tekrar dostluk dilediler.

M. s. 53 29 UNCU YIL:

Çinliler: Cenup Shan-yü'süne on binlerce koyun hediye ettiler.

M. s. 55 31 İNCİ YIL:

Hsiung-nular: Şimal Hsiung-nuları elçilerle haraç gönderdiler. (Çinliler imparatorun mektubuna cevap verdiler ve ipekli kumaş gönderdiler, fakat elçi göndermediler).

M. s. 56 CHUNG-YÜAN DEVRİ 1 İNCİ YIL:

Çinliler: Orta-saray-generalı Tuan Ch'en'i askerlerle cenup Shan-yüsüne göndererek taziye bulundular.

Sonra imparatorun taziye mektubunu takdim eden elçiler gönderdiler. Shan-yü Mo eğilerek mektubu aldı. Ona saray elbiseleri, başlıklar ve ipekli kumaşlar hediye ettiler.

(Bilâhare bir Shan-yü öldüğü zaman bu taziye mektubunu örnek olarak kullandılar.)

Hsiung-nular: Cenup Hsiung-nularında Hsi-lo-shih-chu-t'i-Shan-yü Pi öldü. Kardeşi Ch'iu-fou-yu-t'i-Shan-yü Mo onun yerine geçti.

M. s. 57 2 İNCİ YIL:

Hsiung-nular: Cenup Shan-yü'sü Mo öldü. Kardeşi I-fa-yü-lü-t'i-shan-yü Han yerine geçti.

M. s. 59 İMPARATOR MİNG-Tİ, YUNG-P'İNG DEVRİ 2 İNCİ YIL:

Hsiung-nular: Cenup Shan-yü'sü Han öldü. Pi'nin oğlu Hsi-t'ung-shih-chu-hou-t'i-Shan-yü Shih onun yerine tahta çıktı.

M. s. 62 5 İNCİ YIL :

Hsiung-nular: Kışın, 11 inci ayda şimal Hsiung-nularından 6-7000 süvari Wu-yüan kalelerinden içeri girdiler.

12 inci ayda Yün-chung'u yağma ederek Yüan-yang'a kadar geldiler.

(Yün-chung vilâyetindeki Yüan-yang nahiyesi bugünkü Kui-hua'daki Tümetlerin de garbındadır).

Cenup-Shan-yü'sü onlara hücum ederek Hsi-ho'ya taredetti. Baş arşi memuru Ma Hsiang ona yardım etti. Düşmanlar geri çekildiler.

M. s. 63 6 İNCİ YIL :

Hsiung-nular: Cenup Shan-yü'sü Shih öldü. Mo'nun oğlu Ch'iu-ch'u-chü-lin-t'i-Shan-yü Su onun yerine geçti, fakat o da öldü. Shih'in oğlu Hu-yeh-shih-chu-hou-t'i-Shan-yü Ch'ang tahta çıktı.

(Bu zamanlar şimal Hsiung-nuları çok kuvvetli idiler ve hudutları bir çok defa yağma ettiler).

M. s. 64 7 İNCİ YIL :

Hsiung-nular: Şimal Shan-yü'sü mübadele suretiyle ticaret yapmak istiyordu. Bundan dolayı dostluk ittifakı aktetmek için elçi gönderdi.

(Çinliler yağmalara nihayet verileceğini ümit ederek kabul ettiler).

M. s. 65 8 İNCİ YIL :

Çinliler: İlkbaharda 3 üncü ayda Yüeh-süvari mareşalı Chang Chung'u elçiliği tasdik elmeleri için şimal Hsiung-nularına gönderdiler.

(Şimal Shan-yü'sü (Cheng) Chung'u korkutmak istiyordu. Fakat o baş eğmedi. O zaman Shan-yü onu hapsedti ve susuz ve ateşsiz bıraktı. Chung kılıcını çekerek tehdit etti. Shan-yü bundan korktu, onu serbest bıraktı ve Chung'la beraber hükümet merkezine elçi gönderdi).

İlk defa olarak Tu-liao karargâh memuriyetini ihdas ettiler ve orta-saray-generali Wu T'ang'a (hakikî) bir general salâhiyeti verdiler.

(Hou-Han-shu'nun memurlar hakkındaki bahsinde deniliyor ki: Ming-ti cenup Shan-yü'sünü korumak için

ilk defa olarak bir Tu-liao generalliğini ihdas etmiştir. Yeni tabiiyet altına girenlere güvenilemediği için, ilerde birçok karışıklıklar oluyor, bundan dolayı bu memuriyet daimî oldu. 'Han-kuan-i'de Ying Shao diyor ki:, İmparator Wu-ti zamanında Tu-liao generalliği rütbesini ilk defa Fan Ming-yo taşımıştı. İmparator Ming-tinin 18 inci yılında "hakikî Tu-liao generalliği,, oldu. İmparator An-ti'nin Yüan-ch'u devrinin 1 inci yılında bu ünvanı taşıyan, bir gümüş mühürle lâcivert mühür kordonu ve 2000-Tan'lık rütbesi verildi. Bundan maada, 600 Tan'lık bir de baş arşiv mareşalı vardı., İmparator Wu-ti yerine imparator Chau-ti olacak. Chang Huai'nin Hou-Han-shu'sundaki imparator Ming-ti'nin vekayinamelerinde olduğu gibi cenup Hsiung-nuları hakkındaki monoğrafyaların şerhi de yanlışlıkla imparator "Wu-ti,, yazar. Sonra "18 inci yıl,, da yanlışlıkla bir "10,, ilâve edilmiştir).

Entandan muavini Lai Miao, sol entandan Yen Chang ve sağ entandan Chang Kuo, Li-yang'ın maiyet askeri garnizonu ile beraber Wu-yüan kazasındaki Man-po'da bir karargâh kurdular.

(Han-kuan-i'de deniliyor ki: 'İmparator Kung-wu devleti Yo-chu, Chi-chou ve Ping-chou'nun ordularının yardımıyla zaptettiğinden, Li-yang'da bir saray memuru ile bin süvarisi ve askeri bulunan bir garnizon yaptırdı. İmparatorun eski şehri Man-po bugünkü Hung-ho'nun garp sahilinde, Ordos havalisinde Shen-si'deki Yü'lin kazasında, bugünkü Fu-yung nahiyesinin şimalindedir.) Sonra süvari entandanı Ch'in P'eng'i, üç muhtelif barbar grubunun birbirleriyle münasebet peyda etmemeleri için, ordularla Mei-chi'de yerleşmesi için gönderdiler.

(Evvence chien-wu devri zamanında büyük mareşal Keng Kuo bir istida vererek hiç kimsenin kaçamaması için Tu-liao generalliğinin ihdası ve sağ ile sol entandanların Wu-yüan'da yerleştirilmesi teklifinde bulundu. Ancak şimdi onun plânına göre hareket edildi).

Hsiung-nular: Cenup grubunu Hsü-pu Ku-tu-hou'su ve başkaları, Çinlilerin şimal Hunlariyle elçi mübadele ettiklerini haber aldılar, onlardan şüphelenerek müteessir oldular. Bunun için isyan etmek istediler ve şimal Hunlarına gizlice ha-

berci yollıyarak asker göndermelerini emrettiler. Sonbaharda şimal Hsiung - nuları iki bin süvari göndererek So - fang'da bekletiler ve cenup kabilelerinin âsileriyle birleşmek istediler. Fakat Çinliler evvelce buna karşı tertibat almış olduklarından, geri çekilerek Hsi-ho'nun bütün vilâyetlerini yağma ettiler, şehirleri yaktılar ve pek çok insan öldürdüler. Ho-hsi'de gündüz bile şehir kapıları kapanıyordu.

M. s. 66 9 UNCU YIL:

Hsiung - nular: Hsiung - nular I - chih - tsih kralı Ta - chü Chü - ch'ü' yü üniversiteye gönderdiler.

(Burada cenup grupunun mevzuu bahis olduğu şüphesizdir. Bu Fan Chun'un icraatına, ki buna göre Konfüçyanların hal tercümelerinde Hsiung-nuların bir prensi üniversiteye gönderdiklerinden, fakat gittiği yıl söylenmediğinden, halbuki (T'ung - chien) - kang-mu onu Yung - p'ing devrinin 9 uncu senesinde zikrettiğinden ikisinden daha sarininin tercih edilmesi lâzımgeldiğinden bahsedilir).

M. s. 70 13 ÜNCÜ YIL:

Hsiung - nular: (Bu yıl zarfında Hsiung - nular müteaddit defalar hudutlara taarruz ettiler. Yüan'ın kitabına bakınız).

M. s. 72 15 İNCİ YIL:

Çinliler: Kışın 12 inci ayda Hsien-ch'in kontu Tou Ku araba entandanı oldu.

(Süvari entandanı Keng Chung yardımcısı oldu).

Keng Ping adındaki saray memuru ve P'u-i süvari entendânı oldu.

(Ch'ing P'eng de yardımcısı)

Liang - chou'da karargâhlar kurmaları için muavin mareşaller tayin edildi.

([Keng] Ping müteaddit defalar istidalar vererek Çinin pek çok para ziyan ettiğini, buna rağmen hudutlarda asayiş temin edilmediğini tebarüz ettirmiştir. Bunun da yalnız Hsiung - nuların ellerinde olduğunu ve bunların harple geri püskürtülmeleri lâzım geldiğini, harbin kuvvetli hükümdarların vasıtaları olduğunu ileri sürmüştür. İmparatorun Wu - ti gibi yapmasını, Hsiung - nulara hücum ve garp memleketleriyle münasebet temin etme-

sini teklif ediyordu. Tou Ku daima amcası (Tou) Yung ile beraber Ho-hsi de bulunduğundan hudut meselelerini gayet iyi biliyordu. Bundan (Keng) Ping, (Tou) Ku ve T'ai - p'u Chi Yung ve başkalarıyla bu meseleler hakkında müzakereye başladı. Ping dedi ki: 'Evvelce Hsiung-nular okçu idiler ve elbiselerini soldan iliklerlerdi [1]. Bundan dolayı idare edilemiyorlardı. Wu-ti, Ho-hsi'nin dört vilâyetini ve bundan maada Chü-yen ve So-fang'ı aldıktan sonra, Hunlar çok münbit ve orduyu besleyen arazilerini kaybettiler. Aynı zamanda Tibetlilerle Hunlar birbirlerinden ayrılmışlardı. Yalnız çok geçmeden, Çinlilere geçen garp memleketleri kalmıştı. Hu-han-yeh tabiiyet altına girerek hududa geldiği zaman vaziyetten kolaylıkla istifade olunabilirdi. Şimdi cenup Shan-yü'sünün vaziyeti aynıdır. Yalnız garp memleketleri henüz tabiiyet altına girmemişlerdir ve şimal Hunları da kavga etmiyorlar. Benim acizane fikrime göre, evvelâ Pai-shan'a hüküm etmeli, I-wu'yu işgal ve Chü-shih'i harap etmeli ve sağ cenahı kesmek için Wu-sunlarla başka memleketlere elçi göndermeli. I-wu'da da Hsiung-nuların cenup Hu-yen kabilesi vardır; eğer mahvedilirlerse sol boynuzları imha edilmiş olacak. O zaman Hsiung-nulara taarruz edilebilir.' İmparator teklifimi iyi buldu. Diğer müşavirler, Pai-shan'a ordu gönderecekleri takdirde Hsiung-nular da askerlerini tophıyarak birbirlerine yardım edecekleri kanaatindeydiler. Sonra onları parçalamak için şark kısımlarını ayırmak lâzım gelecekti. İmparator bu tavsiyeyi kabul etti.

Pai-shan, T'ien-shan'dır, evvelki fasla bak. T'ang devrinde I-wu yerine Lung-hsi vilâyetine ait I-chou'yu vücade getirdiler. Şimdi Hami'nin cenubunda olacak. Wu-sun ve Chü-shih için evvelki fasla bak. Chü-yen imparator An-ti zamanında kendine mahsus bir vilâyete kumanda ediyordu ve vasal devlet entandanı vardı. İmparator Hsien-ti'nin son zamanlarında Hsi-hai vilâyeti oldu. Şimdi Kansu'da Hsiu-chou kazasının Kao-t'ai nahiyesinin şimali şarkîsindedir.)

Hsiung-nular: Hsiung-nular Ho-hsi'yi yağma ettiler.
(Yüan'ın kitabına bak).

[1] Elbiselerini soldan ilikleyenler Çinliler için barbar sayılırlardı.

M. s. 73 16 INCI YIL:

Çinliler: İlkbaharda 2 inci ayda Tou Ku ve Keng Chung on iki bin atlı ile Chiu -ch'üan'dan, Keng Ping ve Chii P'eng de on bin atlı ile Chü -yen'den, T'ai -p'u Chi Ch'en, Tu -liao generali Wu T'ang on bir bin atlı ile Kao-ch'üeh'den ve süvari entandanı Lai Miao ve «Wu -huan'ları himaye eden komiser» Wen Mu on bir bin atlı ile P'ing -ch'eng'den şimal Hunlarına karşı yürüdüler. (Tou) Ku ve (Keng) Chung, T'ien-shan'a giderek orada Hu -yen grubunun kralını hezimete uğratarak binden fazla adam öldürdüler. Bundan maada I -wu -lu'yu işgal ettiler.

(Bu bizzat I -wu dur).

Ve orada yerleşmesi için bir I -ho entandanı tayin ettiler Keng Ping ile Ch'in P'eng altı yüz li'den fazla çöl katederek San -mu -lou dağına geldiler.

(Wu Hsi -tsai diyor ki: Bugünkü Peng -ch'a-han-po'nun cenubunda bir dağ olduğunu zannediyorum).

Lai Miao, Hsiung-nu nehrine kadar geldi.

(Han -shu'daki şerhte deniyor ki: «Bu Ling -chü'den bin li uzaktadır»).

Hunlar her yerden kaçtıkları için elde edilemiyorlardı. Chi Ch'en ve Wu T'ang, Kao -lin -wen -yü -tu kralına Cho -yeh dağında taarruz ettiler, fakat bütün düşmanlar oradan da çöle kaçtılar. (Chi) Ch'en'le (Wu) T'ang orada oturuyor, fakat Cho -yeh dağına bile gelmiyorlardı. Bundan dolayı işlerine nihayet verilerek rütbeleri indirildi. Lai Miao, Tu -liao generali oldu.

(Tou Ku'yu takip eden ve muvaffakiyet kazanan Su Chang, Chung -ling -hsiang kontu oldu. Tou -ku'nun vekili mareşal Pan Chao, Hsiung -nulara ayrıca hücum ederek P'u-lei denizinde harpedip bir çok insan öldürdükten sonra geri döndü. Bunun üzerine (Tou) Ku onu yardımcı Kuo Hsün ile garp memleketlerinde elçiliğe gönderdi).

Hsiung - nular: Şimal Hsiung -nuları Yün -chung'a kadar giriyor ve bu suretle Yü -yang'a kadar geliyorlar. Yü -yang valisi Lien Fan hücum ederek onları geri püskürttü.

(Çinliler Kao Hung'u üç vilâyetin ordularıyla takibe gönderdilerse de muvaffakiyet elde edilemedi).

M. s. 74 17 İNCİ YIL :

Çinliler : Kışın 10 uncu ayda Tou Ku ve Keng Ping, Pai-shan Hunlarını P'u-lei denizinde imha ediyorlar. Bunun üzerine garp memleketleri için bir umumî vali ile bir Wu-chi entandani ¹⁾ tayin ediyorlar.

(Ch'en Mu umumî vâli, mareşal Keng Kung da Wu entandani oldular. Sonuncu, Chin-p'u şehri civarında arka kralın kabilesinde yerleşti. Saray memuru Kuan Ch'ung, Chi entandani oldu ve Liu-ching şehri civarında ön kralın kabilesinde yerleşti. Her biri birkaç yüz kişi topladılar. Chin-p'u, Chin-man olarak da yazılır ve bugün Türkistanda Urumçi kazasında Fou-k'ang nahiyesidir. Liu-chung, T'ang devrinde nahiye oldu ve bugünkü Türkistanda Karaşahr kazasındadır).

M. s. 75 18 İNCİ YIL :

Çinliler : Keng Kung'un ordusuna yardım etmek için asker gönderilmesi emri verildi. Fakat ordu hareket etmeden imparator öldü. Kışın 11 inci ayda garbı mağlub eden general Keng Ping'in Chiu-ch'üan'da yerleşmesi ve bir valinin vazifesini üzerine alması emredildi. Sonra Chiu-ch'üan valisi Tuan P'eng'i saray memurları Wang Meng ve Huang-fu Yüan'ı Chang-yeh, Chiu-ch'üan ve Tun-huang vilâyetlerinden ordularla olduğu gibi, Shan-shan'dan askerlerle yedi yüz kişiden fazla yardıma gönderdiler.

(Ma Yüan'ın hal tercümesine göre yeğeni (Ma) Yen, yung-p'ing devrinin 15 inci yılında genel-baş arşiv memuru tayin edilmiş ve şimal ordusunun beş entandanlığı ve maiyet askeri ve saray askerleriyle beraber üçbinden fazla askerin Hsi-ho'daki Mei-chi de yerleştirilmesi ve cenup Shan-yü'sünü himayesi emrini almıştı. Bu Tu-liao generalinin ve başkalarının şimal Hsiung-nularına karşı hareket ettikleri 16 ıncı yılda vuku bulmuş olacak. Hal tercümesinde yılı yazılmadığından burada ilâve edilmiştir.)

Hsiung-nular : 3 üncü ayda şimal Hsiung-nularının sol Lu-li kralı Chü-shih'lere karşı yirmi bin süvari ile yürüdü. Chi entandani Keng Kung bir mareşalle üçyüz kişiyi yardıma gönderdi fakat hepsi imha edildiler. Bunun üzerine Hsiung-

¹⁾ Bu unvan hakkında : mukayese et : Ülkü, I inci teşrin 1940 , sa 191.

nular Chü-shih'in arka kralını öldürdüler ve Chin-p'u şehrine taarruz ettiler. (Keng) Kung onlara hücum ederek püskürttü. Sonra kıtalarıyla ilerledi ve Su-lo şehrini işgal etti.

(Hu San-sheng diyor ki: Bu şehir Chüshih'in arkasında bulunur. Su-lo memleketinin hükûmet merkezi değildir; şimdiki Türkistandaki Kaşgar kazasıdır).

7 inci ayda Hsiung-nular tekrar (Keng) Kung'a taarruz ettiler ve nehrin yatağını değiştirdiler.

(Bu, Su-lo şehri civarındaki nehirdir. Wu Hsi-tsai, onun, Urumçi şehrinin şarkındaki K'u-erh-chi-lo nehri olduğunu zanneder).

Kung şehirde dua ederek su buldu. Onu Hsiung-nulara gösterdi. Bunun üzerine Hsiung-nular geri çekildiler. 11 inci ayda şimal Hsiung-nuları Kuan Ch'ung'u Liu chung'da kuşattılar. O esnada Çinde millî matem tutulduğu için yardım kıtaları gelemedi. Chü-shih tekrar kalkarak Hsiung-nularla beraber (Keng) Kung'a taarruz etti. Kung hassa askerleriyle bir kaç ay kendini müdafaa ettiyise de, erzakları bittiğinden zırh göğüslüklerini pişirip üzerlerindeki deriyi yemek mecburiyetinde kaldılar.

M. s. 76 İMPARATOR CHANG-T'İ, CHİEN-CH'U DEVRİ 1 İNCİ YIL:

Çinliler: İlkbaharda 1 inci ayda Tuan P'eng ve başkaları Chü-shih'in ordusunu Chiao şehri civarında imha ettiler. Şimal Hunları korkarak kaçtılar, Chü-shih yine tabiiyet altına girdi. Kuan Ch'ung harpte öldüğünden Wang Meng'le diğerleri Keng Kung'u geri getirmek istiyorlardı. Zabit Fan Ch'iang, Tun-huang'dan erzak aldı, geri döndü ve büyük ordu ile garba gitti. Orada ikibin asker ayrılarak Keng Kung'un geri getirilmesi için Su-lo şehrine onu almağa gittiler. üçüncü ayda Yü-men'e vasıl oldular. Zabit ve askerlerden yalnız on üç kişi kalmıştı. Bunun üzerine garp memleketlerinin umumî valiliğini ve Wu-Chi-kumandanlığını lağvettiler.

(Entandan yaveri Yang Chung bir istida vererek Hsiung-nulara karşı akın ve Türkistanda yerleşmelere nihayet verilmesini rica etti. İmparator bunu kabul etti.)

Keng Ming, bir Tu-liao generalinin vazifesini gördü.

Hsiung-nular: Kışın 10 uncu ayda şimal Hsiung-nularının Kao-lin-wen-yü-tu kralı adamlarını tekrar geri çekerek

Cho-yeh dağında yerleşti. Cenup Hsiung - nuları hafif süvari gönderdiler ve hudut vilâyetlerinden kıtalarla ve Wu - huan' - lardan aldıkları askerlerle hududu aşarak hücum ettiler. Birkaç yüz baş kestiler ve 3 - 4000 kişi teslim oldu. Cenup kabileleri çekirge âfetinden çok sıkıntı çekiyorlar ve açlık hüküm sürüyordu. Çinliler otuzbinden fazla muhtaç Hsiung - nu'ya baktılar.

M. s. 77 2 İNCİ YIL :

Çinliler : İlkbaharda 3 üncü ayda I - wu - lu'nun karargâhları ilhak edildi.

(Bunun üzerine şimal Hsiung - nunları asker göndererek o yeri işgal ettiler.)

M. s. 82 7 İNCİ YIL :

Çinliler : Chang - yeh valisi Teng Hung bir Tu - liao generalinin vazifesini görüyordu.

M. s. 83 8 İNCİ YIL :

Hsiung - nular : Yazın, 6 ıncı ayda şimal Hsiung - nularının bir büyüğü olan Chi - liu - sih ve başkaları, adamlarını Wu - yüan'd-a hududa sevk ederek teslim oldular.

M. s. 84 YÜAN - HO DEVRİ, 1 İNCİ YIL :

Çinliler : Wu - wei valisi Meng Yün, bir istidasında şimal Shan - yü'sünün mübadele suretiyle ticaret yapmak istediğini söylüyor. Bu bir emirname ile kabul edildi. Bunun üzerine Yün onların karşılanmaları ve getirilmeleri için posta memurları gönderdi.

Hsiung - nular : Cenup Shan - yü'sü şimal kabilelerinin kralları ile sığır ve atlarının içeri girdiklerini ve Çinlilerle ticaret yaptıklarını duyduğu zaman Shang vilâyetinden hafif bir süvari alayı göndererek hayvanları yağma etti sığırları ve atları çaldı ve diğerlerini hudutların gerisine gönderdi.

M. s. 85 2 İNCİ YIL :

Çinliler : Kışın Meng Yün bir istida vererek şöyle söyledi: Şimal Hunları evvelce dostluk aktettiklerinden ve şimdi cenup Hunlarının gelip onları yağma ettiklerinden, Çinlilerin onları aldattıklarını, isyan ve hudutlarda akınlar hazırladıklarını söylediler. Onları teskin etmek için cenupluların çaldıkları hayvanların iade edilmesi lâzım geldiğini söyledi. İmparator, T'ai - p'u Yüan An'ın tekliflerini kabul etti. Tu - liao

(generali) ile kumanda eden orta-saray generalinin, cenup kabileleri tarafından çalınan hayvanları tazmin etmeleri ve (bedel) lerini şimal Hunlarına vermeleri için tayin ediyorlar. Cenup kabilelerinde kesilen başlar ve esirler için mükâfatlar aynı şekilde devam etti.

(Bunun için cenup Shan-yü'sü, hafif süvarilerle bir çok defalar hudutlardan dışarı çıktı, şimal Hunlarına taarruz ederek binlercesini öldürdü.)

Hsiung-nular: 1 inci ayda şimal Hsiung-nularının bir büyüğü Chü-li-cho-ping ve başkaları, hepsi beraber yetmiş üç kişi, himaye arayarak huduttan içeri girdiler.

(O zamanlar şimal Hsiung-nuları zayıftılar. Cenup kabileleri önden, Ting-ling'ler arkadan, Hsien-pi'ler soldan ve garp memleketleri sağdan hücum ettiler. Bu şekilde fazla tahammül edemeyeceklerinden uzaklara gittiler).

Cenup Shan-yü'sü Ch'ang öldü. Han'ın oğlu I-ch'u-yü-lü-t'i-Shan-yü Hsüan onun yerine geçti. Cenup Shan-yü'sü askerlerini ava gönderdi. Cho-yeh dağına geldikleri zaman ansızın şimal Hunlarının Wen-yü-tu kralı ile çarpıştılar ve harbettiler. Başını kesip beraberlerinde geri döndüler.

M. s. 87 CHANG-HO DEVRİ, 1 İNCİ YIL:

Hsiung-nular: Sonbaharda 7 inci ayda Hsien-pi'ler sol ülkeye giriyorlar, şimal Hsiung-nularına taarruz ederek imha ediyorlar. Yu-liu-Shan-yü'yü öldürüyorlar. Bundan dolayı şimal karargâhında büyük bir karışıklık başlıyor. Chü-lan ch'u ve başkaları elli sekiz kabile ve ikiyüz bin kişi ile sekizbin hassa askeri Yün-chung, Wu-yüan, So-fang ve Pei-ti'ye gelerek tabiiyet altına giriyorlar.

M. s. 88 2 İNCİ YIL:

Çinliler: Kışın, 10 uncu ayda nedim Tou Hsien'i araba-generali, polis kumandanı Keng Ping'i «şarkta harbeden general» yaptılar. Ordularıyla şimal Hsiung-nularına taarruz ettiler.

(Evvelce valide imparatoriçe, Keng Ping'e Shan-yü'nün bir mektubunu göstermişti. Keng Ping: «Eskiden dünyaya hâkim olan imparator Wu-ti Shan-yü'yü itaati altına almak istiyordu. Fakat göğün tayin ettiği vakit gelmediği için muvaffak olamadı. Şimdi göğün şimal Hunlarını ayırması iyi oldu, eğer barbarlar barbarlara karşı harbederlerse, bizim için faydalı olur, dedi. Valide

imparatoriçe bunu doğru buldu. Halk nazırı Yüan An, iş nazırı Jen Wei, müşavir Sung I, ve yardımcı sansör Lu Kung ve Ho Ch'an, devlet hususî kalem müdürü Han, Ling, süvari entandanı Chu Hun, müşavir nedim Lo K'ui hepsi buna karşı istida verdiler, fakat muvaffak olamadılar).

Hsiung-nular : Cenup Shan-yü'sü Hsüan öldü. Ch'ang'ın kardeşi Hsiu-lan shih-chu-hou-t'i-Shan-yü T'un-ch'u-ho onun yerine geçti. Sonbaharda, 7 inci ayda cenup Shan-yü'sü bir istida vererek, daima aralarında kavga eden şimal Hsiung-nularını parçalaması ve şimale cenubu bir memleket haline getirmesi için ricada bulundu.

M. s. 89 İMPARATOR HO-Tİ, YUNG-YÜAN DEVRİ 1 İNCİ YIL :

Çinliler : Yazın, 6 inci ayda Tou Hsien'le Keng Ping, Chi-lu karargâhından, Tu-liao-generalı Teng Hung Ku-yang'dan, cenup Shan-yü'sü de Man-i vâdisinden çıktılar.

(Bugünkü Shan-si Ning-wu kazasındaki P'ien-kuan nahiyesinin şimali garbisindedir).

Ve hepsi Cho-yeh dağında buluştular. (Tou) Hsien, entandan muavini Yen P'an, mareşal Keng K'ui ile Keng T'an cenup Shan-yü'sünün onbinden fazla hassa süvarilerine Chi-lo dağında şimal Hsiung-nularıyla harbetmelerini emretti. Onları tamamiyle mağlup ettiler. Shan-yü firar etti. Onu takip eden kısımlar Sih-ch'ü-pei-t'i denizine kadar geldiler.

(Bugünkü Kobdo'daki Wu-pu-sa gölüdür).

Krallarla başkalarını, ceman onüç binden fazla insan öldürdüler ve çok hayvan elde ettiler. Aşağı krallara ait ikiyüz bin kişi teslim oldu. Bunun üzerine Hsien Ping ve adamları Yen-jan dağına çıktılar.

(Tusetsühan'ların ülkesindeki, bugünkü Hang-ai'dağdır. Moğollar sülalesi tarihinde Hang-hai adıyla tesmiye edilirdi).

Bu, huduttan üçbin li uzaktaydı. Orada bir taş kitabe yaparak geri döndüler.

Hsiung-nular : Şimal Hsiung-nuları (Shan-yü'nün) kardeşi sağ Wen-yü-t'i kralını haraçlarla rehine olarak saray hizmetine gönderdiler. Fakat Shan-yü'nün kendi gelmediği için onu geri gönderdiler.

M. s. 90 2 İNCİ YIL:

Çinliler: İlkbaharda Ting-hsiang valisi Huang-fu Ling bir Tu-liao generalinin vazifesini ifa etmeğe başladı. Yazın, 5 inci ayda entandan muavini Yen P'an ikibinden fazla süvari ile I-wu daki Hsiung-nuların garnizonuna gönderildi, hücum ve zaptetti. Sonbaharda, 7 inci ayda büyük general Tou Hsien (Çinden) ayrılarak Liang-chou'da yerleşti. Mabeyinci Teng Tieh «garpta harp eden general» lik vazifesini ifa ediyor ve onun vekilligini yapıyordu. Kışın, 10 uncu ayda hakikî orta-saray-generalı Pan Ku ile ordu mareşalı Liang Feng'î Şimal Shan-yü'sünü istikbal etmeleri için gönderdiler. Fakat o yaralanarak firar etti. Pan (Ku) ile öteki Sih-ch'ü denizine kadar gittikten sonra geri döndüler.

Hsiung-nular: Çinliler rehine olarak saray hizmetine gönderilen kardeşi iade ettikleri için şimal Shan-yü'sü sonbaharda, 9 uncu ayda hududa tekrar elçi göndererek kendini mutiğ ilân etti ve imparator tarafından kabul edilmesini rica etti. 10 uncu ayda cenup Shan-yü'sü sağ Ku-li kralı Shih-tse' (arslan) ı ordularla Chi-lu karargâhından dışarı gönderdi. Çin orta-saray-generalı Keng T'an yardıma bir aşağı general göndererek şimal Shan-yü'sünü imha etti. Shan-yü yaralanarak güçlkle ölümünden kurtulabildi.

(Bu zamanlarda cenup kabilelerinin tabiiyetine girenler çoğaldığından nüfusları gittikçe artıyordu. otuzdört bin aileden müteşekkildiler ve ellibin hassa askerleri vardı).

M. s. 91 3 ÜNCÜ YIL:

Çinliler: 2 inci ayda Tou Hsien, sol entandan Keng K'ui'yi ve mareşal Jen Shang'ı Chü-yen karargâhından Chin-wei (altın-küçük) dağında şimal Shan-yü'sünü muhasara etmeleri için gönderdi.

(Şimdi Altay-dağı, Altın dağı da denilir, boyu ikibin li'den fazladır.)

Onunla müsademe ederek annesi Yen-chih'i esir aldılar. Şimal-Shan-yüsü firar etti ve gittiği yer meçhul kaldı. Hudut karargâhından beşbin li'den fazla çıktılar ve sonra geri döndüler.

(Hou-Han Pei-chiao-t'u-shuo da Ho Ch'iu-t'ao diyor ki: Şimal Hsiung-nuları imha edildikten sonra Fan'ın kitabı (yani Hou-Han-shu) geri kalanların nereye kaçtıkla-

rından bahsetmiyor. Pei-shih'e göre (şimal sülâlelerinin tarihinde) deniliyor ki: Şimal Hsiung - nuları Tou Hsien tarafından püskürtüldükleri zaman Shan - yü Altayı aşarak garba K'ang - chü (Soğdiyan) lara gitti. Onunla beraber gidemiyenler Kui-ts'ih (Kuça) nın şimaline giderek Yüeh-pan devletini kurdular; bu Fan (Yeh) den alınan malûmata uyuyor.)

Pan Chao garp memleketlerini yatıştırıyor ve yine Wu - Chi entandanlariyle umumî valilikleri ihdas ediyor,

Hsiung - nular: Şimal Hsiung-nularında sağ Kuli kralı Yü-ch'u-chien kendisi Shan-yü ilân ediyor ve hududa gelerek tabiiyet altına alınması için ricada bulunuyor.

(Yüan An'ın hal tercümesinde 'Sol Lu-li-kralı A-t'ung' Yüan'ın kitabında 'A-hsiu' yazılıdır. T'ung-chin (kang-mu) nun K'ao-i'si bunu mütalea etmiştir. Şimdi İmparator vekayinamelerine ve Hsiung-nuların monografyalarına bağlanıyorum.)

M. s. 92 4 ÜNCÜ YIL:

Çinliler: İlkbaharda 1 inci ayda Yü - ch'u - chien'e mühür ve mühür bağlarını vermek üzere büyük general ve sol entandan Keng K'ui'yi gönderdiler. Sonra orta saray - generali Jen Shang'ı onu himaye etmesi için gönderdiler. I - wu da yerleşti. Evvelce cenup Shan-yü'süne yapılanın aynı yapıldı.

(Yüan An ve başkaları bunu aleyhine ikaz ettiler, fakat Tou Hsien idam edildiği zaman bundan vazgeçtiler.)

M. s. 93 5 İNCİ YIL:

Çinliler: Kumanda eden baş arşiv memuru Wang Fu ve binden fazla süyari ile Jen Shang'ı Yü - ch'w - chien'e karşı gönderdiler; kendi idam ve halkı imha edildi.

Hsiung-nular: Sonbaharda, 9 uncu ayda Yü-ch'u-chien ayaklanarak şimale yürüdü Cenup Shan - yüsü T'un - ch'u - ho öldü. Hsüan'ın kardeşi An-kuo tahta çıktı.

(Evvelce Sol Hsien kralı Shih - tse (arслан) birkaç defa kumandayı ele almıştı. Halk An - kou'ya değil, ona bağlıydı.)

M. s. 94 6 İNCİ YIL:

Çinliler: Polis kumandanı Chu Hui, Tu - liao generalinin vazifesini üzerine aldı. Tu - liao generali Chu Hui ile orta -

saray - generali Tu Ch'ung cenup Shan - yü'sü An - kuo'yu öldürerek yerine sol Hsien-kralı Shih-tse'yi tahta çıkardılar. (An - kuo beyhude Shih - tse'yı öldürmeğe çalıştı. Aynı zamanda orta - saray - generali Tu Ch'ung ile arası iyi değildi. Ch'ung'u imparatora şikâyet etti. Ch'ung onun mührünü kesti ve Chu Hui ile beraber An - kou'nun isyan plânları hakkında malumat verdi. İmparatordan, Shan-yü'nün karargâhına gidip tarassut etmeleri ve ona göre plânları hazırlamaları için, emir aldılar. Bunun için Ch'ung ordularla onun karargâhına gitti. Fakat An - kuo korktuğundan çadırını terketti ve asker tophıyarak Shih-tse'yi öldürmek istedi. Shih - tse çadırlarıyla beraber Man-po şehrine gitti. Orada An-kuo tarafından muhasara edilerek adamlarından birçoğu öldürüldü. Bunun üzerine Ch'ung'la Hui bütün vilâyetlerden asker tophıyarak ona karşı yürüdüler. Ku-tu-hou Hsi, An-kuo'yu öldürerek yerine Shih-tse'yi Shan-yü yaptı.)

Sonbaharda, 9 uncu ayda araba generali maiyetinde bulunan Kuang-lu-hsün Teng Hung, Yüeh süvarisi entandani Feng Chu, faal Tu liao generali Chu Hui ve Wu-huan entandanı Jen Shang ordularını birleştirerek Feng-hou'ya hücum ettiler. Feng hou o sırada cenup Shan-yü'sü ile Tu Ch'ung'u Mu-shih şehrinde (Çoban şehri) muhasara etmişlerdi.

(Hu San-sheng diyor ki: «Çin hudut vilâyetlerinde at yetiştirmek için çoban bağçeleri vardır. Bu çoban bağçesi şehri Mei-chi nahiyesinin hududunda bulunacak.»)

Kışın 11 inci ayda muhasarayı kaldırarak gitti. (Teng) Hung ve başkaları onu takip ederek mağlup ettiler. Zamanla 7000 den fazla insan öldürdüler. Bunun üzerine Feng-hou adamlarıyla beraber hudut istihkâmlarından çıktı. Çinliler onu takip edemediler ve geri döndüler.

Hsiung-nular: Cenup Shan-yü'sü S'hih'in oğlu Shih-tse adındaki T'ing-tu-shih-chu-hou-t'i Shan-yü tahta çıktı. Tabiiyet altına girmiş olan 500-600 Hsiung-nu Shih-tse'ye gece taarruz ettiler. Çinin emniyet komiseri onlara hücum ve imha etti.

(Hsiung-nularda bulunan orta-saray-generaline, görülen lüzum üzerine, komiserler tayin ettirmişlerdi. Bir emniyet komiseri vardı çünkü Hsiung-nularda emniyeti temin edecek ve onları tophıyacaktı.)

Bunun üzerine tabiiyet altına girmiş olan Hsiung-nular ara-

sında karışıklıklar başladı. İkiyüz bin kişiden fazla, 15 kabile isyan ederek eski Shan-yü T'un-ch'u-ho'nun oğlu Feng-hou'yu Shan-yü yaptılar ve hudut istihkâmlarından kaçtılar.

M. s. 95 7 İNCİ YIL:

Çinliler: İlkbaharda, 1 inci ayda Chu Hui ve Tu Ch'ung Hsiung-nularla olan sulhu ihlâl ettiklerinden ve Hsiung-nuların isyanına sebep olduklarından esir edildiler. Ve hapsedikleri yerde öldüler.

Yen-men valisi P'ang Fen, bir Tu-liao generalinin vazifesini üzerine aldı.

M. s. 96 8 İNCİ YIL:

Çinliler: Sonbaharda, 7 inci ayda P'ang Fen ile Feng Chu, bütün vilâyetlerden aldıkları askerlerle Wu-chü'ye hücum ve hasımlarını mağlûp ettiler. Geri kalan yirmibinden fazla askeri ve teslim olan başka Hsiung-nuları An-ting'in şimalindeki havaliye yerleştirdiler.

Hsiung-nular: Feng-hou'nun sol cenah Hunları isyan ederek So-fang istihkâmlarına döndüler.

(Feng-hou kabileleri kıtlıktan ve açlıktan dolayı tekrar istihkâmlara döndüler).

Cenup Shan-yü'sünün sağ Wen-yü-tu kralı Wu-chü, isyan ederek istihkâmlardan dışarı çıktı.

M. s. 98 10 UNCU YIL:

Hsiung-nular: Cenup Shan-yü'sü Shih-tse öldü. Ch'ang'ın T'an adındaki oğlu Wan-shih-shih-chu-t'-Shan-yü onu takip etti.

M. s. 100 12 İNCİ YIL:

Çinliler: So-fang valisi Wang Piao, bir Tu-liao generalinin vazifesini görüyordu.

Hsiung-nular:

(Cenup Shan-yü'sü senelerce Feng-hou'ya karşı asker göndermiş ve çok esir almıştı. Bundan dolayı Feng-hsu müşkül vaziyette kalmıştı).

M. s. 104 16 İNCİ YIL:

Hsiung-nular: Şimal Hsiung-nuları elçi göndererek kendilerini tabî ilân ettiler. Haraç göndererek dostluk mukavelesi akt ve Hu-han-yeh ile olan eski mukaveleyi yenilemek istediler.

(Çinliler bunu kabul etmediler. Çünkü eski merasimin icap ettirdiği gibi yapılmamıştı. Mukabil hediyeler gönderdiler fakat elçiye cevap vermediler).

M. s. 105 YÜAN - HSİNG DEVRİ 1 İNCİ YIL:

Hsiung-nular: Şimal Hsiung-nuları tekrar Tun-hung'a elçilerle haraç gönderdiler.

(Mevlketleri fakir olduğundan bütün merasimleri yapamadıkları için özür dilediler ve onlardan büyük bir elçi isteyerek prenslerini rehin olarak saraya göndermek istediler. Çinliler elçiye yine cevap vermediler, fakat bu sefer daha çok hediye gönderdiler).

M. s. 106 İMPARATOR CH'ANG-Tİ, YE-P'İNG DEVRİ 1 İNCİ YIL:

M. s. 107 İMPARATOR AN-Tİ, YUNG-CH'U DEVRİ, 1 İNCİ YIL:

Çinliler: Yazın, 6 inci ayda garp mevketleri umumî valiliği lağvedildi. I-wu karargâhındaki memur ve ahaliyi geri aldılar.

(Bundan sonra garp mevketlerinden vazgeçtiler).

M. s. 109 3 ÜNCÜ YIL:

Çinliler: Kışın, 11 inci ayda faâl araba nazırı Ho Hsi ve orta saray-generalı P'ang Hsiung'u 5 garnizon ve yirmi bin kişiden fazla askerle dışarı gönderdiler ve bundan maada Liao-tung valisi Keng K'ui, Hsien-pi ve vilâyetlerden askerlerle (Hsiung-nulara) taarruz etmeleri emrini aldılar. Liang Chin bir Tu-liao generalinin vazifesini üzerine aldı.

Hsiung-nular: Cenup Shan-yü'sü isyan etti. Kışın, 10 uncu ayda orta-saray generalı Keng Chung'u Mei-chi'de muhasara etti.

M. s. 110 4 ÜNCÜ YIL:

Çinliler: İlkbaharda, 1 inci ayda Liang Chin ile Keng K'ui cenup Shan-yü'süne hücum ettiler ve tabiiyet altında bulunan mevketin eski şehrinde aşağı generalı öldürdüler.

Pan (Ku'yin Han-shu) kitabına göre Hsi-ho vilâyetinin Mei-chi nahiyesinde dir).

Bunun üzerine Shan-yü harbi bizzat idare etti. Fakat Liang Chin ve diğerleri onu mağlûp ettiler. Bunun üzerine Shan-yü Hu-ts'e çekildi.

Pan (Ku'yin Han-shu) kitabına göre Hu-tse (kaplan ovası) Hsi-ho vilâyetinin Ku-lo nahiyesinin şimali gar-

bîsindedir. Bugünkü Shan-si vilâyetinde Fen-chou kazasının Yung-ning nahiyesinde).

3 üncü ayda Ho Hsi, ordusuyla Man-po'ya geldi, fakat çok hasta olduğundan içeri giremediler. O P'ang Hsiung, Liang Chin, Keng Chung'u onaltı bin askerle Hu-tse'ye taarruz etmeleri için gönderdi. Shan-yü çok korktu, elçi göndererek tabiiyet altına alınması için ricada bulundu. Umumî afivde serbest bıraktılar ve eskisi gibi muamele ettiler.

Hsiung-nular: 2 inci ayda cenup Shan-yü'sü binden fazla asker göndererek Ch'ang-shan ve Chung-shan'ı yağma ettirdi.

M. s. 111 5 İNCİ YIL:

Çinliler: Yün-chung valisi Keng K'ui bir Tu-liao generalinin vazifesini ifa etti.

M. s. 114 YÜAN-CH'U DEVRİ 1 İNCİ YIL:

Çinliler: Wu-huan entandanı Teng Tsun, Tu-liao generali oldu. (Tu-liao generalliğinin ihdasından beri tam selâhiyet sahibi oluyorlardı.

Valide imparatoriçanın üvey kardeşi olan Teng Tsun'dan itibaren hakikî bir general rütbesi olmağa başladı).

M. s. 116 3 ÜNCÜ YIL:

Çinliler: Teng Tsun, cenup Shan-yü'sünün ordularının kumandasını aldı. Hsien-ling Tangutlarına hücum ve mağlûp etti.

M. s. 117 4 ÜNCÜ YIL:

Hsiung-nular: Feng-hou, Hsien-pi'ler tarafından mağlûp edildi. Kabileleri dağıldı ve hepsi şimal Hunlarına gitti.

M. s. 118 5 İNCİ YIL:

Hsiung-nular: İlkbaharda Feng-hou yüzden fazla süvari ile So-fang'a geldi ve teslim oldu. Onu Ying-ch'uan vilâyetinde yerleştirdiler.

M. s. 119 6 İNCİ YIL:

Teng Tsun yine cenup Shan-yü'sünün adamlarına kumanda etti; Hsien-pilere hücum ederek mağlûp etti. Tung-huang valisi Ts'ao Tsung bir karargâh kurmak için baş arşiv memuru So Pan'ı askerlerle I-wu'ya gönderdi.

(Garp memleketleri Çinden ayrıldıktan sonra şimal Hsiung-nuları onları askerî knvvetle kendi tabiiyetleri

altına almışlar, şimdi onlarla birlikte hudut baskınları yapmağa başladılar. Buna mani olması için So Pan'ı karargâh kurmak üzere I-wu'ya gönderdiler. Bunun üzerine Chü-shih'in ön kralı ile Shan-shan kralı tabiiyet altına girdiler).

M. s. 120 YUNG-NİNG DEVRİ, 1 İNCİ YIL:

Hsiung-nular: 3 üncü ayda şimal Hsiung-nuları Chü-shih'in arka kralı ile beraber kısım mareşalini öldürdüler. Tun-hu-ang'a yaklaştılar. Baş arşiv memuru So Pan (Chü-shih'in) ön kralına taarruz ederek kaçırtdı ve sonra şimal kazalarına sahip oldu.

M. s. 121 CHİEN-YÜAN DEVRİ, 1 İNCİ YIL:

Çinliler: (T'ung-chien (-kang-mu) nun K'ao-i'sinde deniliyor ki: «Ch'en Ch'an'ın hal tercümesinde denmiştir ki 'şimal-Hsiung-nuları Liao-tung'a hücum ettikleri zaman Ch'an'ı Liao-tung valisi yaptılar. Hunlar onun kuvvetinden korktular ve birkaç yüz li geri çekildiler. Ch'an onlar hakkında malûmat elde etmek için ordu göndermeyip yalnız zabitlerle asker gönderdi. Shan-yü bir haberci ile birlikte vilâyet merkezine döndü. Ch'an onu mektepte merasimle karşıladı ve onu iyi yola sevk etmek için ahlâktan bahsetti. Shan-yü bu tesir altında ona Hsiung-nu memleketinden kıymetli eşyalar göndererek geri döndü.» Bu, bu sene zarfında olmuş olacak. Fakat şimal Shan - yü'sü Çinlilerin tabiiyeti altında değildi. O halde nasıl olur da Liao-tung valisini ziyarete gitmiş olabilirdi? Bu haber meşkûk olduğundan burada bahsedilmemiştir. Bundan maada Shan - yü bu sıralarda sağ cenaha gitmiş Chü-shih ve Shan-shan'la birlikte Ho-hsi'ye taarruz etmişlerdi. O halde Liao-tung'a nasıl gidebilirdi? Bundan maada: bu sene zarfında Liao-tung'u yağma edenler ve vali T'sai Feng'i öldürenler (Kao-) kou-li ve Sui-mo'lardı. (Ch'en) Ch'an'ın hal tercümesinde hatalar bulunduğundan T'ing-chien (-kang-mu) ya alınmamıştır.

Keng K'ui'yi tekrar Tu-liao generali yaptılar ve K'ui çekildiği zaman yerine T'ai-yüan valisi alındı. Adı Fa tu idi.

M. s. 123 YEN-KUANG DEVRİ 2 İNCİ YIL:

Çinliler: Pan Yung garp memleketlerine baş arşiv memuru oldu ve askerlerle yerleşmek üzere Liu-chung'a gitti.

(Bu sıralarda şimal Hunlarının Hu-yen kralı Chū-shih'le beraber müteaddit defalar yağma akınlariyle Hsi-ho'ya hücum etmişti. Müşavirler bu tehditlere mani olmak için Yü-men ve Yang-kuan geçitlerini kapameyı teklif ettiler. Fakat Tung-huang valisi Chang Tang istidasında şöyle demişti: Hükümet merkezinde bulunduğum müdetçe ben de garp memleketlerine nihayet verileceğini zannemiştim. Fakat bu memlekete geldikten sonra garp memleketlerine nihayet vermenin Ho-hsi'nin kendini müdafaa edemeyeceği demek olduğunu anladım. Bundan garp memleketleri için acizane 3 plân teklif edeceğim. (a) şimal Hunlarının Hu-yen-kralı daima P'u-lei denizi ile Ch'in denizi arasında hareket ediyor; garp memleketlerine hükmediyor ve bunlarla beraber yağma ediyor. Şimdi Chu-ich'üan'ın zabıtları ve askerleri K'un-lun geçidinde toplansa ve ilkönce Hu-yen kralına taarruz edilip arkası kesilse en iyi plân bu olurdu. (b) eğer askerler gönderilemese 500 kişi ile bir askerî mareşal tayin edilir ve 4 vilâyetten çift hayvanı, hububat ve iâşe temin edilir ve Liu-chung işgal edilirdi. Bu ikinci plândır. (c) bu da olmazsa o zaman Chiao-ho şehrinde vazgeçilmeli, Shan-shan garnizonunu ilhak etmeli ve (adamların) hepsini hudut istihkâmlarına almalıdır. Bu en fena plândır. 'Saray tekliflerini ileri götürdü. Ch'eng Chung bunun üzerine bir istida vererek şöyle dedi: «Garp memleketleri zaten çoktanberi Çinindir. Birçok defalar korku ile şarka bakıp hudut geçitlerini çaldıkları vakidir. Bu Hsiung-nuları sevmediklerini ve Çinlileri istediklerini isbat eder. Şimdi şimal Hunları Chū-shih'in kuvvetini kırdılar ve muhkkak cenuptaki Shan-shan'a hücum edecekler. Eğer bundan vazgeçer, yardım etmezsek o zaman diğer bütün memleketler onları takip edecekler. Fakat o zaman da Hunların servetleri büyüyecek, cesaretleri artacak, nüfuzları Tangutların (memleketlerine) varacak ve onlarla birleşecekler. Yüz misli harp olacak, ümit edilmedik masraflar olacak. Müşavirler garp memleketlerinin çok uzakta oldukları ve onlardan vazgeçildiği takdirde masraf ve zahmet olmayacağı kanaatinde idiler. İmparator Wu-ti'nin kendini neden bu kadar yordüğünü anlamıyorlardı. Benim fik-

rime göre memleketleri idare etmek için Tun-huang'a bir entandan tayin etmeli ve eskisi gibi 4 (hudut) vilâyetin karargâhlarındaki askerler çoğaltılmalıdır. "İmparator bunu doğru buldu ve garp memleketlerinin açılmasını tavsiye etti.

Li Kuang-t'ing'e göre Ch'in denizi bugünkü Pa-li-k'um denizidir (Barkun). Fakat bunun P'u-lei denizi olması lâzım gelirdi ki, bu doğru değildir. Wei Yüan onun Ege denizi olduğunu söyler, yanlış olduğu muhakkaktır. Ho Ch'iu't'ao Ege denizinin bir branşı olan Karadeniz olduğunu söyler. Bütün hartalarda yapılan tetkiklere göre bu doğru olabilir. K'un-lun geçidi Tun-huang'da Kuang-chih nahiyesinde idi. (Bugünkü An-hsi kazasının garbındadır.)

Hsiung-nular: Kışın, 11 inci ayda Hsien-pi'ler cenup Hsiung-nularına Man-po da taarruz ettiler. Tsun chien-Jih-chu krah harpta öldü.

M. s. 124 3 ÜNCÜ YIL:

Çinliler: Pang Yung, Kui-ts'ih (Kuça) dan kıtaatla Chü-shih'in ön kralının karargâhına geldi, şimal Hsiung-nu'larının I-lu kralına I-ho vâdisinde taarruz ve onu ricata mecbur etti.

(Bu, T'eng-ko-li dağının (tanrı dağı) vâdisidir).

Dönüşte Liu-chung'da bir karargâh kurdu.

Hsiung-nular: Cenup Shan-yü'sü T'an öldü. Kardeşi Wu-chi-hou-shih-chu-Shan-yü Pa onun yerine geçti. Cenup Hsiung-nularının sol Jih-chu kralı isyan etti. Hsiung-nularda bulunan orta-saray-generalı Ma I'ye, Hun süvarileriyle harp ederek onları mağlup eden kıtalar gönderttiler. Sonbaharda 7 inci ayda Hsien-pi'ler tekrar cenup Hunlarına hücum ettiler, onları mağlup ederek Chien-chiang kralını öldürdüler.

M. s. 125 4 ÜNCÜ YIL:

Çinliler: Han-yang valisi Fu Chung Tu-liao generali oldu. Sonbaharda 7 inci ayda Pan Yung tekrar Chü-shih'in arka kralı Chün-chiu'nun ordusuna taarruz ve tamamıyla imha etti. So Pan'a gitmek istiyen, şimal Hsiung-nularından tam selâhiyetli elçileri ve Chün-chiu'yu yakaladılar ve muhâkeme etmeden öldürdüler.

M. s. 126 İMPARATOR SHUN-Tİ, YUNG-CHİEN DEVİRİ 1 İNCİ YIL:

Çinliler: Liao-tung valisi P'ang Ts'an, Tu-liao generali oldu. Yazın, 5 inci ayda İmparator, Yo, Ping ve Liang sansörlerine birer emirname göndererek bütün müdafaa tertibatını dakik surette muayeneye ve bunları ve bütün askerî karargâhları tanzime memur etti. Kışın imparator tarafından, Li-yang'da bulunan garnizonlara, Chung-shan'ın şimal hududunda bir karargâh yapmaları emri verildi. Sonra hudutta bulunan vilâyetlerde piyadelerin miktarı artacak, yeni karargâhlar ve surlar yapılacak ve akıncılıkta talim göreceklerti. Pan Yung bütün garp memleketlerinin ordularına kumanda ederek şimal Hsiung-nularını Huyen kralını ricata mecbur etti. Shan-yü'nün amcazadesini diri olarak yakaladılar. Bunun üzerine Shan-yü bizzat onbin süvari ile arka kısma hücum etti. (Pan) Yung vekil mareşal Ts'ao Hsün'ü yardıma gönderdi. Bunun üzerine Shan-yü hareket etti. (Ts'ao) Hsün onları takip etti. Onların büyüklerinden birini ve bir Ku-tu-hou'yu öldürdü. Bunun üzerine Hu-yen kralı ikametgâhını Ku-wu nehrine naklettirdi.

(Bu şimale, K'ang-chü'ye akmiş olacak. Bugünkü Na-lin'e yakın bulunacak).

Hsiung-nular: Cenup Shan-yü'sü imparatora bir istida verecek hudut istihkâmlarının tekrar inşası için ricada bulundu.

(Çünkü evvelce So-fang'ın garbindaki istihkâmların çoğu harap olmuş, bundan dolayı Hsien-piler müteaddit defalar cenup Hsiung-nularının topraklarına taarruz etmişlerdi.)

M. s. 127 2 İNCİ YIL:

Çinliler: İlkbaharda orta-saray-generali Chang Kuo ile Wu-huan entandamı Keng, Yeh, cenup Shan-yü'sünün ordularını ayrı ayrı idare ederek Hsien-pilere hücum ve bunları mağlup ettiler.

M. s. 128 3 ÜNCÜ YIL:

Hsiung-nular: Cenup Shan-yü'sü Pa öldü. Kardeşi Ch'ü ch'ih-jo-shih-chu-chiu-Shan-yü Hsiu-li onun yerine geçti.

M. s. 129 4 ÜNCÜ YIL:

Çinliler: Tung-p'ing nazırı Sung Han Tu-liao generali oldu.

M. s. 131 6 İNCİ YIL:

Çinliler: I-wu-nun münbit arazisi garp memleketlerine komşu olduğundan ve Hsiung-nular da bunlara güvenip yağma ettiklerinden, 3 üncü ayda orada bir karargâh kurulmasına karar verildi. Sonbaharda (Keng) Yeh Hsien-pilere karşı tekrar Hun askerlerini göndererek onları mağlup etti.

M. s. 133 YANG-HSİ DEVRİ, 1 İNCİ YIL:

Çinliler: Keng Yeh Tu-liao-generalı oldu. Hsiung-nularda bulunan orta-saray-generalı Chao Ch'ou, bir yardımcı ile cenup Hsiung-nularının Ku-tu-hou'sunun kıtaatını ve başkalarını huduttan dışarı ve Hsien-pilere karşı gönderdi ve mağlup ettiler.

(Chao Ch'ou'ya imparator vakayinamelerinde Wang Ch'ou deniyor. Biz burada Hsien-pi'lerin monografyasına ve T'ung-chien'e itimat ediyoruz.)

M. s. 134 3 ÜNCÜ YIL:

Çinliler: Yazın Chü-shih'in arka kısım mareşalı, arka kralı Chia-t'ê-nu nun ordularına ve başkalarına kumanda ederek şimal Hunlarının Hu-yen kralına Ch'ang-wu-lu vâdisinde taarruz etti. Onu tamamiyle mağlup ve bütün çadırlarını harap etti. Birkaç yüz kişiyi öldürdü. Shan-yü'nün annesini, üvey annesini, zevcelerini ve kızlarını, birkaç yüz kişi ve yüz bin den fazla sığır, koyun ve çok fazla harp malzemesi ve saire elde ettiler.

M. s. 135 4 ÜNCÜ YIL:

Hsiung-nular: Şimal Hsiung-nularının Hu-yen kralı, Chü-shih'in arka kısmına taarruz etti. Tung-huang valisi yardım kıtaları gönderdi ise de, bunlar muvaffakiyet elde edemediler. Sonbaharda Hu-yen kralı tekrar arka kısma taarruz ve mağlup etti.

M. s. 136 YUNG-HO DEVRİ, 1 İNCİ YIL:

Çinliler: Tankutları himaye eden entandan Ma Hsü, Tu-liao generalı oldu.

M. s. 137 2 İNCİ YIL:

Çinliler: (Tun-huang valisi P'ei Ts'en, Hu-yen kralına karşı yürüdü. Onu ve başkalarını öldürdü, kabilesinin de

kulaklarını kestirdi. (P'ei Ts'en'in mezar taşından alınmıştır).

M. s. 140 5 İNCİ YIL:

Çinliler: 5 inci ayda Ma Hsü ve orta-saray-generalı Liang Ping ve başkaları Wu-sih ve başkalarına taarruz ve onları mağlup ettiler. Bunlar yeni karargâhlar kurarak şehirlere ve saraylara hücum ve onları zaptettiler. Elçi göndermek ve Shan-yü'yü cezalandırmak emrini aldı. Bu sırada Wu-yüan valisi Ch'en Kui, (Liang) Ping'in yerine orta-saray-generalı oldu. Shan-yü'nün makul olmayacağını anlayınca cebirle hareket etmeğe başladı. Bunun üzerine Shan-yü ve kardeşi sol Hsien kralı intihar ettiler.

(Sonra (Ch'en) Kui, Shan-yü'nün yakı nakrabalarını memleketin dahilinde yerleştirmek istedi. Bunun üzerine tâbiyet altına girmiş olanlar korktular ve K'ui'yi şikâyet ettiler, işt en el çektirildi).

Büyük mareşal muavini Liang Shang, Ma Hsü'ye derin hendekler kazdırmasını, yüksek duvarlar yaptırmasını ve teslim olan Hunlara iyi muamele etmesini emretti.

(Bunun üzerine üçbin kişilik bir grup sağ Hsien kralından gelerek (Ma) Hsü'ye teslim oldu).

Hsi-ho idare merkezini Li-shih'e naklettiler.

(Bu Fen-chou'da Yung-ming kazasının garbındadır).

Shang vilâyetindeki Hsia-yang'a,

(Bu T'ung kazasının Han-ch'eng nahiyesinin şarkın dadır).

ve So-fang'dakini de Wu-yüan'a naklettiler.

(Bu suretle So-fang, Wu-yüan vilâyeti oldu).

Kışın, 12 inci ayda orta-saray-generalı Chang Tan'ı askerlerle Chü-niu ve başkalarına karşı gönderdiler. Ma-i'de harp ettiler. Çinliler üçbin baş kestiler ve birçok hayvan, harp malzemesi, sığır ve koyun elde ettiler. Chü-niu teslim olmak için müsaade istedi. Wu-sih başka kıtalar da gönderdi ve Wu-huan'larla birlikte yağmalarda bulundu.

Hsiung-nular: Yazın cenup Hsiung-nularının Chü-lung kralı Wu-sih, Chü-niu ve diğerleri isyan ettiler ve Hsi-ho-yu yağma ettiler. Sağ Hsien-kralını asker göndermesi için kandırdılar, Mei-chi'yi muhasara ettiler ve So-fang ve Tai vilâyetinin büyük arşiv memurlarını öldürdüler. Sonbaharda 9 uncu ayda Wu-sih ve başkaları Chü-niu-yu Shan'yü yaptılar.

Sonra Wu-huanlara Tankutlara ve Hunlara kumanda ederek hükümet merkezinin kazalarındaki maiyet askerlerinin karar-gâhına hücum ettiler. Shang vilâyeti kumandanı ve ordu mareşalini öldürdüler. Sonra 4 vilâyet olan Liang, Ping, Yo ve Chi'yi yağma ettiler.

M. s. 141 6 İNCİ YIL:

Çinliler: İkbaharda Ma Hsü ile Chang Tan beşbin Hsien - pi süvarisine kumanda ettiler ve Wu - sih'yi Ku şehrinde mağlûp ettiler. Şehir kapısı entandanı Wu Wu Tu - liao generali oldu.

M. s. 142 HAN - AN DEVRİ, 1 İNCİ YIL:

Hsiung-nular: Sonbaharda Wu - sih ile sol taraçanın Ch'ieh - ch'üsü Po - te ve diğerleri Ping vilâyetini yağma ettiler.

M. s. 143 2 İNCİ YIL:

Çinliler: Yazın, 6 ıncı ayda cenup Hunlarının «doğruluğa taraftar kral» Tou - lou - ch'u, Shan - yü oldu.

(Evvence Tou - lou - ch'u hükümet merkezinde idi. İmparator onu şahsen kabul etti ona mühür ve mühür bağlarını verdi. Ve beraberinde itimatnameleri hâmil bir ortasaray generali gönderdi. Yüan'ın kitabında bu geçen senenin 6 ıncı ayında olmuştu.

Biz burada Fan (Yeh: Hou - Han - shu) ın metnine bağlanıyoruz.)

Kışın, 11 inci ayda Hsiung-nularda oturan ortasaray generali Ma Shih adam göndererek Wu - shih'i katlettirdi. Başını Lo - yan'a gönderdi.

Hsiung-nular: Cenup Hsiung - nularında Hu - lan - jo-shih-chiu Shan - yü Tou - lou - ch'u ilân edildi.

M. s. 144 CHİEN - K'ANG DEVRİ, 1 İNCİ YIL:

Çinliler: Yazın, 4 üncü ayda Ma Shih, Wu - sih tâbilerinin bakiyelerine de hücum ederek mağlûp etti.

(Bunun üzerine bütün Hunlar Tankutlar ve Wu-huanlar (Ma) Shih'i ziyaret ederek tabiiyeti altına girdiler).

M. s. 145 İMPARATOR CH'UNG-Tİ, YUNG-CHİA DEVRİ 1 İNCİ YIL:

M. s. 146 İMPARATOR CHİH - Tİ, PEN - CH'U DEVRİ, 1 İNCİ YIL:

M. s. 147 İMPARATOR HUAN-Tİ, CHİEN-HO DEVRİ, 1 İNCİ YIL:

Hsiung-nular: Cenup Shan - yü'sü Tou - lou - ch'u öldü. I-ling-shih - chu - chiu - Shan - yü Chü - erh onun yerine geçti.

M. s. 151 YÜAN-CHIA DEVRİ, 1 İNCİ YIL:

Çinliler: Yazın Tun-huang valisi Sih-ma Ta'yı askerlerle I-wu'ya yardıma gönderdiler. P'u-lei denizine kadar geldi. Hu-yen kralı firar etti. Bu suretle Çin ordusu muvaffakiyet elde etmeden geri dönmek mecburiyetinde kaldı.

Hsiung-nular: Şimal Hsiung-nularının Hu-yen kralı üçbinden fazla süvari ile I-wu'yu yağma, mareşal Mao K'ai'yi mağlûp ve karargâh şehri I-wu'ya taarruz etti.

M. s. 152 2 İNCİ YIL:

Çinliler: Garp memleketlerinin baş evrak memuru, Yü-tien (Khotan) tarafından katledildi.

M. s. 153 YUNG-HSİNG DEVRİ, 1 İNCİ YIL:

Hsiung-nular: Chü-shih'in arka gurupunun kralı isyan ederek şimal Hsiung-nularına teslim oldu.

M. s. 155 YUNG-SHOU DEVRİ, 1 İNCİ YIL:

Hsiung-nular: Cenup Hsiung-nularının sol taraçasının Ch'ieh-ch'ü'sü Po-te ve başkaları isyan ederek Mei-chi, An-ting ve onlara ait yerleri yağma ettiler. Entandan Chang Huan, şark Tankutlarının reislerini kandırarak onlarla buna (Po-te) hücum, bunu mağlûp ve tabiiyet altına girmeğe icbar etti.

M. s. 156 2 İNCİ YIL:

Çinliler: Wu-huang entandanı Li Yung, Tu-liao-generalı oldu.

M. s. 157 3 ÜNCÜ YIL:

Çinliler: Hükümet merkezine ait olan kazanın kumandanı Ch'en Kui, Tu-liao generalı oldu. Yo ve Ping vilâyetleri için yeni sansörler isyan ettiler ve vali ve entandandan aşağıya kadar bir çok nakiller yapıldı. Bundan maada Chang Huan'ı Hsiung-nuları ve Wu-huanları mağlûp etmek vazifesiyle şimalî ortasaray generalı tayin ettiler. (Chang) Huan, Wu-hanları Hsiung-nuların Ch'u-ko-ch'ü-shuai'sini öldürmeleri için kandırdı, sonra ahaliye hücum etti. Bütün Hunla rteslim oldular. Huan cenup Shan-yü'sünün vazifesini lâyikiyle yapmadığı kanaatinde olduğundan hapsettirdi. Fakat imparatorun emri üzerine geri gönderildi.

(Ch'en) Kui geri çekildi, Chung Hao onu takip etti.)

Hsiung-nular: 12 inci ayda Hsiung-nuların bütün kabileleri isyan ederek Wu-huan ve Hsien-pilerle birlikte huduttaki dokuz vilâyeti yağma ettiler.

(Cenup Hsiung-nuları hakkındaki monografyada bu hâdise yen-hsi devrinin 1 inci yılına konur ve T'ung-chien (-kang-mu) buna bağlanır. Fakat Chang Huan'ın hal tercümesinde Hunların sefer ve itaat altına girmelerinden sonra: yen-hsi 1 senesinden evvel cenup Shan-yü'sünü (ordularını) Hsien-pilere karşı yürüttü. . . ., deniyor ki bundan bu hâdisenin yen-hsi 1 senesinde vukubulmuş olması icap eder. Sonra bu 12 inci ayda olmuş olacak ve imparator vekayinamelerinde: yen-hsi yılında 12 inci ayda, Hsien-piler hudutları yağma ettiler Hsiung-nularda bulunan orta-saray generali Chang Huan'a cenup Shan-yüsünün (ordusuna) kumanda etmesi, (Hsien-pilere) hücum ve imha etmesi emri verildi, deniyor. Buna göre (Chan Huan'ın) hal tercümesiyle Hsien-piler hakkındaki monografya tetabuk etmiş oluyor. Şimdi cenup Hsiung-nuları hakkındaki monografyaya göre bütün kabileler isyan etseler ve onlara karşı asker gönderilerek itaat altına alınsalar, buna çok vakit lâzımdır, ve (Chang) Huan Shan-yü'yü henüz esir etmiş ve yerine başkasını koymak isterken nasıl olur da ona kumanda ederek huduttan dışarıya gönderebilirdi? O halde burada tarihlerle hâdiseler bir çok defalar birbirlerine uymuyor. Bunu burada dermeyan etmek istiyorum.)

M. s. 158 YEN-HSİ DEVRİ, 1 İNCİ YIL:

Çinliler: 12 inci ayda Chang Huan cenup Shan-yü'sünün (ordularını) huduttan dışarı sevk ederek Hsien-pileri mağlûp etti.

M. s. 161 4 ÜNCÜ YIL:

Hsiung-nular: Kışın, 10 uncu ayda T'ien-chu haraç gönderdi. (Bu Shen-tu (Hindistan) dır.)

M. s. 163 6 İNCİ YIL:

Çinliler: T'ai-Shan'ın eski valisi Huang-fu Kui, Tu-liao generali oldu, fakat bir kaç ay sonra yerine Chang Huan geçti.

M. s. 166 9 UNCU YIL:

Çinliler: Huang-fu Kui tekrar Tu-liao generali oldu. Sonbaharda Chang Huan "Hsiung-nuları himaye eden orta-saray-generalı", oldu. Hsiung-nu ve Wu-huanları teslim olmaya teşvik ettiler, hapis oldular yalnız Hsien-piler huduttan dışarı çıktılar.

Hsiung-nular: Cenup Hsien-pileri, Wu-huan ve Hsien-pilerle birlikte bir çok yollardan hudutları aşarak içeri girdiler ve dokuz hudut vilâyetini yağma ettiler. Dokuzuncu ayda Ta-ch'in devletinin kralı elçilerle haraç gönderdi.

(Avrupahlılar Ta-ch'in'e Lo-ma [Roma] derler. Eski bir devlettir. Bugünkü I-ta-li [İtalyada] dır).

M. s. 167 YUNG-K'ANG DEVRİ, 1 İNCİ YIL:

Çinliler: Baş inşaat nazırı Ch'iao Hsüan, Tu-liao-generalı oldu.

M. s. 168 İMPARATOR LİNG-Tİ, CHİEN-NİNG, 1 İNCİ YIL:**M. s. 172 HSI-P'İNG DEVRİ, 1 İNCİ YIL:**

Hsiung-nular: Cenup Shan-yü'sü Chü-erh öldü, oğlu T'u-t'e-jo-shih-chu-chiw-Shan-yü Mo yerine geçti.

M. s. 177 6 İNCİ YIL:

Hsiung-nular: Sonbaharda, 8 inci ayda cenup Shan-yüsü Çinlilerin orta-saray-generalı ile beraber Yen-men'den çıkarak Hsien-pilere hücum etti. Büyük bir hezimetten sonra geri döndüler. Cenup Shan-yü'sü Mo öldü. Tahta oğlu Hu-cheng geçti.

(Bu, cenup Hsiung-nuları hakkındaki monografyaya göredir. T'ung-chien'de yanlışlıkla Kuang-ho devrinin 1 inci yılı konmuş olacak.)

M. s. 179 KUANG-HO DEVRİ 2 İNCİ YIL:

Çinliler: 'Hsiung-nuları himaye eden orta-saray-generalı' Chang Hsiu ile cenup Shan-yü'sünün araları iyi değildi. Onu öldürdü. Yerine Hsien kralı Ch'iang-chü'yu geçirdi. Sonbaharda, 7 inci ayda (Chang) Hsiu kendi başına ölüm cezası vermekle itham edildiğinden, hapisane arabasıyla geri getiriliyor ve ölüyor.

Hsiung-nular: Cenup Shan-yü'sü Ch'iang-chü tahta çıktı.

M. s. 187 CHUNG-P'ING DEVRİ, 4 ÜNCÜ YIL:

Hsiung-nular: Chung-shan'ın eski valisi Chang Shun isyan etti. Cenup Shan-yü'sü, sol Hsien-kralını askerlerle You-chou vilâyeti valisi Liu Yü'ye göndererek onunla harbettti.

M. s. 188 5 İNCİ YIL:

Hsiung-nular: Cenup Hsiung-nularının sağ grubu isyan etti, Shan-yü'ye hücum ederek onu öldürdüler. Shan-yü Ch'iang-ch'ü'nün oğlu Ch'ih-chih-shih-chu-hou-Shan-yü Yü-fu-lo onun yerine geçti. Fakat kendi adamları isyan ederek yerine Hsü-pu Ku-tu-hou'yu Shan-yü yaptılar.

(Fakat Hsü-pu Ku-tu-hou öldü ve cenup saray karargâhi hükümdarsız kaldı. Yaşlı bir kral memleketi idare ediyordu.)

M. s. 189 6 İNCİ YIL:

Çinliler: Chia Tsung, Tu-liao- generali oldu.

(Tsung'un hal tercümesinde şöyle söyleniyor: Ling-ti öldüğü zaman büyük general Ho Chin, (Chia) Tsung'un Tu-liao- generali yapılmasını teklif etti. Aynı senede de oldu.)

Hsiung-nular: Cenup Shan-yü'sü Yü-fu-lo "beyaz dalgalar,, hayduclariyle birleşerek Ho-nei-yi yağma etti, bu pek muvaffakiyetli olmadı. Sonra tekrar memleketine döndü, fakat onu kabul etmediler. Bundan dolayı Ho-tung kazasında P'ing-yang'da kaldı.

(İmparator vekayinaneleri bunu yanlışlıkla 5 inci yıla koyarlar. Biz burada cenup Hsiung-nularının monogrfyalarını ve T'ung-chien'i takip ediyoruz.)

M. s. 191 İMPARATOR HSIEN, Tİ, CH'U-P'ING DEVRİ, 2 İNCİ YIL:

Hsiung-nular: Cenup Shan-yü askerler Chang nehri boyunda yerleşti.

(Bu sıralarda Tung Cho civarında karışıklıklar devam ediyordu. Bundan dolayı Shan-yü T'ai-yüan ve Ho-tung'u yağma etti.

M. s. 192 3 ÜNCÜ YIL:

Çinliler: Ts'ao Ts'ao, Yü-fu-lo'ya Nei-huang'da taarruz etti ve büyük bir hezimete uğrattı.

M. s. 193 4 ÜNCÜ YIL:

Hsiung-nular: Shan-yü, Feng-ch'iu'da Yüan Shu'ya iltihak etti.

M. s. 195 HSIUNG-P'ING DEVRİ, 2 İNCİ YIL:

Hsiung-nular: Cenup Shan-yü'sü Yü-fu-lo öldü. Kardeşi Hu-ch'u-ch'üan onun yerine geçti. P'ing-yang'da yaşıyordu. Sağ Hsien kralı Ch'ü-p'i'yi birkaç 1000 süvari ile imparatoru himayeye gönderdi. Li Chüeh ve Kuo Fan'ı taredetti.

M. s. 196 CHIEN-AN DEVRİ, 1 İNCİ YIL:

Hsiung-nular: Sağ Hsien kralı tekrar memleketine döndü.

M. s. 202 7 İNCİ YIL:

Çinliler: Ts'ao Ts'ao hükümet merkezi idare nahiyesi entandanı Chung Yo'yu cenup Shan-yü'süne karşı gönderdi. Onu tabiiyet altına girmeğe icbar etti.

Hsiung-nular: Cenup Shan-yü'sü, Yüan Shao ile beraber Ts'ao Ts'ao'a taarruz etti. Ho-tung'a hücum ediyorlar.

M. s. 215 20 İNCİ YIL:

Çinliler: Yün-chung, Ting-hsiang, Wu-yüan ve So-fang kazalarını ilhak ettiler ve yeni bir nahiye kurarak halkı orada topladılar. Buna Hsin-hsing vilâyeti adı verdiler.

M. S. 216 21 İNCİ YIL:

Çinliler: Shan-yü saraya kabul resmine geldi. Ts'ao Ts'ao onu Yeh (o zamanki hükümet merkezi) de alakoydu. Sağ Hsien-kralı Ch'ü-pi'yi dahilî işleri idare etmesi için geri gönderdi.

(Zaten memlekette bulunduğu için ve nüfusu çok olduğundan 5 gurupa ayırdılar ve her birinin başına asılzadelerden bir kumandan ve Çinlilerden bir mareşal koydular. Shan-yü bir derebeyi gibi her sene ipekli kumaş, para, zahire alır, oğulları ve torunları da ünvanını tevarüs ederlerdi).

M. S. 217-220 22-25 İNCİ YIL: -

İLÂVE

Hsiung - nuların Shan - yü listesi (M. E. 200 - M. S. 220)

(1)	Shan-yü T'ou-man (? - ?)	
1. Sy ¹⁾ Mao-t'un	1 in oğlu	M. E. 209-174
2. Lao-shang-Sy Chi-yü,	1 in oğlu	M. E. 174-160
3. Chün-ch'en-Sy,	2 nin oğlu	M. E. 160 - kış 126
4. I-t'i-hsieh-Sy,	3 ün kardeşi	M. E. 126-114
Yü-shan,	3 ün veliahtı,	Çinliler firar ediyor;
5. Wu-wei-Sy,	4 ün oğlu	M. E. 114-105
6. Erh-Sy,	5 in oğlu	M. E. 105-102
7. Chü-li-hu-Sy,	Evvelce sağ Hsien-kralı	M. E. 102-101
8. Ch'ieh-t'i-hou-Sy,	7 nin kardeşi	M. E. 101-96
9. Hu-lu-ku-Sy,	8 in oğlu	M. E. 96-85
10. Hu-yen-t'i-Sy,	9 un oğlu	M. E. 85-68
11. Hsü-lü-ch'üan-ch'ü-Sy,	9 un kardeşi	M. E. 68-60
12. Wu-yen-ch'ü-i-Sy,	5 in uzak torunu	M. E. 60-58
13. Hu-han-yeh-Sy Chi-hou-shan,	11 in oğlu	M. E. 58-31
13a. T'u-ch'i-Sy, Jih-chu-kralı P'u-hsü-t'ang		M. E. 58-56
13b. Hu-chieh-Sy, Hu-chieh		M. E. 58-56
13c. Chü-li-Sy, Sağ Ao-chien-kralı		M. E. 57-56
13d. Wu-chi-Sy, Wu-chi-kumandanı		M. E. 57
13e. Jun-chen-Sy, Hsiu-hsün-kralı, 13a nın amca oğlu		M. E. 56-54
13f. Chih-chih-ku-tu-hou-Sy Hu-t'u-wu-sih, 13 ün ağabeyi		(M.E.56-36)
13g. I-li-mu-Sy,	13a nın kardeşi	M. E. 49
14. Fu-chu-lei-jo-t'i-Sy,	13 ün oğlu	M. E. 31-20
15. Sou-hsieh-jo-t'i-Sy,	14 ün kardeşi	M. E. 20-12
16. Chü-ya-jo-t'i-Sy,	15 in kardeşi	M. E. 12-8
17. Wu-chu-liu-jo-t'i-Sy,	16 nın kardeşi	M. E. 8 - M. S. 13
18. Wu-lei-jo-t'i-Sy,	17 nin kardeşi	M. S. 13-18
19. Hu-tu-erh-shih-tao-kao-jo-t'i-Sy,	18 in kardeşi	M. S. 18-46 (ismi: Yü)
20. SY Wu-ta-t'i-ho,	19 un oğlu, sol Hsien-kralı	M. S. 46
21a. Sy P'u-nu,	19 un kardeşi, sol Hsien-kralı	M. S. 46-?

Cenubi Hsiung - nu hanları

21a. Hsi-lo-shih-chu-t'i-Sy Pi, sabık Ao-chien-Jih-chu-kralı		M. S. 48-56
22. Ch'iu-fou-yu-t'i-Sy Mo,	21 b. nin kardeşi	M. S. 56-57
23. I-fa-yü-lu-t'i-Sy Han,	22 nin kardeşi	M. S. 57-59
24. Hsi-t'ung-shih-chu-t'i-Sy Shih,	21 b. nin oğlu	M. S. 59-63

1) Sy = Shan-yü,

25. Ch'iu-ch'u-chü-lin-t'i-Sy, 22 nin oğlu M. S. 63
 26. Hu-yeh-shih-chu-hou-t'i-Sy Ch'ang 24 ün kardeşi M. S. 63-85
 27. I-t'u-yü-lü-t'i-Sy Hsüan, 23 ün oğlu M. S. 85-88
 28. Hsiu-lan-shih-chu-hou-t'i-Sy T'un-t'u-ho, 26 nın karş. M. S. 88-93
 29. Sy An-kou, 27 nin kardeşi M. S. 93-94
 29b. Sy Yü-ch'u-chien, şimal Hsiung-nularında, sabık
 Ku-li-kralı, kısım - hükümdarı, M. S. 91-93
 30. T'ing-tu-shih-chu-hou-t'i-Sy Shih-tse, 24 ün oğlu, sol
 Hsien -kralı M. S. 94-98
 30b. Sy Feng-hou, 28 in oğlu, şimal Hsiung-nularına firar
 ediyor, sonra Çinlilere teslim oluyor. M. S. 94-118
 31. Wan-shih-shih-chu-t'i-Sy T'an, 26 nın oğlu M. S. 98-124
 32. Wu-chi-hou-shih-chu-Sy Pa, 31 in kardeşi M. S. 124-128
 33. Ch'ü-ch'ih-jo-shih-chu-chiu-Sy Hsiu-li, 31 in kardeşi M. S. 128-140
 34. Sy Chü-niu M. S. 140-143?
 35. Hu-lan-jo-shih-chu-chiu-Sy Tou-lou-ch'u M. S. 143-147
 36. I-ling-shih-chu-chiu-Sy Chü-erh, M. S. 147-172
 37. T'u-t'e-jo-shih-chu-chiu-Sy Mou, 36 nın oğlu M. S. 172-177
 38. Sy Hu-cheng, 37 nin oğlu M. S. 177-179
 39. Sy Ch'iang-ch'ü, sağ Hsien-kralı M. S. 179-188
 40. Ch'ih-chih-shih-chu-hou-Sy Yü-fu-lo, 39 un oğlu M. S. 188-195
 41. SY Hu-ch'u-ch'üan, 40 ın kardeşi M. S. 195-220 den fazla.

Çince Hsiung-nu prensleri ve Hsiung-nu hükümdarları

- 42a. Liu Tiao, Yü-fu-lo nun oğlu; sol gurup şefi 250?-279 da
 43a. Liu Yüan, Liu Tiao nun oğlu (?) Han-sülâlesi müessisi 279-310
 44a. Liu Ho, Liu Yüan nın oğlu; » » hükümdarı 310
 45a. Liu Ts'ung, Liu Yüan'nın oğlu; » » » 310'dan sonra-
 42b. Ch'ü-pi, sağ Hien-kralı M. S. 200 de
 43b. Liu Meng, sağ Hsien-kralı 272 de öldü.
 44b. Kao-sheng-yüan, Ch'ü-pi nin oğlu 272 den itibaren.
 45b. Liu Hu, Kao-sheng-yüan'ın halefi; T'ieh-fu klânının müessisi,
 Ho-lien ailesinin cediti. (- -)

Mülâhazalar :

Hsiung-nu Shan-yülerinin, Shan-yü kelimesinden evvel gelen bir ünvanları ve birçok defalar çince (meselâ : 25, 26, 27, 30 v.s.) (yahut çinceye tercüme edilmiş meselâ 30, bu muhakkak «arşlan» demektir) isimleri vardı. Bir Shan-yü az saltanat sürdüğü zaman ya ünvan verilmez, yahut da Çinliler onu kaydetmezlerdi.

İNDEKS 1 — HSIUNG-NU İSİM VE ÜNVANLARI

(Rakamlar seneleri gösterirler)

A-shiu	(Hsiung-nu kralı, müsavi A-t'ung)	91
A-t'ung	(A-hsiu. bak)	91
An-kuo	(Shan-yü)	93,94
Ao-chien jih-chu-kralı	(Hsiung-nuların)	30,46,47,48,50
Ch'ang	(Shan-yü, Hu-yeh shih-chu-hou-t'i. bak)	85,88,95
Chi-liu-sih	(bir şimalî Hsiung-nulu)	83
Chia-ts'ê-nu	(Chü-shih kralı)	134
Ch'iang-ch'ü	(Shan-yü)	179,188
Ch'ieh-ch'ü	(Hsiung-nuların asalet ünvanı)	28
	sol taraçanın (Tso-t'ai ch'ieh-ch'ü)	142,155
Chien-chiang-kralı	(cenup Hsiung-nularının)	124
Ch'ih-chih-shih-chou-hou-Shan-yü	Yü-fu-lo	188,189,192,195
Ch'iu-ch'u-chü-lin	t'i-Shan-yü	63
Ch'iu-fou-yu-t'i-Shan-yü	Mo	56,57,63
Ch'ü-ch'ih-jo-shih-chu-chiu-Shan-yü	Hsiu-li	128
Ch'u-ko-ch'ü-shuai	(adam)	157
Ch'ü-lan-ch'u	(şimal Hsiung-nuları kabilesi)	87
Chü-li-cho-ping	(bir şimalî Hsiung-nulu)	85
Chü-lung-kralı	(cenup Hsiung-nularında)	140
Chü-niu	(Shan-yü)	140
Ch'ü-pi	(sağ Hsien-kralı)	195,216
Chün-chiu	(Chü-shih kralı)	125
Feng-hou	(Shan-yü)	100,94,96,117,118
Hau	(Shan-yü; bak I-fa-yü-lu-t'i Shan-yü)	85
Hsi	(Ku-tu-ho)	94
Hsi-lo-shih-chu-t'i	Shan-yü Pi	56,59
Hsi-t'ung-shih-chu-hou-t'i	Shan-yü Shih	59,63
Hsien-kralı	sol (Tso Hsien-wang; ünvan)	46,49,93,94,140,187
	,sağ (Yo-Hsien-wang; ünvan)	140,179,195,196,216
Hsiu-lan-shih-chu hou-t'i	Shan-yü T'un-ch'u-ho	88
Hsü-pu	(Hsiung-nu klanı)	65,188
Hu-cheng	(Shan-yü)	177
Hu-ch'u-ch'üan	(Shan-yü)	195
Hu-han-yeh	(Shan-yü)	48,72,104
Hu-lan-jo-shih-chu-chiu	Shan-yü Tou-lou-ch'u	143,147
Hu-yeh-shih-chu-hou-t'i	Shan-yü Ch'ang	63
Hu-yen-kralı	(şimal Hsiung-nularında, ünvan)	123,126,134,135,137,151,
		72,73
I-chih-tsih-kralı	(ünvan)	66

I-ch'u-yü-lü-t'i Shan-yü Hsüan	85,88,93
I-fa-yü-lü-t'i Shan-yü Han	85,57,59
I-ling-shih-chu-chiu Shan-yü Chü-erh	147,172
I-lu-kralı (şimal Hsiung-nularında)	124
Jih-chu-kralı, sol (ünvan)	124
Kao-lin-wen-yü-t'u-kralı (şimal Hsiung-nularında, Wen-yü-t'u'ya da bak)	73,76
Ku-li-kralı, sağ (ünvan)	90,191
Ku-tu-hou (Hsiung-nu ünvanı)	65,94,126,133,188
Lu-li-kralı, sol (Hsiung-nu ünvanı)	75,91
Mo (Shan-yü)	56,57,63
Pi (Hsiung-nu kralı)	46,47,48,56
Po-tê (Hsiung-nu şefi)	142,155
P'u-nu (Shan-yü)	46
Shih (Shan-yü; bak Hsi-t'ung-shih-chu-t'i)	94
Shih-tse (Shan-yü; bak T'ing-tu shih-chu-hou-t'i)	90,93,94,98
Ta-chü (Hsiung-nu kralı)	66
T'an (Shan-yü; bak Wan-shih-shih-chu-t'i)	124
T'ing-tu-shih-chu-hou-t'i Shan-yü Shih-tse	94
Tou-lou-ch'u (Shan-yü; bak Hu-lan-jo-shih-chu-ch'iu)	143,147
Tsun-chien jih-chn-kralı (cenup Hsiung-nularında)	123
T'u-t'ê-jo-shih-chu-chiu Shan-yü Mo	172,177
T'un-ch'u-ho (Shan-yü; bak Hsiu-lan-shih-chu-hou-t'i)	93,94
Wan-shih-shih-chu-t'i Shan-yü T'an	98
Wen-yü-tu-kralı (ünvan)	85
,sağ (ünvan)	89,96
Wu-chi-hou-shih-chu Shan-yü Pa	96
Wu-chü (Hsiung-nu kralı)	96
Wu-chu-liu Shan-yü	46
Wu-lou-Ch'ieh-ch'ü-kralı (Hsiung-nu ünvanı)	28
Wu-sih (Hsiung-nuların büyüklerinden)	140,142,143,144
Wu-ta-t'i-hou (Shan-yü)	46
Yen-chih (Shan-yü'nün karısının ünvanı)	91
Yü (Shan-yü; asıl Hu-t'u-erh-shih-tao-kao-jo-t'i)	46
Yü-ch'u-chien (Shan-yü)	91,92,93

İNDEKS 2 — ÇİNCE İSİMLER VE KİTAP İSİMLERİ

An-ti (İmparator)	65
Chang Hsiu	179
Chang Huai	65
Chang Huan (entandan)	155,157,158,163,166
Chang K'an (süvari entandanı)	39
Chang Kuo (saray generali)	127,65
Chang Shun (asi)	187
Chang Tan (saray generali)	140,141
Chang Tang (vali)	123
Chao Ch'ou (saray generali)	133

Chao Hsi	(entandan)	51
Chao-ti	(ilk Han sülâlesi imparatoru)	65
Ch'en Ch'an	(vali)	121
Ch'en Chung	(müşavir)	123
Ch'en Hsin	(baş arşiv memuru)	45
Ch'en Kui	(kumandan)	140,157
Ch'en Mu	(umumi vali)	74
Cheng Chung	(süvari generali)	65
Ch'i Ch'en	(T'ai-p'u)	73
Chi Tsun	(general)	28
Chi Yung	(T'ai-p'u)	49,72
Chia Lan	(bir âsinin hizmetinde bulunan general)	30,33,34,36
Chia Tan	(Hsiung-nuların hizmetinde bir çinli)	38
Chia Tsung		189
Ch'iao Hsüan	(general)	167
Ch'iao Hu	(vali)	31
Ch'in P'eng	(süvari entandanı)	65,72,73
Chu Hui	(general)	94,95
Chu Hun	(entandan)	88
Chü-shih	(orta Asyada bir memleket)	45,72,74,75,76,119,120, 121,124,123,125,134,135, 153
Chu Yo	(büyük general)	33
Chung Hao		157
Chung Yo	(entandan)	202
Fa Tu	(vali)	121
Fan Ch'iang	(zabit)	76
Fan Chun	(müverrih)	66
Fan Ming-yo	(komiser)	65
Fan Yeh	(Müverrih; Hou-han-shu'nun müellifi)	91,143
Feng Chu	(süvari entandanı)	94,96
Feng I	(büyük general)	30
Fu Chung	(general)	125
Han-kuan-i	(kitap; Han devrinin memurin sistemi)	65
Han Ling	(direktör)	88
Han-shu	(kitap: Han sülâlesi vekayinameleri)	110
Han T'ung	(saray generali)	30
Ho Ch'ang	(sansör)	88
Ho Chin	(büyük general)	189
Ho Ch'iu-t'ao	(şarih)	91,123
Ho Hsi	(araba generali)	109,110
Hou Chin	(general)	33
Hou Han-shu	(kitap: muahhar Han sülâlesi vekayinameleri)	65,91
Hou Han Pei-chiao	t'u-shuo (kitap: Muahhar Han devri hudut- larının resimli tarifi)	91
Hsien-ling	(Tankut kabilesi)	116
Hsien-ti	(imparator)	72
Hsü T'ien-lin	(müverrih)	36

Hu San-sheng	(müverrih)	37,75,94
Huang-fu Ling	(vali)	90
Huang-fu Kui	(vali)	163,166
Huang-fu Yüan	(saray memuru)	75
I-ta-li	(memleket: İtalya)	166
I Yo	(bir âsinin generali)	33,34,38
Jen Shang	(mareşal)	91,92,93,94
K'ang-chü	(orta Asyada bir devlet)	91,126
Kao Hung	(elçi)	73
K'ao-i	(T'ung-chien-kang-mu tarih kitabında tarih tenkidî kısmı)	91,121
Kao-kou-li	(garbî Korada bir devlet)	121
Keng Chi	(büyük general)	28
Keng Chung	(entandan)	72,73
Keng Chung	(general)	109,110
Keng K'uang	(vali)	28
Keng K'ui	(vali ve mareşal)	89,91,92,110,109,111,121
Keng Kung	(mareşal)	74,75,76
Keng Kuo	(büyük mareşal)	65,48
Keng Ping	(entandan)	72,73,74,75,76,88,89
Keng Shu	(Keng Chi'nin kardeşi)	28
Keng T'an	(mareşal)	89,90
Keng Yeh		127,131,133
Kuang-wu	(muahhar Han sülâlesi imparatoru)	65
Kuan Ch'ung	(entandan)	74,75,76
Kui-ts'ih	(orta Asyada bir memleket, Kuça)	91,124
Kuo Chi	(vali)	37
Kuo Fan	(âsi)	195
Kuo Hsün	(nazır)	73
Kuo Liang	(vali)	33
Lai Miao	(entandan)	65,73
Li Chüeh	(âsi)	195
Li Hsien	(müverrih)	28,45
Li Hsing	(Çinli, Hsiung-nuların dostu)	28,29,31
Li Kuang-t'ing	(müverrih)	123
Li Mou	(saray generali)	46
Li Ying	(entandan)	156
Liang Chin	(general)	109,110
Liang Feng	(mareşal)	90
Liang Ping	(saray generali)	140
Liang Shang	(büyük mareşal)	140
Lien Fan	(vali)	73
Ling-ti	(muahhar Han sülâlesi imparatoru)	189
Liu Feng	(Kont)	30
Liu Hsi	(süvari generali)	28
Liu Hsing	(vali)	30
Liu Yü	(vali)	187
Lo K'ui	(saray memuru)	88

Lo-ma	(şehir: Roma)	146
Lu Fang	(âsi, Hsiung-nularla müttefik)	25,28,29,31,33,39
Lu Kung	(sansör)	88
Ma Ch'eng	(general)	38,39
Ma Hsiang	(baş arşiv memuru)	62
Ma Hü	(general)	136,140,141
Ma I	(saray generali)	124
Ma Shih	(saray generali)	143,144
Ma Wu	(general ve kont)	37,39,51
Ma Yen	(Ma Yüan'ın yeğeni)	75
Ma Yüan	(büyük general)	45,75
Mao K'ai	(mareşal)	151
Men K'an	(Lu Fang'ın generali)	33
Meng Yün	(vali)	84,85
Ming-ti	(muahhar Han sülâlesi imparatoru)	65
Pan Chao	(umumî vali)	91
Pan Ku	(memur ve müverrih)	90,110
Pan Piao	(muavin)	52,73
Pan Yung	(baş arşiv memuru)	123,124,125,126
P'ang Fen	(vali)	95,96
P'ang Hsiung	(saray generali)	109,110
P'ang Ts'an	(general)	126
P'ei Ts'en	(vali)	137
Pei-shih	(kitap: şimal sülâlesinin vekayinameleri)	91
P'eng Ch'ung	(vali)	26,27,28,29
P'eng Shun	(general)	28
Shan-hai-ching	(kitap: «dağlar ne nehirler kitabı»)	37
Shan-shan	(orta Asyada bir devlet)	38,45,75,119,121,123
Shen-tu	(memleket: Hindistan)	161
Sih-ma Ta	(vali)	151
So-chü	(orta Asyada bir devlet)	38
So Pan	(baş arşiv memuru)	119,120,125
Su Chang	(kont)	73
Su Ching	(kumandan)	25
Sui Li	(âsi Lu Fang'ın generali)	37
Sui-mo	(Kora kabilesi)	121
Sui Ti	(aşağı general)	29
Sung Han	(nazır)	129
Sung I	(müşavir)	88
Ta-ch'in	(memleket: şarkî Roma)	166
Teng,	(valide imparatoriça)	114
Teng Hung	(general)	82,89,94
Teng Lung	(general)	26
Teng Tieh	(general)	90
Teng Tsun	(general)	114,116,119
T'ien-chu	(memleket: Hindistan)	161
T'ien Feng	(vali)	31
Ting-ling	(kabile)	85

Tou Hsien	(araba generali)	88,89,90,91,92
Tou Ku	(büyük general ve kont)	72,73,74
Tou Yung	(Tou Ku'nun amcası)	72
Ts'ai Feng	(vali)	121
Tsan Kung	(saray generali)	51
Ts'ao Hsün	(mareşal)	126
Ts'ao Tsung	(vali)	119
Ts'ao Ts'ao	(devlet kançıları)	192,202,216
Tu Ch'ung	(saray generali)	94,95
Tu Mu	(süvari büyük generali)	31,33,36,37,39,40,41,42
Tuan Ch'en	(saray generali)	50,56
Tuan Ch'ung	(saray zabiti)	36
Tuan P'eng	(vali)	75,76
T'ung-Chien (-kang-mu) (kitap: Tarihi)		39,66,121,133,157,177,
Tung-Cho	(nazır ve âsi)	191 189
Tung-Han hui-yao (kitap: Şarkî Han-devri tarihinin hülâsası)		30
Tung-kuan (Han)-chi (kitap: Han devri hakkında kayıtlar,		
	müellif. Yüan Hung)	48,50
Wang Chiang	(büyük general)	33
Wang Ch'ou	(bak: Chao Ch'ou)	133
Wang Fu	(baş arşiv memuru)	93
Wang Mang	(Âsi ve Hsin sülâlesi imparatoru)	25
Wang Meng	(saray memuru)	75,76
Wang Pa	(general ve vali)	33,34,37
Wang Piao	(vali)	100
Wang Yo	(entandan)	50
Wei Yüan	(şarih)	123
Wen Mu	(komiser)	73
Wu Han	(büyük mareşal)	33,34,39
Wu Hsi-tsai		73,75
Wu-sun	(orta Asyada bir kavim)	72
Wu T'ang	(komiser)	73,65
Wu-ti	(ilk Han sülâlesi imparatoru)	65,72,88,123
Yang Chung	(entandan yaveri)	76
Yeng Chang	(entandan)	65
Yen P'an	(entandan)	89,90
Ying Shao	(müverrih)	65
Yü-tien	(orta Asyada bir devlet; Khotan)	152
Yüan An	(T'ai-p'u)	85,88,91,92
Yüan (Hung)	(müverrih; Hou-Han-chi'nin müellifi)	39,70,72,91,143
Yüan Shang	(âsi)	202
Yüan Shu	(âsi)	193
Yüeh-panh	(orta Asyada bir Türk kavmi)	91

CHRONOLOGISCHE UEBERSICHT ÜBER DIE GESCHICHTE DER HUNNEN IN DER SPAETEREN HAN-ZEIT (25 N. CHR. - 220 N. CHR.)

Uebersetzt von Professor Dr. W. Eberhard. (Ankara)

Die hier gegebene Chronologische Geschichte der Hunnen in der späteren Han-Zeit ist von Shen Wei-hsien zusammengestellt und im Erh-shih-wu-shih pu-p' ien S. 2567-2577 abgedruckt. Sie enthält alles Material, was in den Annalen der späteren Han-Dynastie (Hou-Han-shu, Verfasser Fan Yeh u. a.) enthalten ist und dort sehr verstreut ist. Dazu enthält sie noch Material aus anderen Werken. Das Material ist also das beste, was überhaupt vorliegt. Der Verfasser Shen Wei-hsien beschränkt sich darauf, in den eingerückten, in Klammer gesetzten Teilen gewisse Bemerkungen meist kritischer Art zu machen und gelegentlich dort noch weiteres, meist aber zweifelhafteres Material anzuführen. Seine kritischen Bemerkungen sind im allgemeinen gut und wertvoll. Von uns selbst sind nur die europäischen Jahreszahlen hinzugefügt und gelegentlich einige Worte oder Namens-Erklärungen eingefügt. Sie sind immer in Klammer gesetzt. Sonst haben wir uns bemüht, den Wortlaut möglichst getreu wiederzugeben.

Es treten sehr viele chinesische Titel in diesem Buch auf. Wir haben sie, soweit es überhaupt ging, möglichst übersetzt. Trotzdem aber kann man auch aus der Uebersetzung eines Titels selten dessen Amtsfunktion wirklich erschliessen, so z. B. lässt sich kaum vermuten, dass der Titel «Ober-Archivar» ein militärischer, ziemlich hoher Rang ist.

Da wir noch keine Spezialarbeiten über die Titel der damaligen Zeit haben, lässt sich dies zur Zeit nicht ändern.

Die Chinesen zählen die Jahre nach den Regierungsjahren der Kaiser und innerhalb derer nach sogenannten "Jahresdevisen,, (nien-hao) oder "Perioden,, die je nachdem nach kürzerer oder längerer Zeit geändert werden. Die Namen der Perioden lassen

sich nicht übersetzen. Durch die von uns beigetzten europäischen Jahreszahlen sind die Jahre identifiziert. So ist diese Arbeit eine sehr leicht benutzbare und praktische Geschichte der zweiten Periode der Macht der Hsiung-nu.

Nachdem am Ende des 3. Jahrh. v. Chr. das grosse Hunnenreich des Mao-tun entstanden war und auch noch unter seinen ersten Nachfolgern ähnlich mächtig geblieben war, war am Ende der ersten Han-Dynastie die Macht der Hsiung-nu durch eine innere Spaltung zurückgegangen. Es hatten sich die Gruppen der südlichen, den Chinesen befreundeten, und der nördlichen, der freien Hsiung-nu gebildet. Diese Spaltung setzt sich durch die spätere Han-Zeit fort, bis die immer mehr und von allen Seiten bedrängten nördlichen Hsiung-nu nach Westen abziehen und später in der Geschichte Zentral-und Westasiens ihre geschichtliche Rolle spielen. Aber auch die geschichtliche Rolle der südlichen Hsiung-nu ist noch nicht beendet: sie spielen eine wichtige Rolle in den nach der Han-Zeit folgenden Kämpfen und aus ihnen entstehen zahlreiche Dynastien, die mehr oder weniger grosse Teile Chinas beherrscht haben. In der Zeit der späteren Han-Dynastie liegt der Wendepunkt in der hunnischen Geschichte: das Ende der Hsiung-nu als eines für sich lebenden Staates, der Anfang der Periode, wo sie weithin über andere Völker herrschen oder in deren Geschicke eingreifen.

TEXT

25 n. Chr. KAISER KUANG-WU, PERIODE CHIEN-WU, 1. JAHR:

Chinesen: Su Ching, der unter Wang Mang Kommandant von dem Gau Tai gewesen war, wird Gouverneur von dem Gau Tai mit dem Auftrag, die Grenze zu sichern, damit man die Hsiung-nu abwehren könne.

Hsiung-nu: Lu Fang aus An-ting erklärt sich selbst zum Grossgeneral und König, der dem Westen Frieden bringt. Er schliesst mit den Hsiung-nu einen Freundschaftsbund, diese nehmen ihn auf und machen ihm zum Kaiser von China.

26 n. Chr. 2. JAHR:

Chinesen: Im 8. Monat beauftragt man den Stosstrupp-General Teng Lung, Chi zu retten. Er wurde aber von Ch'ung geschlagen.

(Chi war ein Bezirk, es gehörte zur Provinz Yuchou, zum Gau Kuang-yang. Es liegt südwestlich vom heutigen Kreis T'ai-hsing im Bizirk Shun-t'ien-fu.)

Hsiung-nu: Der Gouverneur von Yü-yang, P'eng Ch'ung greift erfolgreich Chi an.

27 n. Chr. 3. JAHR:

Hsiung-nu: Ch'ung schickt Gesandte mit Geschenken zu den Hsiung-nu, um ein Freundschaftsbündnis abzuschliessen. Der Shan-yü schickt den linken südlichen General mit 7-8000 Reitern aus, die als Stosstrupp auftreten sollten und Ch'ung helfen sollten.

Ch'ung erobert daraufhin Chi und macht sich selbst zum König von Yen.

28 n. Chr. 4. JAHR:

Chinesen: Der Chien-wei-Grossgeneral Keng Chi wird ausgeschiedt, um Yü-yang anzugreifen. Der die Feinde züchtigende General Chi Tsun lagerte in Liang-hsiang, der Kavallerie-General Liu Hsi lagerte in Yang-hsiang.

(Li Hsien sagt: Liang-hsiang und Yang-hsiang sind beides Kreise, die zum Gau Cho gehören. Liang-hsiang ist östlich vom jetzigen Fang-shan, Yang-hsiang ist nordwestlich vom jetzigen Ku-an)

Sie sollten P'eng Ch'ung abwehren. Shun, der Bruder von Ch'ung, nahm mehr als 2000 hunnische Reiter, Ch'ung selbst kommandierte mehrere 10000 Soldaten. Beide marschierten auf getrennten Wegen, um (Chi) Tsun und (Liu) Hsi anzugreifen. Die hunnischen Reiter kamen bis Chün-tu,

(Dies ist ein Kreis, der zum Gau Kuang-yang gehört.

Im Nordwesten des Gaues ist der Chün-tu-Berg.

Das ist westlich vom heutigen Ch'ang-ping-chou)

wo sie Shu, der Bruder von (Keng) Chi, überfiel und besiegte. Er tötete zwei Könige der Hsiung-nu. Daraufhin zog sich (P'eng) Ch'ung zurück und floh nach Shang-ku. Der Gouverneur Keng K'uang und (Keng) Shu griffen Ch'ung wieder an und eroberten Chün-tu.

Hsiung-nu: Der Shan-yü schickt den Wu-lou Chü-ch'ü - (1) König nach dem Grenzlager von Wu-yüan aus, um mit Li Hsing aus Wu-yüan und anderen einen Bündnisvertrag abzuschliessen.

(sie sagten dem Hsing, sie wollten den Lu Fang veranlassen, in das chinesische Gebiet zurückzugehen und sich zum Kaiser zu machen.)

29 n. Chr. 5. JAHR:

Chinesen: Im 2. Monat ermordete ein Sklave des P'eng Ch'ung diesen und unterwarf sich. Yü-yang wurde befriedet. - Im Winter liess man den Teil-General Sui Ti in in dem Gau Tai lagen, um Lu Fang abzuwehren.

Hsiung-nu: Li Hsing und Genossen kommen mit ihren Truppen zum Hof des Shan-yü. Sie führen Lu Fang in das Grenzlager hinein. Dieser macht Chiu-yüan zur Hauptstadt und erobert sich die 5 Gaue Wu-yüan, So-fang, Yün-chung, Ting-hsiang, Yen-men dzu, wo er überall Kommandanten einsetzt. Er tut seine Truppen mit denen der Hunnen zusammen und beide belästigen die Nord-Grenze.

(1) andre Lesung: Ch'ieh-ch'ü.

30 n. Chr. 6. JAHR:

Chinesen: Man schickt den "Zur Tugend zurückführenden Grafen" Liu Feng als Gesandten zu den Hsiung-nu. - Im 6. Monat greift der Gouverneur vom Gau Tai, Liu Hsing, den General Chia Lan des Lu Fang in Kao-liu an
(ein Kreis, der zum Gau Tai gehört. Nordwestlich vom jetzigen Kreis Yang-kao im Bezirk Ta-t'ung in der Provinz Shan-si.)

und fällt im Kampfe. Im Winter, im 12. Monat greift der den Westen befriedende Grossgeneral Feng I den General Chia Lan des Lu Fang an, aber der Ao-chien Jih-chu - König der Hsiung-nu besiegt ihn. - Man schickt den Mittel-Seray-General Han T'ung zu den Hsiung-nu, um eine Gesandtschaft zu bestätigen.

Hsiung-nu: Die Hsiung-nu schicken Gesandte mit Geschenken.

31 n. Chr. 7. JAHR:

Chinesen: Man schickt den Kavallerie - Grossgeneral Tu Mou mit Truppen aus, um in Chin-yang und Kuang - wu eine Militärsiedlung als Schutz gegen hunnische Einfälle anzulegen.

Hsiung-nu: Im Winter ergeben sich der von Lu Fang eingesetzte Gouverneur von So-fang namens T'ien Feng und der Gouverneur von Yün-chung namens Ch'iao Hu mit ihren Bezirken den Chinesen. Man ordnete an, dass sie ihre Ämter wie bisher behalten sollten.

(Damals war nämlich Li Hsing wegen irgend einer Sache von Lu Fang getötet worden. Daher bekamen sie Furcht und ergaben sich den Chinesen.)

33 n. Chr. 9. JAHR:

Chinesen: Im Sommer, im 6. Monat schickte man den Gross-Marschall Wu Han mit dem Kommando über den die Fremden züchtigenden General Wang Pa, den Heng-yeh-Grossgeneral Wang Ch'ang, den das Rechte einsetzenden Gross-General Chu Yo, den die Verräter vernichtenden General Hou Chin und andere, mit zusammen mehr als 50000 Soldaten gegen die Generäle Chia Lan und Men K'an des Lu Fang in Kao-liu aus. Die Hsiung-nu schickten Kavallerie und halfen (Lu) Fang, so dass

die chinesische Armee im Kampfe nicht erfolgreich war. Wu Han kehrte nach Lo-yang zurück, liess aber Chu Yo in Ch'ang-shan, Wang Ch'ang im Gau Cho, Hou Chin in Yü-yang als Militärkolonie siedeln, während Wang Pa zum Gouverneur vom Gau Tai ernannt wurde als Schutz gegen die Hsiung-nu.

(die Hsiung-nu wurden aber immer mächtiger und ihre Plünderungszüge von Tag zu Tag häufiger).

Im Herbst im 8. Monat griffen der Kavallerie-Grossgeneral Tu Mu und der Gouverneur von Yen-men, Kou Liang den General I Yo des Lu Fang in Fan-ch'ih an,

(dies ist ein Kreis, der zum Gau Yen-men gehört.

Westlich vom jetzigen Hun-yüan-chou im Bezirk Ta-t'ung in der Provinz Shansi).

aber Chia Lan kam mit hunnischen Reitern zu Hilfe. Tu Mu wurde geschlagen und zog sich in die Stadt Lou-fan zurück.

Hsiung-nu: Lu Fang sass in Kao-liu, tat seine Truppen mit den Hsiung-nu zusammen und plünderte die Grenze.

34 n. Chr. 10. JAHR:

Chinesen: Im Frühling, im 1. Monat zog wieder der Gross-Marschall Wu Han mit Wang Pa und den anderen gegen Kao-liu aus und griff Chia Lan an. Die Hsiung-nu schickten einige tausend Reiter und retteten (Chia) Lan. (Wang) Pa und die anderen aber kämpften mehrmals bei P'ing-ch'eng und eroberten es, verfolgten die Feinde über das Grenzlager hinaus und töteten mehrere 100 Gegner.- Im Herbst kehrten alle Generäle nach Yen-men zurück und griffen zusammen mit dem Kavallerie-Grossgeneral Tu Mu den I Yo in Fan-ch'ih vergeblich an.- Man kassierte den Gau Ting-hsiang und siedelte dessen Bevölkerung nach Hsi-ho um.

36 n. Chr. 12. JAHR:

Chinesen: Es wurde angeordnet, dass Grenzzoffiziere die Garnisonen halten sollten, wenn ihre Stärke nicht ausreichend sei, einen Kampf anzufangen, und dass sie bei Verfolgung der Feinde dessen Stärke berechnen sollten und sich nicht durch Hinziehungsmanöver verleiten lassen sollten. - Der Hof-Offizier Tuan Chung wird mit

freigelassenen Sträflingen aus allen Gauen zu Tu Mu zum Schutz der Nordgrenze geschickt. Dann lässt man mit Grenzsoldaten Türme, Wachtstationen bauen und die Wachtfeuer reparieren.

(Im Tung-Han hui-yao des Hsü T'ien-lin unter den Aufzeichnungen über Kaiser Kuang-wu, wird das Bauen der Türme und Wachtstationen und das Reparieren der Wachtfeuer unter dem 10. Jahr erwähnt. Dort ist irrtümlich eine «2» ausgefallen).

Hsiung-nu: Lu Fang und Chia Lan greifen zusammen Yün-chung an.

37 n. Chr. 13. JAHR:

Chinesen: Im 2. Monat schickte man den die Feinde fangenden General Ma Wu aus, um eine Militärsiedlung am Hu-t'o-Fluss anzulegen

(Im Shan-hai-ching heisst es: «Am Ta-hsi-Berg kommt der Hu-t'o-Fluss heraus.» Der T'ai-hsi-Berg liegt nordöstlich vom heutigen Kreis Fan-ch'ih in Shansi. Das dort herauskommende Wasser heisst Ch'ing-lung-Quelle und fliesst nördlich vom Kreis Yü im Bezirk T'ai-yüan, fliesst dann nördlich vom Kreis P'ing-shan in der Provinz Chih-li, dann östlich weiter im Süden des Kreises Ling-shou, fliesst dann durch den Kreis Cheng-ting).

als Sicherung gegen die Hsiung-nu.- Ferner schickte man Wang Pa mit mehr als 6000 freigelassenen Sträflingen zu Tu Mu, um mit ihm den Bezirk von Fei-hu zu ordnen.

(Hu San-sheng sagt: Man wollte die Wege in dem Bezirk von Fei-hu ordnen, um die Verstärkungstruppen von Chao und Wei heranbringen zu können). Sie häuften Steine auf und brachten Erde zusammen und bauten Türme und Forts von Tai bis nach P'ing-ch'eng auf eine Entfernung von mehr als 300 Li.

(Wang) Pa hatte mit Hsiung-nu und Wu-huan mehrere hundert grosse und kleine Gefechte gehabt und kannte die Grenzverhältnisse daher sehr gut. Mehrmals machte er Eingaben, in denen er sagte, man müsse mit den Hsiung-nu Freundschaft schliessen).

Hsiung-nu: Lu Fang griff Yün-chung an, konnte es aber lange Zeit nicht erobern. Sein General Sui Li, den er zum Schutz von Chiu-yüan zurückgelassen hatte, wollte ihn einschüchtern und ergab sich (den Chinesen).

(Der damaliger Provinzialgouverneur Kuo Chi in Ping-chou kannte die früheren Raubzüge des Lu Fang und wusste, dass man ihn schwerlich mit Gewalt besiegen konnte. Er achtete daher sorgfältig auf die Pflege der Wachtfeuer und zeigte, dass er Belohnungen auszuteilen geneigt war, um damit das Herz der Rebellen zu gewinnen. Daher plante (Sui) Li gegen (Lu) Fang einen Druck auszuüben und ergab sich.)

Fang gab seine leichten und schweren Truppen auf und floh mit etwas über 10 Reitern zu den Hsiung-nu. Sui Li ergab sich mit all seinen Leuten den Chinesen und wurde dafür Gouverneur von Wu-yüan und wurde 'Graf, der die Hunen bestraft' - Im 5. Monat plünderten die Hsiung-nu das Gebiet von Ho-tung.

38 n. Chr. 14. JAHR:

Chinesen: Man schickt den Mittel-Seray-General Liu Hsiang zu den Hsiung-nu, um eine Gesandtschaft zu bestätigen. - Man schickt den 'den Krieg ausbreitenden General' Ma Ch'eng aus, um eine Militärsiedlung in Ch'angshan und Chung-shan anzulegen

(das Land Chung-shan in der Provinz Chi-chou gehört jetzt zum Bezirk Ting-chou der Provinz Chih-li) als Sicherung der Nordgrenze.

Hsiung-nu: Im Frühling, im 1. Monat schicken die Hsiung-nu Gesandte mit Tributgaben. - Im Herbst, im 9. Monat, töteten Chia Tan aus P'ing-ch'eng und andere den I Yo und ergaben sich den Chinesen. - So-chü und Shan-shan schicken Gesandte mit Tributgaben.

39 n. Chr. 15. JAHR:

Chinesen: Im 2. Monat schickt man den Grossmarschall Wu Han mit dem Kommando über den 'den Krieg ausbreitenden General' Ma Ch'eng, und den 'die Feinde fangenden General' Ma Wu nach Norden gegen die Hsiung-nu. Man siedelt aus Yen-men, dem Gau Tai und

Shang-ku 60000 und mehr Beamten und Volk nach dem Osten vom Ch'ang-shan-Grenzfort und Chü-yung-Grenzfort um.

(Das Grenzfort Ch'ang-shan liegt im Kreise Kuang-ch'ang im Bezirk I-chou in Chih-li und ist das Tao-ma-Grenzfort; das Grenzfort Chü-yung liegt im Nordwesten vom Bezirk Ch'ang-p'ing in Shun-t'ien-fu.) (daraufhin verlagerte sich der östliche (linke) Flügel der Hsiung-nu und wohnte innerhalb der Grenzbefestigungen. Der Kaiserhof hatte darum Sorge und vermehrte die Grenztruppen pro Gau um mehrere tausend Mann).

Der Kavalerie-Indentant Chang K'an schlug die Hsiung-nu bei Kao liu. Er wurde daraufhin durch kaiserlichen Erlass Gouverneur von Yü-yang.

(Chang K'an versah sein Amt 8 Jahre lang. Während dieser Zeit wagten die Hsiung-nu nicht, die Grenzbefestigungen anzugreifen.)

Der Kavallerie - Grossgeneral Tu Mu wurde abgesetzt. Ma Ch'eng trat an seine Stelle. Dieser besserte Forts und Grenzbefestigungen aus und richtete neue ein, von Hsi-ho bis nach Wei-ho

(von Fen-chou in Shansi bis nach Hsi-an in Shen-si)

, von Ho-shang bis nach An-i

(von T'ung-chou bis nach dem Kreis Hsia in Chieh-chou)

von T'ai-yüan bis nach Ching-hsing

(von T'ai-yüan bis zum Kreis Ching-hsing in Chih-li)

von Chung-shan bis nach Yeh

(von Ting-chou bis nach Lin-chang in Ho-nan)

baute er überall Schutzmauern und errichtete Wachtfeuer, pro 10 Li eine Station ⁽¹⁾.

Hsiung-nu: Im 12. Monat kam Lu Fang von den Hsiung-nu nach Kao-liu und wohnte dort.

(der Eintritt nach Kao-liu wird in den Kaiserannalen in das 15. Jahr verlegt, in seiner Biographie ins 16. Jahr. Da das Buch des Yüan und das T'ung-chien mit den Kaiserannalen übereinstimmen, haben wir uns dem angeschlossen).

⁽¹⁾ Ein Li hatte in der Han - Zeit rund 500 Meter (vgl. W. Eberhard: Bemerkungen zu statistischen Angaben der Han - Zeit, in: T'oung-pao 36, p. 2).

40 n. Chr. 16. JAHR :

Hsiung-nu: Lu Fang erbittet durch Gesandte, sich ergeben zu dürfen. Im 12. Monat machte man ihn zum König von Tai. Man liess ihn die Hsiung-nu in Frieden sammeln.
 ((Lu) Fang bat den Kaiser um Vergebung und bat, zur Audienz kommen zu dürfen).

41 n. Chr. 17. JAHR :

Hsiung-nu: Im Winter wollte Lu Fang zur Audienz gehen und war bis Ch'ang-p'ing im Süden gekommen, als ihn ein Edikt dort anhalten liess. Fang schöpfte Verdacht, bekam Furcht und kehrte wieder um.

42 n. Chr. 18. JAHR :

Hsiung-nu: Im 5. Monat floh Lu Fang wieder zu den Hsiung-nu.
 (Lu) Fang blieb bei den Hsiung-nu mehr als 10 Jahre und starb dort an Krankheit).

44 n. Chr. 20. JAHR :

Chinesen: Man kassierte den Gau Wu-yüan und versetzte Beamten und Volk nach Ho-tung

Hsiung-nu: Im 5. Monat plünderten die Hsiung-nu Shang-tang und T'ien-shui und kamen in der Folge bis nach Fu-feng. Im 12. Monat plünderten die Hsiung-nu T'ien-shui.

45 n. Chr. 21. JAHR :

Chinesen: Im Herbst zog der 'die Wellen besiegende General' Ma Yüan aus Kao-liu heraus und besuchte die Forts und Grenzbefestigungen von Yen-men und dem Gau Tai und Shang-ku.—Shan-shan, Chü-shih und 16 andere Staaten schickten ihre Söhne zum Hofdienst, brachten Tributgeschenke und baten um die Einsetzung von Generalgouverneuren.

Hsiung-nu: Im Sommer im 4. Monat empörten sich in An ting und dazugehörigen Ländern die Hunnen und vereinten sich mit den Hsiung-nu und lagerten auf dem Ch'ing-shan.

(Li Hsien sagt: Der Ch'ing-shan liegt nordwestlich vom Kreis Ma-ling in Ch'ing-chou, nördlich des heutigen Kreises Huan im Bezirk Ch'ing-yang-fu von der Provinz Kan-su).

Der Ober-Archivar Ch'en Hsin zog gegen sie und befriedete sie.

Im Winter plünderten die Hsiung-nu in Shang-ku und Chung-shan.

46 n. Chr. 22. JAHR :

Chinesen: Man schickte den Mittel-Seray-General Li Mou zu den Hsiung-nu, um eine Gesandtschaft zu bestätigen. Es traf sich aber, dass die Wu-huan die Hsiung-nu vernichtend geschlagen hatten und die Hsiung-nu sich darauf nach Norden verlagert hatten. So war der Süden leer. Daher kassierte man in allen Grenzgaue die Beamten und das Personal der Grenzforts.

Hsiung-nu: Der Shan-yü Yü der Hsiung-nu starb. Sein Sohn, der linke Hsien-König Wu-ta-t'i-hou folgte ihm, starb aber auch. Dessen Bruder, der linke Hsien-König P'u-nu kam auf den Thron. Die Hsiung-nu hatten mehrere Jahre hindurch Dürren und Heuschreckenplagen gehabt und mehr als die Hälfte von Menschen und Vieh war gestorben. Sie fürchteten, die Chinesen könnten ihre ungünstige Lage ausnutzen und schickten Gesandte nach Yü-yang und baten um ein Freundschaftsbündnis. Der Sohn des Wu-chu-liu Shan-yü, der Ao-chien jih-chu-König Pi, war zornig, weil er nicht auf den Thron gekommen war und schickte daher heimlich Leute, die eine Landkarte des Hsiung-nu-Gebietes darbrachten.

47 n. Chr. 23. JAHR :

Hsiung-nu: Der Ao-chien jih-chu-König Pi führte seine Leute nach Hsi-ho und bat, sich ergeben zu dürfen.

48 n. Chr. 24. JAHR :

Hsiung-nu: Der Sha-yü wollte Pi töten. Es gelang ihm aber nicht. Die 8 Stämme der Hsiung-nu an der Südgrenze beschlossen zusammen, den Pi zum Hu-han-yeh-Shan-yü zu machen, kamen zu den Befestigungen von Wu-yüan und sagten, sie wollten für immer ein Grenzschutz sein, der die nördlichen Feinde abwehrt. Der chinesische Unter-Wu-kuan-Mittel-Seray-General Keng Kuo schlug vor, das zu genehmigen. Daraufhin wurde in diesem Winter Pi zum Süd-Shan-yü gemacht.

(Im Tung-kuan-chi heisst es: Im 12. Monat am Tage k'ui-ch'ou ⁽¹⁾, begannen sich die Hsiung-nu unter dem Süd-Shan-yü abzuteilen.)

49 n. Chr. 25. JAHR:

Chinesen: Der Gouverneur von Liao-tung, Chi Yung veranlasste den 'die Hsien-pi verwaltenden Gross-Generalgouverneur' die nördlichen Hsiung-nu anzugreifen. Der schlug mehr als 2000 Köpfe ab und brachte sie in den Gau. (von da an griffen sie sich Jahr für Jahr an, schickten die Köpfe ein und bekamen dafür Belohnungen. Von da an waren die Hsiung-nu schwach und an den Grenzen waren keine weiteren Ueberfälle).

Hsiung-nu: Im Frühling, im 1. Monat, schickte der Süd-Shan-yü seinen Bruder, den linken Hsien-König gegen die Nord-Hsiung-nu aus. Er nahm mehr als 1000 Leute von denen gefangen. Der Nord-Shan-yü bekam Furcht und wich um 1000 Li zurück. Im 3. Monat schickte der Süd-Shan-yü wieder Gesandte zu den Chinesen, erklärte sich als Grenzland und als Untertan und brachte die Landesschätze dar. Er bat um Gesandte zur Ueberwachung und erneuerte die alten Verträge.

50 n. Chr. 26. JAHR:

Chinesen: Man schickte den Mittel-Seray-General Tuan Ch'en und den Vice-Intendanten Wang Yo aus, um dem Süd-Shan-yü die Siegel und Siegelbänder zu bringen, und trug ihm auf, in Yün-chung zu residieren. Man schuf erstmalig das Amt eines 'bei den Hsiung-nu residierenden Mittel-Seray-Generals',

(Im Kapitel über das Beamtenwesen heisst es, dass der 'bei den Hsiung-nu residierende Mittel-Seray-General' in der Gehaltsstufe eines 'Unter-2000-Tan'⁽²⁾ stand, mit dem Auftrag, den Süd-Shan-yü zu schützen. Er hatte 2 Assistenten).

und schickte ihn mit Soldaten zum Schutz aus. Im Herbst schickte man das Volk von Yün-chung, Wu-yüan, Sofang, Pei-ti, Ting-hsiang, Yen-men, Shang-ku, und Tai in ihre Heimat zurück. Man schickte Hofintendanten aus,

(1) Dieser Tag entspricht nach unserem Kalender schon dem 25.1.49 n. Chr.

(2) Über die Bedeutung dieser Gehaltsklassen vgl. T'oung-pao 36, p. 14.

die einzeln durch freigelassene Sträflinge die Stadtmauern reparieren sollten. Ferner schickte man Bewohner der Grenzlande, die in China lebten, zurück, und gab ihnen allen Reisegeld, Transportmöglichkeit und Verpflegung.

(Im Tung-kuan-chi heisst es: Damals waren alle Mauern und Wälle verfallen, man räumte auf und baute sie neu. Der Kaiser bereute, was vorgefallen war, und liess sie an anderer Stelle Neubauen).

Hsiung-nu: Im Herbst schickte der Süd-Shan-yü seinen Sohn in den Dienst am Kaiserhof.

(die Chinesen verliehen dem Shan-yü Wagen, Hofkleidung und Goldsachen in den gehörigen Mengen. Ferner lieferten sie Reis und Militärproviant, Rinder und Schafe aus Ho-tung als Hilfe für ihn. Von da an war das Jahr für Jahr so. Der Shan-yü schickte seinen Sohn zum Dienst an den Kaiserhof, die Chinesen geleiteten den früheren Geisel-Sohn zurück. Waren am Neujahrstag die Hofempfänge und Opfer beendet, so schickten die Chinesen dem Shan-yü und denen unter ihm Gold, Seidenstoffe und andere Dinge. Das war feste Sitte).

Der Süd-Shan-yü setzte Könige für alle Stämme ein, liess sie einzeln in den Gauen wohnen und half den Chinesen bei der Landesverteidigung.

(Der Nord-Shan-yü fürchtete sich sehr und schickte die geraubten Chinesen zurück, um seine gute Einstellung zu zeigen. Ihre Plünderungstruppen kamen jedesmal, wenn sie von einem Zug gegen die Südstämme zurückkamen, bei den Forts vorbei und entschuldigten sich: Wir greifen nur den Aochien Jih-chu (-König) an und wagen nicht, chinesisches Volk zu belästigen).

51 n. Chr. 27. JAHR:

Chinesen: Der Unter-Gross-Intendant Chao Hsi bat, wieder die ursprünglichen Grenzgaue einzurichten.

(bisher war das nur in den ersten Anfängen geblieben. Die Leute waren noch nicht zurückgekehrt. (Chao) Hsi bat jetzt erst, sie zurückzusiedeln).

Der linke Mittel-Seray-General Tsan Kung und der Yang-hsü-Graf Ma Wu machten eine Eingabe, in der sie baten, man solle die Generäle an der Grenze auffordern in reichlichem Mass Bestechungen und Geschenke auszuteilen, um so die nördlichen Feinde zu vernichten. Es erfolgte ein Edikt, in dem das nicht genehmigt wurde.

Hsiung-nu: Die nördlichen Hsiung-nu schicken Gesandte nach Wu-wei und baten um Freundschaft. Die Chinesen fürchteten, es könne, weil der Süd-Shan-yü erst neu ein Anhänger Chinas geworden war, der Verdacht der Treulosigkeit entstehen, und ein Edikt wies den Gouverneur von Wu-wei an, die Gesandten nicht zu empfangen.

52 n. Chr. 28. JAHR:

Chinesen: Der Assistent des Volksministers, Pan Piao, bat, das Schreiben des Nord-Shan-yü zu beantworten und reichliche Gaben hinzuzufügen, etwa im Werte dessen, was sie dargebracht hatten. Er setzte ein entsprechendes Schreiben im Entwurf auf und reichte es ein. Es wurde angenommen.

Hsiung-nu: Die nördlichen Hsiung-nu schickten Gesandte zum Kaiserhof und boten Pferde und Pelze dar. Sie baten wiederum um Freundschaft.

53 n. Chr. 29. JAHR:

Chinesen: Man schenkte dem Süd-Shan-yü mehrere 10000 Schafe.

55 n. Chr. 31. JAHR:

Hsiung-nu: Die nördlichen Hsiung-nu schicken Gesandte und bringen Tributgaben.

(Die Chinesen antworteten mit einen kaiserlichen Schreiben und schenkten Seidenstoffe, schickten aber keine Gesandten).

56 n. Chr. 1. JAHR DER PERIÖDE CHUNG-YÜAN:

Chinesen: Man schickte den Mittel-Seray-General Tuan Ch'en mit Soldaten zum Süd-Shan-yü, um Beileid auszusprechen. Ferner schickte man Gesandte, die ein Trostschreiben des Kaisers überbrachten. Der Shan-yü Mo beugte sich und nahm das Schreiben an. Man schenkte ihm Hofkleider und Hofmütze und Seidenstoffe.

(Später wurde, wenn ein Shan-yü starb, beim Aussprechen von Beileid und beim Condolenzschreiben dies als Vorbild genommen).

Hsiung-nu: Bei den südlichen Hsiung-nu starb der Hsi-lo-shih chu-t'i-Shan-yü Pi. Sein Bruder, der Ch'iu-fou yu-t'i-Shan-yü Mo folgte ihm.

57 n. Chr. 2. JAHR:

Hsiung-nu: Der Süd-Shan-yü Mo starb. Sein Bruder, der I-fa-yü-lü-t'i-Shan-yü Han folgte ihm.

59 n. Chr. KAISER MING-TI, PERIODE YUNG-P'ING, 2. JAHR:

Hsiung-nu: Der Süd-Shan-yü Han starb. Der Sohn des Pi, der Hsi-t'ung-shih-chu-hou-t'i-Shan-yü Shih folgte ihm auf dem Thron.

62 n. Chr. 5. JAHR:

Hsiung-nu: Im Winter im 11. Monat kamen 6-7000 Reiter der nördlichen Hsiung-nu in die Befestigungen von Wu-yüan hinein. Im 12. Monat plünderten sie darauf Yün-chung und kamen bis Yüan-yang.

(Der Kreis Yüan-yang im Gau Yün-chung liegt jetzt im Westen der Tümet von Kui-hua.)

Der Süd-Shan-yü griff sie an und vertrieb sie nach Hsi-ho. Der Ober-Archivar Ma Hsiang kam ihm zu Hilfe. Die Feinde zogen daraufhin zurück.

63 n. Chr. 6. JAHR:

Hsiung-nu: Der Süd-Shan-yü Shih starb und der Sohn des Mo, der Ch'iu-ch'u-chü-lin-t'i-Shan-yü Su folgte ihm, starb aber auch wieder. Der Sohn des Shih, Hu-yeh-shih-chu-hou-t'i-Shan-yü Ch'ang folgte ihm auf dem Thron.

(In dieser Zeit waren die Nord-Hsiung-nu noch kräftiger und plünderten die Grenzen mehrfach.)

64 n. Chr. 7. JAHR:

Hsiung-nu: Der Nord-Shan-yü wollte Handelsaustausch und schickte daraufhin Gesandte, die um ein Freundschaftsbündnis bitten sollten.

(Die Chinesen hofften, er werde dann nicht weiter plündern, und genehmigten das.)

65 n. Chr. 8. JAHR:

Chinesen: Im Frühling, im 3. Monat schickte man den Marschall der Yüeh-Kavallerie Cheng Chung zu den Nord-Hsiung-nu, um die Gesandtschaft zu bestätigen.

(Der Nord-Shan-yü wollte den (Cheng) Chung einschüchtern. Der aber beugte sich nicht. Da schloss ihn der Shan-yü ab und gab ihm weder Wasser noch Feuer. Chung zog sein Schwert und leistete einen Schwur. Der Shan-yü bekam darauf Furcht, gab ihn frei und schickte wiederum Gesandte mit Chung zuzammen in die Hauptstadt)

Man setzte erstmalig das Tu-liao-Lager-Amt ein und gab dem Mittel-Seray-General Wu T'ang die Befugnisse eines (richtigen) Generals.

(Im Beamtenkapitel des Hou-Han-shu heisst es: «Ming-ti richtete erstmalig das Amt eines Tu-liao-Generals ein zum Schutz für den Süd-Shan-yü. Da Neu-Unterworfenen unzuverlässig sind, gab es später mehrmals Unruhen; und so wurde das Amt ein ständiges.» Ying Shao im Han-kuan-i sagt: "Das Amt eines Tu-liao-Generals bekleidete unter dem Kaiser Wu-ti zuerst Fan Ming-yo. Unter Ming-ti, im 18. Jahr wurde es 'richtiger Tu-liao-General'. Im 1. Jahr der Periode yüan-ch'u des Kaisers An-ti bekam der Titelträger ein echt silbernes Siegel und dunkelblaue Siegelschnüre und den Rang eines '2000-Tan'. Dazu gab es einen Oberarchivar-Marschall im Rang eines '600 Tan'".-Es muss aber 'Kaiser Wu-ti' in Kaiser Chao-ti umgeändert werden. Die Annalen des Kaisers Ming-ti im Hou-Han-shu des Chang Huai ebenso wie der Kommentar zur Monographie über die südlichen Hsiung-nu schreiben fälschlich 'Kaiser Wu-ti'. Ferner ist bei '18. Jahr' fälschlich eine '10' dazugekommen!)

Der Vice-Intendant Lai Miao, der linke Intendant Yen Chang und der rechte Intendant Chang Kuo legten mit der Leibwachengarnison von Li-yang eine Militärsiedlung in Man-po im Bezirk Wu-yüan an.

(Im Han-kuan-i heisst es: "Weil Kaiser Kuang-wu das Reich mit Hilfe der Truppen von Yo-chu, Chi-

chou und Ping-chou erobert hatte, daher richtete er in Li-yang eine Garnison ein, die unter einem Hofbeamten stand und 1000 Reiter und Soldaten umfasste. Die alte Stadt des Kreises Man-po liegt nördlich des jetzigen Kreises Fu-jung im Bezirk Yü-lin in Shen-si, im Ordos-Gebiet, am West-Ufer des Huang-ho.)

Ferner schickte man den Kavalerie-Intendanten Ch'in P'eng mit Truppen aus, um in Mei-chi zu siedeln, um so zu verhindern, dass die 3 verschiedenen Barbaren-Gruppen miteinander in Beziehung träten.

(Früher, in der Zeit der Periode chien-wu, hatte der Grossmarschall Keng Kuo eine Eingabe gemacht, worin er vorschlug, man müsse ein Tu-liao-Generals-Amt einrichten und rechte und linke Intendanten in Wu-yüan siedeln lassen, um zu verhindern, dass jemand weglaufen könne. Erst jetzt handelte man nach seinem Plan.)

Hsiung-nu: Der Hsü-pu Ku-tu-hou der Süd-Gruppe und andere erfuhren, dass die Chinesen mit den Nord-Hunnen Gesandtschaften austauschten und schöpften Verdacht und waren gekränkt. Sie wollten sich daher empören und schickten heimlich Boten zu den Nordhunnen und befahlen denen, Truppen zu schicken. Im Herbst schickten die Nord-Hsiung-nu 2000 Reiter und warteten in So-fang und wollen sich mit den Auführern der Südstämme vereinen, weil aber die Chinesen Vorkehrungen dagegen getroffen hatten, zogen sie wieder zurück und plünderten alle Gaue von Hsi-ho, verbrannten Städte und töteten sehr viele Leute. In Ho-hsi blieben die Stadttore auch am Tag geschlossen.

66 n. Chr. 9. JAHR:

Hsiung-nu: Die Hsiung-nu schickten den I-chih-tsih-König Ta-chü Chü-ch'ü in die Universität.

(es ist zweifellos, dass es sich hier um die Südgruppe handelt. - Dies ist nach den Ausführungen von Fan Chun, wonach es in der Biographie der Konfuzianer heisst, die Hsiung-nu schickten einen Prinzen in die Universität, ohne dass das Jahr angegeben wäre,

während das (T'ung-chien) kang-mu es unter dem 9. Jahr der Periode yung-p'ing verzeichnete, und man bei zwei Nachrichten die genauere nehmen solle.)

70 n. Chr. 13. Jahr:

Hsiung-nu:

(in diesem Jahr verletzten die Hsiung-nu mehrmals die Grenzen, siehe das Buch des Yüan)

72 n. Chr. 15. Jahr:

Chinesen: Im Winter im 12. Monat wird der Hsien-ch'in-Graf Tou Ku zum Wagen-Intendanten

(Der Kavallerie-Intendant Keng Chung wird sein Assistent)

,der Hof-Beamte und P'u-i namens Keng Ping wird Reiterei-Intendant

(Ch'in P'eng wird sein Assistent)

,man ernennt Assistenten-Marschälle, die in Liang-chou Militärsiedlungen anlegen sollen.

(Keng) Ping hatte mehrmals über Militärfragen Eingaben gemacht und immer betont, China verschwende Geld, ohne dass die Grenzen ruhig sein. Das liege nur an den Hsiung-nu. Man müsse sie durch Kampf vertreiben. Kampf sei das Mittel kräftiger Herrscher. Der Kaiser sollte es auch dem Wu-ti nachmachen, die Hsiung-nu angreifen und mit den Westlanden in Beziehung treten. Da nun Tou Ku immer mit seinem Onkel (Tou) Yung in Ho-hsi gewesen war und daher die Grenzfragen gut kannte, liess er (Keng) Ping, (Tou) Ku und den T'ai-p'u Chi Yung und andere die Frage bereden. Ping sagte: 'Früher waren die Hsiung-nu Bogenschützen und Leute, die die Kleider links zuknöpfen. Da konnte man sie nicht verwalten. Nachdem dann Wu-ti die 4 Gaue von Ho-hsi bekommen hatte und Chü-yen und So-fang ausserdem, verloren die Hunnen ein fruchtbares, Truppen ernährendes Land. Auserdem waren Tibeter und Hunnen von einander getrennt. Es gab nur noch die Westlande, die auch bald zu China kamen. Die Lage war daher einfach

auszunützen, als Hu-han-yeh sich unterwarf und an die Grenze kam. Jetzt ist die Lage des Süd-Shan-yü ganz ähnlich, nur sind die Westlande noch nicht untertan, und die Nord-Hunnen haben noch keinen Streit. Nach meiner unbedeutenden Meinung müsste man zuerst Pai-shan angreifen, I-wu besetzen und Chü-shih zerschlagen, und dann Gesandte zu den Wu-sun und den anderen Ländern schicken, um ihren rechten Flügel abzuschneiden. In I-wu gibt es auch Hsiung-nu, den einen Stamm der Süd-Hu-yen. Hat man sie vernichtet, so hat man weiter ihr linkes Horn vernichtet. Dann kann man die Hsiung-nu angreifen.' Der Kaiser fand seine Vorschläge gut. Von den anderen Beratern meinten einige, wenn man jetzt Truppen nach Pai-shan herausführe, so würden die Hsiung-nu sicher auch Truppen zusammenziehen und einander helfen. Man müsse ausserdem noch deren Ost-Teil abspalten, um sie aufzuteilen. Der Kaiser folgte auch diesem Rat.-

Der Pai - shan ist der T'ien - shan, siehe vorige Abhandlung. Statt I-wu schuf man in der T'ang-Zeit ein I-chou, welches zur Provinz Lung-hsi gehörte. Es muss jetzt südlich von Hami sein. - Wu-sun und Chü-shih siehe beide in der vorigen Abhandlung. - Chü-yen kommandierte in der Zeit von Kaiser An-ti einen eignen Gau und hatte einen Vasallenstaat-Intendanten. Am Ende von Kaiser Hsien-ti wurde es Gau Hsi-hai. Jetzt ist es nordöstlich von Kreis Kao-t'ai im Bezirk Hsiu-chou in Kansu.)

Hsiung-nu: Die Hsiung-nu plünderten Ho-hsi.
(siehe Buch des Yüan.)

73 n. Chr. 16. JAHR:

Chinesen: Im Frühling, im 2. Monat zogen Tou Ku und Keng Chung mit 12000 Reitern aus Chiu-ch'üan heraus, Keng Ping und Ch'in P'eng mit 10000 Reitern aus Chü-yen, der T'ai-p'u Chi Ch'en, der Tu-liao-General Wu T'ang mit 11000 Reitern zogen aus Kao-ch'üeh heraus und der Kavallerie-Intendant Lai Miao und der 'die Wu-huan schützende Kommissar' Wen Mu zogen mit 11000 Reitern

aus P'ing-ch'eng heraus gegen die Nord-Hsiung-nu. (Tou Ku und (Keng) Chung zogen bis zum T'ien-shan und schlugen den König der Hu-yen-Gruppe und schlugen mehr als 1000 Köpfe ab. Ausserdem besetzten sie I-wu-lu.

(das ist I-wu selbst)

und setzten einen I-ho - Intendanten ein, um dort zu siedeln. Keng Ping und Ch'in P'eng zogen mehr als 600 Li durch die Wüste und kamen bis zum San-mu-lou-Berg.

(Wu Hsi-tsai sagt: 'Ich vermute, dass es ein Berg südlich des jetzigen Peng-ch'a-han-po ist')

Lai Miao kam bis zum Hsiung-nu-Fluss.

(Im Han-shu sagt der Kommentar dazu: Das ist 1000 Li von Ling-chü entfernt')

Überall aber liefen die Hunnen weg und man konnte keinen kriegen. Chi Ch'en und Wu T'ang griffen den Kao-lin-wen-yü-tu-König am Cho-yeh-Berg an, aber auch dort flohen die Feinde sämtlich in die Wüste. (Chi) Ch'en und (Wu) T'ang sassen da und kamen nicht einmal zum Cho-yeh-Berg. Sie wurden daher entlassen und zu gewöhnlichen Bürgern degradiert. Lai Miao wurde Tu liao-General.

(Su Chang, der Tou Ku gefolgt war und Erfolge gehabt hatte, wurde zum Grafen von Chung-ling-hsiang.-Der stellvertretende Marschall des Tou Ku, Pan Chao, griff die Hsiung-nu gesondert an und kämpfte am P'u-lei-Meer, wo er zahlreiche Köpfe abschlug und dann zurückkehrte. (Tou) Ku schickte ihn daraufhin mit einem Assistenten Kuo Hsün auf eine Gesandtschaft in die Westlande).

Hsiung-nu: Die Nord-Hsiung-nu drangen in Yün-chung ein und kamen in der Folge bis Yü-yang. Der Gouverneur von Yü-yang, Lien Fan griff sie an und vertrieb sie.

(Die Chinesen schickten weiter den Gesandten Kao Hung mit Truppen aus 3 Gauen zur Verfolgung aus, aber erfolglos).

74 n. Chr. 17. JAHR:

Chinesen: Im Winter im 10. Monat vernichteten Tou Ku und Keng Ping die Hunnen vom Pai-shan am P'u-lei-

Meer. Daraufhin rückten sie in Chü-shih ein und setzten einen Generalgouverneur für die Westlande und einen Wu-chi-Intendanten ein.

(Ch'en Mu wurde Generalgouverneur und der Marschall Keng Kung wurde Wu-Intendant⁽¹⁾. Er siedelte in der Chin-p'u-Stadt bei der Stammesgruppe des hinteren Königs. Der Hof-Beamte Kuan Ch'ung wurde Chi-Intendant und siedelte in Liu-chung-Stadt bei der Stammesgruppe des vorderen Königs. Jeder setzte mehrere hundert Mann ein.-Chin-p'u wird auch Chin-man geschrieben und ist der jetzige Kreis Fou-k'ang im Bezirk Urumci in Turkestan. Liu-chung wurde in der T'ang-Zeit Kreisstadt. Es ist im jetzigen Bezirk Karaşahr in Turkestan).

75 n. Chr. 18. JAHR:

Chinesen: Es wurde verordnet, dass Truppen ausgeschickt würden zur Hilfe für das Heer des Keng Kung. Aber ehe das Heer abzog, starb der Kaiser.-Im Winter im 11 Monat wurde verordnet, dass der den Westen bekriegende General Keng Ping in Chiu-ch'üan siedeln solle und die Geschäfte eines Gouverneurs übernehmen solle. Man schickte dann den Gouverneur von Chiu-ch'üan Tuan P'eng, die Hofbeamten Wang Meng und Huang-fu Yüan mit Truppen aus den 3 Gauen Chang-yeh, Chiu-ch'üan und Tun-huang, sowie mit Soldaten aus Shan-shan, zusammen über 7000 Leute, zur Hilfe aus.

(Nach der Biographie des Ma Yüan war sein Neffe (Ma) Yen nach dem 15. Jahr yung-p'ing zum General-Oberarchivar ernannt worden mit dem Kommando über 5 Intendanturen der Nordarmee und Truppen der Leibgarde und Palastgarde, zusammen mehr als 3000 Leute, um in Mei-chi in Hsi-ho zu siedeln und den südlichen Shan-yü zu schützen. Das muss im 16. Jahr gewesen sein, wo der Tu-liao-General und die andern alle gegen die Nord Hsiung-nu herauszogen. In seiner Biographie ist die Jahresfolge hier nicht verzeichnet, darum ist das hier eingefügt).

Hsiung-nu: Im 3. Monat führte der linke Lu-li-König der nördlichen Hsiung-nu 20000 Reiter gegen Chü-shih. Der

(¹) Über diese Titel vgl. W. Eberhard in: Osta. Zeitschr. N. F. 14 S. 257.

Chi-Intendant Keng Kung schickte einen Marschall mit 300 Mann zu Hilfe, die alle umkamen. Die Hsiung-nu töteten daraufhin den hinteren König von Chü-shih und griffen die Stadt Chin-p'u an. (Keng) Kung griff sie an und vertrieb sie. Er zog dann mit seinen Truppen weiter und besetzte die Stadt Su-lo.

(Hu San-sheng sagt: 'Diese Stadt liegt im hinteren Teil von Chü-shih. Es ist nicht die Hauptstadt des Landes Su-lo'.-Es ist der jetzige Bezirk Kaşgar in Turkestan).

Im 7. Monat griffen die Hsiung-nu wieder (Keng) Kung an und schnitten ihm dem Fluss ab.

(Das ist der Fluss bei der Stadt Su-lo. Wu Hsi-tsai meint, es sei der K'u-erh-chi-lo-Fluss östlich der Stadt Urumçi)

Kung betete in der Stadt und bekam so Wasser. Das zeigte er den Hsiung-nu, die daraufhin wegzogen.-Im 11. Monat umzingelten die Nord-Hsiung-nu den Kuan Ch'ung in Liu-chung. Da nun gerade in China Landes-trauer war, konnten die Hilfstruppen nicht kommen. Chü-shih erhob sich auch wieder, und griff mit den Hsiung-nu zusammen den (Keng) Kung an. Kung wehrte sie mit Elitesoldaten mehrere Monate lang ab, bis ihnen der Proviant ausging und sie die Panzer und Armbrüste kochten und deren Leder essen musten.

76 n. Chr. KAISER CHANG-TI, PERIODE CHIEN-CH'U, 1. JAHR :

Chinesen: Im Frühling, im 1. Monat vernichteten Tuan P'eng und die anderen das Heer von Chü-shih ganz bei der Stadt Chiao-ho. Die Nord-Hunnen flohen vor Furcht, Chü-shih wurde wieder untertan. Da Kuan Ch'ung schon gefallen war, wollten Wang Meng und die anderen den Keng Kung zurückholen. Der Offizier Fan Ch'iang holte aus Tun-huang Proviant, kehrte zurück und zog mit dem grossen Heer zusammen nach Westen. Dort teilte man 2000 Soldaten ab, die nach der Stadt Su-lo gingen und Keng Kung zurückholten. Im 3. Monat kamen sie in Yü-men an. Es waren von Offizieren und Leuten nur 13 Mann übriggeblieben. Daraufhin kassierte man das Amt des Generalgouverneurs der Westlande und das Amt der Wu-Chi-Kommandanten.

(Der Intendanten-Adjutant Yang Chung bat in einer Eingabe, die Kriegszüge gegen die Hsiung-nu und die Siedlung in Turkestan einzustellen. Der Kaiser genehmigte das).

Keng Ping führte die Geschäfte des Tu-liao-Generals aus.

Hsiung-nu: Im Winter im 10. Monat führte der Kao-lin-wen-yü-tu-König der Nord-Hsiung-nu wieder seine Leute zurück und wohnte am Cho-yeh-Berg. Die Süd-Hsiung-nu schickten leichte Kavallerie aus, und mit Truppen aus den anliegenden Grenzgaun und Soldaten der Wu-huan überschritten sie die Grenze und griffen sie an. Man bekam mehrere 100 Köpfe. Es ergaben sich 3-4000 Mann.- Die Südstämme litten unter Heuschreckenplage und hatten eine grosse Hungersnot. Die Chinesen verpflegten an mehr als 30000 bedürftige Hsiung-nu.

77 n. Chr. 2. JAHR:

Chinesen: Im Frühling im 3. Monat kassierte man die Militärsiedlung von I-wu-lu.

(die Nord-Hsiung-nu schickten darauf Soldaten und besetzten den Platz).

82 n. Chr. 7. JAHR:

Chinesen: Der Gouverneur von Chang-yeh, Teng Hung, führte das Amt eines Tu-liao-Generals aus.

83 n. Chr. 8. JAHR:

Hsiung-nu: Im Sommer, im 6. Monat führte Chi-liu-sih, ein Grosser der Nord-Hsiung-nu, und andere ihre Leute zur Grenze in Wu-yüan und ergab sich.

84 n. Chr. PERIODE YÜAN-HO, 1. JAHR:

Chinesen: Der Gouverneur von Wu-wei, Meng Yün sagte in einer Eingabe, der Nord-Shan-yü wolle wieder mit der Bevölkerung Marktaustausch. Ein Edikt genehmigte das. Yün schickte darauf Postbeamte aus, die ihnen entgegengehen und sie holen sollten.

Hsiung-nu: Als der Süd-Shan-yü erfuhr, dass die Könige der Nordstämme und deren Grosse Rinder und Pferde herantrieben und mit den Chinesen Handel trieben, da schickte er leichte Kavallerie aus dem Gau Shang heraus, plünderte die Tiere und raubte die Rinder und Pferde und trieb sie zurück in die Grenzen.

85 n. Chr. 2. JAHR:

Chinesen: Im Winter machte Meng Yün eine Eingabe, in der er sagte, da die Nord-Hunnen vorher Freundschaft geschlossen hätten und nun ihm die Süd-Hunnen kämen und plünderten, sagten diese, die Chinesen betrögen sie, und planten Aufstand und Ueberfall auf die Grenzen. Er sagte, man müsse die von den Süd-Leuten geraubten Tiere zurückgeben, um sie zu beruhigen. Der Kaiser folgte dem Beirat des T'ai-p'u Yüan An und genehmigte das. Man wies den Tu-liao (General) und einen kommandierenden Mittel-Seray-General an, die von den Südstämmen geraubten Tiere zu ersetzen und (den Wert) den Nord-Hunnen zurückzuerstatten. Für die Süd-Stämme gingen die Belohnungen für abgeschlagene Köpfe und Gefangene weiter wie bisher.

(daraufhin zog der Süd-Shan-yü mehrmals aus der Grenze heraus mit leichter Kavallerie, überfiel die Nord-Hunnen und köpfte nach Tausenden).

Hsiung-nu: Im 1. Monat zogen der Grosse der Nord-Hsiung-nu, Chü-li-cho-ping und andere, zusammen 73 Mann, schutzsuchend in die Grenze hinein.

(Damals waren die Nord-Hunnen schwach. Die Südstämme griffen sie vorn an, die Ting-ling hinten, die Hsien-pi griffen sie links an und die Westlande rechts. So konnten sie nicht weiter bestehen und zogen nach weithin weg).

Der Süd-Shan-yü Ch'ang starb. Der Sohn des Han, I ch'u-yü-lü-t'i-Shan-yü Hsüan folgte ihm.- Der Süd-Shan-yü schickte Soldaten auf die Jagd, die bis zum Cho-yeh-Berg kamen, dort plötzlich mit dem Wen-yü-tu-König der Nord-Hunnen zusammenstiessen, mit ihm kämpften und seinen Kopf abschlugen und damit zurückkehrten.

87 n. Chr. PERIODE CHANG-HO, 1. JAHR:

Hsiung-nu: Im Herbst im 7. Monat drangen die Hsien-pi in das linke Gebiet ein, griffen die Nord-Hsiung-nu an und vernichteten sie. Sie töteten den Yu-liu Shan-yü. Im Nordlager war grosse Verwirrung darauf. Ch'ü lan-ch'u und andere, 58 Stämme mit 200000 Mann und 8000 Elite-

truppen kamen nach Yün-chung, Wu-yüan, So-fang und Pei-ti und unterwarfen sich.

38 n. Chr. 2. JAHR:

Chinesen: Im Winter, im 10. Monat machte man den Junker Tou Hsien zum Wagen-General, und den Polizei kommandanten Keng Ping zum General, der den Westen bekämpft. Sie griffen mit ihren Truppen die nördlichen Hsiung-nu an.

(Vorher hatte die Kaiserinmutter einen Brief des Shan-yü dem Keng Ping gezeigt. Keng Ping sagte: 'Früher wollte Kaiser Wu-ti, der die Welt beherrschte, den Shan-yü untertan machen, aber weil die vom Himmel bestimmte Zeit noch nicht gekommen war, gelang das nicht. Jetzt ist uns glücklicherweise vom Himmel beschert, dass sich die Nord-Hunnen geteilt haben und wenn Barbaren gegen Barbaren kämpfen, ist es für uns ein Vorteil.' Die Kaiserinmutter fand das richtig. Der Volksminister Yüan An, der Arbeitsminister Jen Wei, der Geheimrat Sung I, der assistierende Zensor Lu Kung und Ho Ch'ang, der Direktor der Geheimkamzlei Han Ling, der Kavallerie-Intendant Chu Hun, der beratende Höfling Lo K'ui, sie alle machten nacheinander Eingaben dagegen, aber erfolglos.

Hsiung-nu: Der Süd-Shan-yü Hsüan starb. Der Bruder des Ch'ang, der Hsiu-lan-shih-chu-hou-t'i-Shan-yü T'un-t'u-ho folgte ihm. - Im Herbst, im 7. Monat machte der Süd-Shan-yü eine Eingabe und bat, die Nord-Hunnen, die sich untereinander stritten, zerschlagen zu dürfen, damit Norden und Süden ein Land würden.

89 n. Chr. KAISER HO-TI, YUNG-YÜAN, 1. JAHR:

Chinesen: Im Sommer, im 8. Monat zogen Tou Hsien und Keng Ping aus dem Lager Chi-lu heraus, der Tu-liao-General Teng Hung aus Ku-yang, der Süd-Shan-yü aus dem Man-i-Tal

(im Nordwesten des jetzigen Kreises P'ien kuan im Bezirk Ning-wu in Shansi)

und alle trafen sich am Cho-yeh-Berg. (Tou) Hsien kommandierte den Vice-Intendanten Yen P'an, die Marschälle

Keng Ku'i und Keng T'an, mit mehr als 10000 Elite-Reitern des Süd-Shan-yü ab zu einem Kampf mit den Nord-Hsiung-nu am Chi-lo-Berg. Sie besiegten sie ganz. Der Shan-yü floh. Die ihn verfolgenden Abteilungen kamen bis an das Sih-ch'ü-pei-t'i-See.

(das ist der jetzige Wu-pu-sa-See in Kobdo)

Sie erschlugen Könige und andere, zusammen mehr als 13000 Leute und eroberten sehr viel Vieh. Über 200000 Mann der unteren Könige ergaben sich. Hsien, Ping und ihre Leute bestiegen daraufhin den Yen-jan-Berg.

(das ist der jetzige Hang-ai-Berg im Gebiet der Tusetsuhan. In der Geschichte der Mongolendynastie heisst er Hang-hai.)

Das war mehr als 3000 Li von der Grenze entfernt. Sie machten dort eine Steininschrift und kehrten zurück.

Hsiung-nu: Die Nord-Hsiung-nu schickten den Bruder (des Shan-yü), den rechten Wen-yü-t'i-König mit Tributgaben als Geisel für den Hofdienst. Die Chinesen aber schickten ihn zurück, weil der Shan-yü nicht selbst gekommen sei.

90 n. Chr. 2. JAHR:

Chinesen: Im Frühling übernahm der Gouverneur von Ting-hsiang, Huang-fu Ling die Geschäfte des Tu-liao-Generals.-Im Sommer, im 5. Monat schickte man den Vice-Intendanten Yen P'an mit mehr als 2000 Reitern zum Angriff gegen die Garnison der Nord-Hsiung-nu in I-wu aus und eroberte den Ort.-Im Herbst, im 7. Monat, zog der Grossgeneral Tou Hsien aus und siedelte in Liang-chou. Der Kammerherr Teng Tieh führte die Geschäfte eines 'den Westen bekämpfenden Generals' und war sein Stellvertreter.-Im Winter, im 10. Monat, schickte man den wirklichen Mittel-Seray-General Pan Ku und den Armee-Marschall Liang Feng aus zum Empfang des Nord-Shan-yü. Der aber wurde verwundet und floh. (Pan) Ku und der andere kamen bis zum Sih-ch'ü-See und kehrten dann wieder um.

Hsiung-nu: Weil die Chinesen seinen als Geisel für den Hofdienst geschickten Bruder abgelehnt hatten, schickte der Nord-Shan-yü im Herbst, im 9. Monat, wieder Ge-

sandte an die Grenze, bezeichnete sich als Untertan und wollte eine Audienz gewährt bekommen.-Im 10 Monat schickte der Süd-Shan-yü den rechten Ku-li-König Shih-tse ('Löwe') mit Truppen aus dem Lager von Chi-lu heraus. Der chinesische Mittel-Seray-General Keng T'an schickte einen Untergeneral zur Hilfe mit, und sie schlugen den Nord-Shan-yü schwer. Der Shan-yü wurde verwundet und entkam mit Not.

(Zu dieser Zeit bekamen die Süd-Stämme mehrmals Zugang durch Leute, die sich unterworfen hatten, und sie wurden immer zahlreicher. Sie bestanden aus 34000 Familien und hatten 50000 Elitetruppen).

91 n. Chr. 3. JAHR:

Hsiung-nu: Im 2. Monat schickte Tou Hsien den linken Intendanten Keng K'ui und den Marschall Jen Shang aus dem Lager von Chü-yen heraus, um den Nord-Shan-yü im Chin-wei-Berg (Gold-klein-Berg) zu umzingeln.

(jetzt Altai-Berg, heisst auch Gold-Berg. Er ist mehr als 2000 Li lang und ist der Ahn aller Bergzüge des Nordwestens).

Man schlug ihn gewaltig und nahm seine Mutter, die Yen-chih, gefangen. Der Nord-Shan-yü floh, und es blieb unbekannt, wo er sich aufhielt. Man zog mehr als 5000 Li aus dem Grenzlager heraus, kehrte dann zurück.

(Ho Ch'iu-t'ao im Hou-Han Pei-chiao-t'u-shuo sagt: 'Nach der Vernichtung der Nord-Hsiung-nu sagt das Buch des Fan (Yeh; nämlich das Hou-Han-shu) nicht, wohin ihre Reste flohen. Nach dem Pei-shih (Geschichte der nördlichen Dynastien) heisst es: 'Als die Nord-Hsiung-nu von Tou Hsien vertrieben wurden, überschritt der Shan-yü den Altai und zog westlich nach K'ang-chü (Sogdien). Die, die nicht mitziehen konnten, gingen nach dem Norden von Kui-ts'ih (Kuça) wo sie einige 1000 Meilen entfernt das Reich Yüeh-pan schufen' (1). Das ergänzt die Angaben des Fan (Yeh).

Pan Chao befriedete die Westlande und setzte wieder Wu-Chi-Intendanten ein und einen Generalgouverneur.

(1) Dies steht Pei-shih, Kap. 97 — S. 3042 c.

Hsiung-nu: Bei den Nord-Hsiung-nu machte sich der rechte Ku-li-König Yü-ch'u-chien selbst zum Shan-yü. Er kam an die Grenze und bat, sich ergeben zu dürfen.

(Yüan An's Biographie schreibt: Linker Lu-li-König⁽¹⁾ A-t'ung, das Buch des Yüan schreibt A-hsiu. Das K'ao-i des T'ung-chien (kang-mu) hat das bereits diskutiert. Jetzt schliesse ich mich den Kaiserannalen und der Monographie über die Süd-Hsiung-nu an).

92 n. Chr. 4. JAHR:

Chinesen: Im Frühling, im 1. Monat, schickte man den Grossgeneral und linken Intendanten Keng K'ui aus, dem Yü-ch'u-chien Siegel und Siegelbänder zu geben. Ferner schickte man den Mittel-Seray-General Jen Shang mit Ausweisen zu seinem Schutz aus. Er siedelte in I-wu. Man machte es genau so wie damals beim Süd-Shan-yü.

(Yüan An und andere mahnten vergeblich dagegen. Als dann aber Tou Hsien geköpft wurde, gab man es auf).

93 n. Chr. 5. JAHR:

Chinesen: Man schickte den kommandierenden Oberarchivar Wang Fu mit mehr als 1000 Reitern zusammen mit dem Jen Shang gegen Yü-ch'u-chien, man köpfte ihn und vernichtete sein Volk.

Hsiung-nu: Im Herbst, im 9. Monat erhob sich Yü-ch'u-chien und zog nach Norden. Der Süd-Shan-yü T'un-t'u-ho starb. Der Bruder des Hsüan, An-kuo kam auf den Thron.

(Damals kommandierte der linke Hsien-König Shih-tse (Löwe) mehrmals und alles Volk hing ihm an und nicht dem An-kuo).

94 n. Chr. 6. JAHR:

Chinesen: Der Polizeikommandant Chu Hui übernahm das Amt des Tu-liao-Generals. - Der Tu-liao-General Chu Hui und der Mittel-Seray-General Tu Ch'ung ermordeten den Süd-Shan-yü An-kuo und setzten den linken Hsien-König Shih-tse auf den Thron.

(An-kuo hatte Shih-tse vergeblich zu töten versucht. Ausserdem stand er sich nicht mit dem Mittel-Seray-

⁽¹⁾ Es kommen die Schreibungen Ku-li und Lu-li vor.

General Tu Ch'ung. Er verklagte dem Ch'ung beim Kaiser. Ch'ung zerschnitt sein Siegel und teilte dem Kaiser, zusammen mit Chu Hui mit, An-kuo plane Rebellion. Sie bekamen den kaiserlichen Auftrag, in das Lager des Shan-yü zu gehen und die Lage zu beobachten, und danach Pläne zu entwerfen. Ch'ung zog daher mit Truppen zu dessen Lager. An-kuo aber fürchtete sich, verliess sein Zelt und ging, sammelte Truppen und wollte Shih-tse töten. Shih-tse zog mit seinen Zelten in die Stadt Man-po, wo ihn An-kuo umzingelte und viele seiner Leute tötete. Daraufhin holten Ch'ung und Hui Truppen aus allen Gauen und zogen gegen ihn. Der Ku-tu-hou Hsi tötete nun den An-kuo und setzte Shih-tse als Shan-yü ein).

Im Herbst, im 9. Monat taten der Kuang-lu-hsün Teng Hung, der die Geschäfte eines Wagen-Generals ausführte, mit dem Intendanten der Yüeh-Kavallerie Feng Chu, dem aktiven Tu-liao-General Chu Hui und dem Intendanten der Wu-huan, Jen Shang, ihre Truppen zusammen und griffen den Feng-hou an. Der Feng-hou hatte gerade den Süd-Shan-yü und Tu Ch'ung in der Mu-shih-Stadt (Hirten-Stadt) umzingelt.

(Hu San-sheng sagt: Im chinesischen Grenzgau gab es Hirtengärten für die Pferdezucht. Diese Hirtengartenstadt muss an der Grenze von dem Kreis Mei-chi liegen).

Im Winter, im 11. Monat gab er die Belagerung auf und ging. (Teng) Hung und die anderen verfolgten und besiegten ihn. Im Lauf der Zeit schlugen sie mehr als 7000 Köpfe ab. Der Feng-hou zog darauf mit seinen Leuten aus den Grenzbefestigungen heraus. Die Chinesen konnten ihn nicht verfolgen und kehrten zurück. **Hsiung-nu:** Der Sohn des Süd-Shan-yü Shih, der T'ing-tu-shih-chu-hou-t'i Shan-yü namens Shih-tse kam auf den Thron. 500 600 unterworfenen Hsiung-nu überfielen des nachts Shih-tse. Der chinesische Beruhigungskommissar (man hatte den bei den Hsiung-nu befindlichen Mittel-Seray-General nach Bedarf Kommissare als Unterbeamten einsetzen lassen. Der Beruhigungs-

kommissar hatte seinen Namen, weil er die Hsiung-nu beruhigen und sammeln sollte)
griff sie an und vernichtete sie. Darauf gerieten die unterworfenen Hsiung-nu in Unruhe und 15 Stämme mit mehr als 200000 Mann erhoben sich und stellten den Sohn des vorigen Shan-yü T'un-t'u-ho, namens Feng-hou als Shan-yü auf und flohen aus den Grenzbefestigungen heraus.

95 n. Chr. 7. JAHR:

Chinesen: Im Frühling, im 1. Monat wurden Chu Hui und Tu Ch'ung festgenommen, weil sie den Frieden mit den Hsiung-nu zerstört hatten und weil sie zu einem Aufstand der Hsiung-nu geführt hatten. Sie kamen ins Gefängnis, wo sie starben. Der Gouverneur von Yen-men, P'ang Fen übernahm die Geschäfte eines Tu-liao-Generals.

96 n. Chr. 8. JAHR:

Chinesen: Im Herbst, im 7. Monat, griffen P'ang Fen und Feng Chu mit Truppen aus allen Gauen Wu-chü an und besiegten ihn. Man verlagerte den Rest seiner Leute und andere Hsiung-nu, die sich ergeben hatten, zusammen mehr als 20000 Leute, nach dem Gebiet nördlich von An-ting.

Hsiung-nu: Die Hunnen vom linken Flügel des Feng-hou empörten sich (gegen ihn) und kehrten in die Befestigungen von So-fang zurück.

(Die Stämme des Feng-hou litten Hunger und Not und immerzu kamen wieder welche in die Befestigungen).

Der rechte Wen-yü-tu-König des Süd-Shan-yü, namens Wu-chü, empörte sich und zog aus den Befestigungen heraus.

98 n. Chr. 10 JAHR:

Hsiung-nu: Der Süd-Shan-yü Shih-tse starb. Der Sohn des Ch'ang, der Wan-shih-shih-chu-t'i-Shan-yü namens T'an folgte ihm.

100 n. Chr. 11-12 JAHR:

Chinesen: Der Gouverneur von So-fang, Wang Piao, führte die Geschäfte eines Tu-liao-Generals.

Hsiung-nu: —

(Der Süd-Shan-yü hatte mehrere Jahre hindurch Truppen gegen Feng-hou geschickt und hatte viele Gefangene gemacht. Feng-hou kam dadurch in bedrängte Lage).

104 n. Chr. 16. JAHR:

Hsiung-nu: Die Nord-Hsiung-nu schickten Gesandten, bezeichneten sich als Untertanen, brachten Tribut und wollten einen Freundschaftsvertrag und Wiederherstellung des alten Vertrags mit Hu-han-yeh.

(Die Chinesen genehmigten das nicht, weil die alten Zeremonien nicht ausreichend gemacht seien, sie gaben zwar reichliche Gegengeschenke, schickten den Gesandten aber keine Antwort).

105 n. Chr. PERIODE YÜAN-HSING, 1. JAHR:

Hsiung-nu: Die Nord-Hsiung-nu schickten wieder Gesandte nach Tun-huang mit Tributgaben.

(sie entschuldigten sich, ihr Land sei arm und sie könnten nicht alle Zeremonien erfüllen, sie wollten einen Grossgesandten haben und einen Prinzen als Geisel an den Hof schicken. Die Chinesen gaben wieder den Gesandten keine Antwort, aber beschenkten sie noch mehr).

106 n. Chr. KAISER CH'ANG-TI, PERIODE YEN-P'ING 1. JAHR:—**107 n. Chr. KAISER AN-TI, PERIODE YUNG-CH'U, 1. JAHR:**

Chinesen: Im Sommer, im 6. Monat kassierte man das Amt eines Generalgouverneurs der Westlande und holte die Beamten und Leute der Militärsiedlung von I-wu zurück.

(Von da an gab man die Westlande auf).

109 n. Chr. 3 JAHR:

Chinesen: Im Winter, im 11. Monat, schickte man den aktiven Wagengeneral Ho Hsi und den Mittel-Seray-General P'ang Hsiung mit 5 Garnisonen und Truppen aus den Grenzgaun, mehr als 20000 Mann aus, und dazu wies man den Gouverneur von Liao-tung, Keng K'ui, an, mit den Hsien-pi und Truppen aus den Gaun gemeinsam (die Hsiung-nu) anzugreifen. - Liang Chin übernahm die Geschäfte eines Tu-liao-Generals.

Hsiung-nu: Der Süd-Shan-yü rebellierte. Im Winter, im 10. Monat unzingelte er den Mittel-Seray-General Keng Chung in Mei-chi.

110 n. Chr. 4. JAHR:

Chinesen: Im Frühling, im 1. Monat griffen Liang Chin Keng K'ui den Süd-Shan-yü an und köpften seinen Untergeneral in der alten Stadt des untertänigen Landes

(Nach dem Buch des Pan (Ku: Han-shu) ist es im Kreis Mei-chi im Gau Hsi-ho)

,worauf der Shan-yü persönlich den Kampf annahm.

Aber (Liang) Chin und die anderen besiegten ihn wieder.

Der Shan-yü zog sich daraufhin nach Hu-tse zurück.

(Nach dem Buch des Pan (Ku: Han-shu) liegt Hu-tse (die Tiger-Ebene) im Nordwesten des Kreises Ku-lo im Gau Hsi-ho; das liegt im Gebiet des jetzigen Kreises Yung-ning im Bezirk Fen-chou der Provinz Shan-si).

Im 3. Monat kam die Armee des Ho Hsi nach Man-po, da er aber sehr krank war, konnten sie nicht hinein. Er schickte P'ang Hsiung, Liang Chin, Keng Chung mit 16000 Truppen zum Angriff gegen Hu-tse. Der Shan-yü bekam grosse Furcht, schickte Gesandte und bat um Unterwerfung. Man gab ihm Amnestie und behandelte ihn wieder wie früher.

Hsiung-nu: Im 2. Monat schickte der Süd-Shan-yü mehr als 1000 Reiter und plünderte Ch'ang-shan und Chung-shan.

111 n. Chr. 5. JAHR:

Chinesen: Der Gouverneur von Yün-chung, Keng K'ui führte die Geschäfte eines Tu-liao-Generals.

114 n. Chr. PERIODE YÜAN-CH'U, 1. JAHR:

Chinesen: Der Wu-huan-Intendant Teng Tsun wurde Tu-liao-General.

(Von der Einführung des Amtes des Tu-liao-Generals an hatten diese immer nur die tatsächliche Befugnis gehabt. Von Teng Tsun an, der der Stiefbruder der Kaiserinmutter Teng war, wurde es erst ein richtiger Generalsrang).

116 n. Chr. 3. JAHR:

Chinesen: Teng Tsun übernahm das Kommando über die Truppen des Süd-Shan-yü, griff die Hsien-ling-Tanguten an und schlug sie.

117 n. Chr. 4. JAHR:

Hsiung-nu: Feng-hou wurde von den Hsien-pi geschlagen. Seine Stämme zerstreuten sich und gingen sämtlich zu den Nord-Hunnen über.

118 n. Chr. 5. JAHR:

Hsiung-nu: Im Frühling kam der Feng-hou mit über 100 Reitern nach So-fang und ergab sich. Man siedelte ihn um nach dem Gau Ying-ch'uan.

119 n. Chr. 6. JAHR:

Chinesen: Teng Tsun kommandierte wiederum die Leute des Süd-Shan-yü und griff die Hsien-pi an und schlug sie. Der Gouverneur von Tun-huang, Ts'ao Tsung schickte den Ober-Archivar So Pan mit Truppen nach I-wu, um dort eine Militärsiedlung anzulegen.

(Nachdem die Westlande von China abgetrennt waren, hatten die Nord-Hsiung-nu sie mit Militärmacht sich untertänig gemacht und verübten nun mit ihnen zusammen Grenzüberfälle. Darum schickte man So Pan zur Militärsiedlung nach I-wu, um sie abzuhalten. Daraufhin ergaben sich der vordere König von Chü-shih und der König von Shan-shan wieder und unterwarfen sich).

120 n. Chr. PERIODE YUNG-NING, 1. JAHR:

Hsiung-nu: Im 3. Monat töteten die nördlichen Hsiung-nu zusammen mit dem hinteren König von Chü-shih den Abteilungsmarschall und näherten sich Tun-huang. Der Ober-Archivar So Pan, griff dann den vorderen König (von Chü-shih) an, schlug ihn in die Flucht und besass etwa den Nordbezirk.

121 n. Chr. PERIODE CHIEN-YÜAN, 1. JAHR:

Chinesen: —

(Das K'ao-i des T'ung-chien (-kang-mu) sagt:
In der Biographie des Ch'en Ch'an heisst es: "Als

die Nord-Hsiung-nu in Liao-tung einfielen, machte man Ch'an zum Gouverneur von Liao-tung. Die Hunnen fürchteten seine Stärke und zogen sich mehrere 100 Li zurück. Ch'an schickte keine Truppen, sondern schickte nur Offiziere und Soldaten zu Erkundigungen über sie aus. Der Shan-yü kehrte mit den Boten zusammen in den Gau-Bezirk zurück. Ch'an empfing ihn zeremoniell in der Schule und sprach mit ihm über Moral, um ihn zu bessern. Der Shan-yü war beeindruckt, schickte ihm Kostbarkeiten aus dem Land der Hsiung-nu und ging." Das muss in diesem Jahr gewesen. Aber der Nord-Shan-yü war den Chinesen nicht untertan. Wie könnte er dem Gouverneur von Liao-tung einen Besuch abgestattet haben? Dieser Bericht ist zweifelhaft und ist daher hier nicht aufgenommen. Ausserdem: der Nord-Shan-yü hatte sich zu dieser Zeit gerade nach dem rechten Flügel begeben und mit den Chü-shih und Shan-shan zusammen Ueberfälle auf Ho-hsi gemacht. Wie kann er da nach Liao-tung kommen? Ausserdem weiter: die Leute, die in diesem Jahr Liao-tung plünderten und den Gouverneur T'sai Feng töteten, waren, (Kao-) kou-li und Sui-mo. Die Biographie des (Ch'en) Ch'an hat Fehler, daher ist sie nicht in das T'ung-chien (-kang-mu) aufgenommen.

Man machte wiederum den Keng K'ui zum Tu-liao-General, und als K'ui abging, wurde der Gouverneur von T'ai-yüan an seiner statt genommen. Er hiess Fa Tu.

122 n. Chr. PERIODE YEN-KUANG, 1. JAHR:

123 n. Chr. 2. JAHR:

Chinesen: Pan Yung wurde Ober-Archivar für die Westlande und zog mit Soldaten zur Siedlung heraus nach Liu-chung.

(Zu dieser Zeit war der Hu - yen - König der Nordhunen mehrmals mit den Chü-shih zusammen räuberisch in Hsi-ho eingefallen. Die Berater schlugen vor, die Pässe von Yü-men und Yang-kuan abzuriegeln, um diese Bedrohungen zu beenden. Aber

der Gouverneur von Tun-huang, Chang Tang, betonte in einer Eingabe: 'Solange ich in der Hauptstadt war, fand ich auch, dass man die Westlande aufgeben könnte. Jetzt aber, wo ich dies Land betreten habe, weiss ich, dass ein Aufgeben der Westlande gleichbedeutend damit ist, dass sich Ho - hsi nicht mehr halten liesse. Ich möchte daher ergebenst 3 Pläne für die Westlande vorschlagen: (a) Der Hu-yen - König der nördlichen Hunnen bewegt sich immer zwischen dem P'u-lei-See und dem Ch'in-See, beherrscht die Westlande und plündert mit diesen zusammen. Wenn man jetzt die Offiziere und Mannschaften von Chiu-ch'üan und zugehörigen Landen am K'un-lun-Pass sammelte und zuerst den Hu-yen-König angriffe und ihm so die Hintergründe abschnitte, das wäre der beste Plan. (b) Wenn man keine Truppen ausschicken kann, so könnte man einen Militärmarschall mit 500 Mann einsetzen, aus 4 Gauen zusammen Pflugrinder und Korn und Verpflegung für sie aufbringen lassen, und sie Liu-chung besetzen lassen. Das wäre der zweite Plan. (c) Wenn auch das nicht ginge, so müste man die Stadt Chiao-ho aufgeben, (die Garnison von) Shan-shan und die anderen einziehen und (die Leute) sämtlich in die Grenzbefestigungen zurückholen. Das ist der schlechteste Plan.' Der Hof gab seine Vorschläge weiter. Ch'en Chung machte eine Eingabe dazu und sagte: 'Die Westlande gehören schon lange zu China, und es ist oft geschehen, dass sie ängstlich nach Osten schauten und an die Grenzpässe klopfen. Das beweist; dass sie die Hsiung-nu nicht lieben und sich nach den Chinesen sehnen. Jetzt haben die Nord-Hunnen schon die Macht von Chü-shih zerschlagen und werden bestimmt Shan-shan im Süden angreifen. Geben wir das auf und helfen nicht, so werden alle anderen Länder ihnen folgen. Dann aber werden die Reichtümer der Hunnen noch weiter anwachsen und ihr Mut wird grösser werden, ihre Macht wird (das Land der) Süd-Tanguten erreichen und sie werden sich mit denen verbinden.

Dann werden hundertfache Kämpfe anfangen und ungeahnte Ausgaben entstehen. Die Berater empfinden nur, dass die Westlande sehr weit entfernt sind und dass keine Ausgaben und Mühen entstehen, wenn man sie aufgibt. Sie sehen nicht ein, wozu sich Kaiser Wu-ti so angestrengt hat. Meiner Ansicht nach müsse in Tun - huang ein Intendant eingesetzt werden und wie früher die Militärsiedlungssoldaten der 4 (Grenz-) Gaue vermehrt werden, um die Lande zu verwalten.' Der Kaiser fand das richtig und empfahl, die Westlande wieder zu erschliessen. Das Ch'in-Meer ist nach Li Kuang-t'ing das jetzige Pa-li-k'un-Meer (Barkun). Aber das wäre dann dasselbe wie das P'u-lei-Meer, ist also unrichtig. Wenn Wei Yüan es für das Mittelmeer erklärt, so ist das absolut falsch. Ho Ch'iu-t'ao meint, es müsse das schwarze Meer sein, welches ein Zweig des Mittelmeers ist. Nach Prüfung aller Atlanten ist das wohl richtig. - Der K'un-lun-Pass lag im Kreise Kuang-chih in Tun-huang. Er ist im Westen des jetzigen Bezirks An-hsi.)

Hsiung-nu: Im Winter im 11. Monat griffen die Hsien-pi die südlichen Hsiung-nu in Man-po an. Der Tsun-chien-Jih-chu-König fiel im Kampf.

124 n. Chr. 3. JAHR:

Chinesen: Pan Yung kam mit Truppen aus Kui-ts'ih (Kuça) zum Lager des vorderen Königs von Chü-shih, griff den I-lu-König der nördlichen Hsiung-nu im I-ho-Tale an und schlug ihn in die Flucht

(das ist ein Tal des T'eng-ko-li-Berges (Tengri-dağ))
Auf der Rückkehr legte er eine Militärsiedlung in Liu-chung an.

Hsiung-nu: Der Süd-Shan-yü T'an starb. Sein Bruder, der Wu - chi - hou - shih - chu - Shan - yü Pa folgte ihm. - Der linke Jih-chu-König der südlichen Hsiung-nu empörte sich. Man liess den bei den Hsiung-nu weilenden Mittel-Seray-General Ma I Truppen hinsenden, die mit den hunnischen Reitern kämpften und sie schlugen. - Im Herbst, im 7. Monat griffen die Hsien-pi wieder die Süd-

Hsiung - nu an, schlugen sie und töteten den Chien -
chiang - König.

125 n. Chr. 4. JAHR:

Chinesen: Der Gouverneur von Han-yang, Fu Chung wurde Tu-liao-General. - Im Herbst, im 7. Monat, griff Pan Yung wieder die Armee des hinteren Königs von Chü-shih, Chün-chiu, an und schlug sie völlig. Man fing den Chün-chiu und bevollmächtigte Gesandte der Nord-Hsiung-nu, die zu So Pan gehen wollten. Man tötete sie ohne vorherige Verhandlung.

126 n. Chr. KAISER SHUN-TI, PERIODE YUNG-CHIEN, 1. JAHR:

Chinesen: Der Gouverneur von Liao-tung, P'ang Ts'an wurde Tu-liao-General. - Im Sommer, im 5. Monat, ging ein Erlass des Kaisers an die Zensoren von Yo, Ping und Liang, sie sollten streng die Verteidigungswerke prüfen und alle Verteidigungswerke und Militärsiedlungen herrichten. - Im Winter erging ein kaiserlicher Erlass an die in Li-yang lagernde Garnison, sie sollten eine Militärsiedlung an der Nordgrenze von Chung-shan anlegen. Ferner sollten die an der Grenze liegenden Gaue die Zahl der Fussoldaten vermehren, neue Siedlungen und Forts anlegen und sich im Kampf und im Schiessen trainieren. - Pan Yung kommandierte Truppen aller Länder der Westlande und schlug den Hu-yen-König der nördlichen Hsiung-nu in die Flucht. Man fing den Vetter des Shan-yü lebendig. Der Shan-yü führte darauf selbst über 10000 Reiter an und griff den hinteren Teil an. (Pan) Yung schickte den stellvertretenden Marschall Ts'ao Hsün zur Hilfe, darauf zog der Shan-yü ab. (Ts'ao) Hsün verfolgte sie und tötete einen Grossen von ihnen und einen Ku-tu-hou. Daraufhin verlagerte der Hu-yen-König seinen Wohnort nach dem Ku-wu-Fluss.

(er muss sich nach Norden, in das Gebiet von K'ang-chü gewandt haben. Es muss nahe dem heutigen Na-lin-Fluss sein).

Hsiung-nu: Der Süd-Shan-yü machte eine Eingabe an den Kaiser und bat um Wiederherstellung der Grenzbefestigungen.

(Damals waren nämlich die Befestigungen westlich von So-fang vielfach verfallen. Darum fielen die Hsien-pi mehrmals ins Land der Süd-Hsiung-nu ein.)

127 n. Chr. 2. JAHR:

Chinesen: Im Frühling führten der Mittel-Seray-General Chang Kuo und der Wu-huan-Intendant Keng Yeh getrennt Truppen des Süd-Shan-yü an, griffen die Hsien-pi damit an und schlugen sie.

128 n. Chr. 3. JAHR:

Hsiung-nu: Der Süd-Shan-yü Pa starb. Sein Bruder, der Ch'ü-chih-jo-shih-chu-chiu-Shan-yü Hsiu-li folgte ihm.

129 n. Chr. 4. JAHR:

Chinesen: Der Minister von Tung-p'ing, Sung Han wurde Tu-liao-General.

131 n. Chr. 6. JAHR:

Chinesen: Weil die fetten Gebiete von I-wu den Westlanden benachbart waren und die Hsiung-nu sich auf sie stützten und plünderten, ordnete man im 3. Monat wieder an, dort eine Militärsiedlung anzulegen.- Im Herbst schickte (Keng) Yeh wieder hunnische Soldaten gegen die Hsien-pi und schlug sie.

133 n. Chr. PERIODE YANG-HSI, 2. JAHR:

Chinesen: Keng Yeh wurde Tu-liao-General.- Der sich bei den Hsiung-nu aufhaltende Mittel-Seray-General Chao Ch'ou schickte einen Assistenten mit Truppen des Ku-tu-hou der Süd-Hsiung-nu und anderen aus der Grenze heraus gegen die Hsien-pi. Man schlug sie.

(Chao Ch'ou wird in den Kaiserannalen Wang Ch'ou genannt. Wir richten uns hier nach der Monographie über die Hsien-pi und dem T'ung-chien).

134 n. Chr. 3. JAHR:

Chinesen: Im Sommer führte der Marschall des hinteren Teils von Chü-shih Truppen des hinteren Königs Chia-t'ê und andere an und griff den Hu-yen-König der Nord-Hunnen im Ch'ang-wu-lu-Tale an. Er schlug ihn völlig, zerstörte seine Zelte und tötete mehrere 100 Leute. Man fing die Mutter, die Stiefmutter und Frauen

und Töchter des Shan-yü, mehrere 100 Leute, dazu mehr als 100000 Stück Rinder und Schafe und sehr zahlreiches Kriegsmaterial und anderes.

135 n. Chr., 4. JAHR:

Hsiung-nu: Der Hu-yen-König der Nord-Hsiung-nu griff den hinteren Teil von Chü-shih an. Der Gouverneur von Tun-huang schickte Hilfstuppen, die aber nicht erfolgreich waren. - Im Herbst griff der Hu-yen-König wiederum den hinteren Teil an und schlug ihn.

136 n. Chr. PERIODE YUNG-HO, 1. JAHR:

Chinesen: Der die Tanguten schützende Intendant Ma Hsü wurde Tu-liao-General.

137 n. Chr. 2. JAHR:

Chinesen: —

(Der Gouverneur P'ei Ts'en von Tun-huang zog gegen den Hu-yen-König und tötete ihn und andere, köpfte und schnitt seinem Stamm die Ohren ab. (nach der Gedächtnisstele für P'ei Ts'en)).

140 n. Chr. 5. JAHR:

Im 5. Monat griffen Ma Hsü und der Mittel-Seray-General Liang Ping und andere Wu-sih und andere an und schlugen sie. Diese legten neue Militärsiedlungen an und griffen Städte und Plätze an und eroberten sie. Es wurde befohlen, Gesandte zu schicken und den Shan-yü zu tadeln. Nun wurde gerade der Gouverneur von Wu-yüan, Ch'en Kui an der Stelle von (Liang) Ping Mittel-Seray-General. Er fand, dass man den Shan-yü nicht zur Vernunft bringen könne und wandte Gewalt an, worauf der Shan-yü und sein Bruder, der linke Hsien-König Selbstmord machten.

(Ch'en) Kui wollte ferner die nähere Verwandtschaft des Shan-yü in das Inland umsiedeln, worauf die, die sich unterworfen hatten, wiederum Befürchtungen bekamen und Kui verklagt und entlassen wurde).

Der Vice-Grossmarschall Liang Shang befahl dem Ma Hsü, tiefe Gräben anzulegen und hohe Mauern und die aufrührerischen Hunnen, die sich wieder ergeben hatten gütig zu behandeln.

(darauf kamen 3000 Mann der Gruppe des rechten Hsien-König zu (Ma) Hsü und ergaben sich).
 Man verlegte das Verwaltungszentrum von Hsi-ho nach Li-shih,
 (das ist westlich vom Bezirk Yung-ning in Fen-chou).
 das von Gau Shang nach Hsia-yang
 (das ist östlich vom Kreis Han-ch'eng in Bezirk T'ung-chou)
 und das von So-fang nach Wu-yüan
 (damit wurde also So-fang zum Gau Wu-yüan gemacht!).

Im Winter im 12. Monat schickte man den Mittel-Seray-General Chang Tan mit Truppen gegen Chü-niu und andere. Sie kämpften in Ma-i. Die Chinesen schlugen 3000 Köpfe ab und bekamen sehr viel Vieh, Kriegsmaterial, Rinder und Schafe. Chü-niu bat, sich ergeben zu dürfen. Wu-sih führte weiter Abteilungen an und plünderte zusammen mit den Wu-huan.

Hsiung-nu: Im Sommer empörten sich der Chü-lung-König, der südlichen Hsiung-nu, Wu-sih, Chü-niu und andere und plünderten Hsi-ho. Sie verleiteten den rechten Hsien-König, auch Truppen zu schicken, umzingelten Mei-chi und töteten die Gross-Archivare von So-fang und vom Gau Tai. Im Herbst im 9. Monat machten Wu-sih und andere Chü-niu zum Shan-yü. Dann kommandierten sie Truppen der Wu-huan, Tanguten und Hunnen und griffen das Lager der Leibgarde in dem hauptstädtischen Verwaltungsbezirk an, töteten den Kommandanten vom Gau Shang und den Armee-Marschall. Dann plünderten sie die 4 Provinzen Ping, Liang, Yo und Chi.

141 n. Chr. 6. JAHR:

Chinesen: Im Frühling kommandierten Ma Hsü und Chang Tan 5000 Reiter der Hsien-pi und sie schlugen den Wu-sih in der Stadt Ku.-Der Stadttor-Intendant Wu Wu wurde Tu-liao-General.

142 n. Chr. PERIODE HAN-AN, 1. JAHR:

Hsiung-nu: Im Herbst plünderte wiederum Wu-sih mit dem Chü-ch'ü⁽¹⁾ der linken Terrasse, Po-tê und anderen (die Provinz) Ping.

(¹) andere, schlechtere Lesung: Ch'ieh-ch'ü.

143 n. Chr. 2. JAHR:

Chinesen: Im Sommer, im 6. Monat wurde der 'zur Rechtllichkeit haltende König' Tou-lou-ch'u der Süd-Hsiung-nu zum Shan-yü gemacht.

(damals war Tou-lou-ch'u in der Hauptstadt, und der Kaiser empfing ihn persönlich und gab ihm Siegel und Siegelbänder und schickte einen Mittel-Seray-General mit Ausweisen mit ihm mit. Im Buch des Yüan fand das im 6. Monat des vorigen Jahres statt. Hier schliessen wir uns dem Text des Fan (Yeh: Hou-Han-shu) an).

Im Winter im 11. Monat schickte der bei den Hsiung-nu weilende Mittel-Seray-General Ma Shih Leute aus, die den Wu-sih ermordeten. Er schickte den Kopf nach Lo-yang.

Hsiung-nu: Bei den Süd-Hsiung-nu wurde der Hu-lan-joshih-chu-chiu-Shan-yü Tou-lou-ch'u erhoben.

144 n. Chr. PERIODE CHIEN-K'ANG, 1. JAHR:

Chinesen: Im Sommer, im 4. Monat griff Ma Shih die Reste der Anhänger von Wu-sih an und schlug sie.

(darauf besuchten die Hunnen, Tanguten und Wu-huan sämtlich den (Ma) Shih und unterwarfen sich).

145 n. Chr. KAISER CH'UNG-TI, PERIODE YUNG-CHIA, 1. JAHR:-

146 n. Chr. KAISER CHIH-TI, PERIODE PEN-CH'U, 1. JAHR:-

147 n. Chr. KAISER HUAN-TI, PERIODE CHIEN-HO, 1. JAHR:

Hsiung-nu: Der Süd-Shan-yü Tou-lou-ch'u starb. Der I-ling-shih-chu-chiu-Shan-yü Chü-erh folgte ihm.

151 n. Chr. PERIODE YÜAN-CHIA, 1. JAHR:

Chinesen: Im Sommer schickte man den Gouverneur von Tun-huang, Sih-ma Ta mit Truppen zur Hilfe für I-wu aus. Er kam bis zum P'u-lei-Meer. Der Hu-yen-König entfloh, so das die chinesische Armee ohne Erfolge zurückkehren musste.

Hsiung-nu: Der Hu-yen-König der nördlichen Hsiung-nu plünderte mit mehr als 3000 Reitern I-wu und schlug den Marschall Mao K'ai und griff die Militärsiedlungsstadt I-wu an.

152 n. Chr. 2. JAHR:

Chinesen: Der Oberarchivar der Westlande wurde von Yü-tien (Khotan) getötet.

153 n. Chr. PERIODE YUNG-HSING, 1 JAHR:

Hsiung-nu: Der König der hinteren Gruppe von Chü-shih empörte sich und begab sich zu den Nord-Hsiung-nu.

155 n. Chr. PERIODE YUNG-SHOU, 1 JAHR:

Hsiung-nu: Der Chü-ch'ü der linken Terrasse der südlichen Hsiung-nu, Po-tê und andere empörten sich und plünderten Mei-chi, An-ting und das zugehörige Land. Der Intendant Chang Huan lockte Häuptlinge der östlichen Tanguten an und griff ihn mit diesen zusammen an und schlug ihn und brachte ihn zur Unterwerfung.

156 n. Chr. 2. JAHR:

Chinesen: Der Wu-huan-Intendant Li Ying wurde Tu-liao-General.

157 n. Chr. 3. JAHR:

Chinesen: Der Kommandant des hauptstädtischen Verwaltungsbezirkes Ch'en Kui wurde Tu-liao-General. Man stellte neue Zensoren für die Provinzen Yo und Ping an und nahm viele Wechsel vor, vom Gau-Gouverneur und Intendanten an bis nach unten hin. Ausserdem stellte man Chang Huan als nördlichen Mittel-Seray-General an mit der Aufgabe der Besiegung der Hsiung-nu und Wu-huan. (Chang) Huan verlockte die Wu-huan, den Ch'u-ko-ch'ü-shuai der Hsiung-nu zu töten, dann überfiel er dessen Leute. Alle Hunnen ergaben sich. Huan fand, dass der südliche Shan-yü nicht instande sei, die Geschäfte seines Landes zu leiten und nahm ihn fest. Auf kaiserlichen Befehl aber schickte man ihn zurück.

(Ch'en) Kui wurde zurückgezogen, Chung Hao folgte ihm).

Hsiung-nu: Im 12. Monat erhoben sich sämtliche Stämme der südlichen Hsiung-nu und plünderten zusammen mit Wu-huan und Hsien-pi 9 Gaue an den Grenzen.

(dieser Vorfall wird in der Monographie über die Süd-Hsiung-nu in das 1. Jahr. der Periode yen-hsi

verlegt und das T'ung-chien (-kang-mu) schliesst sich dem an. Aber: in der Biographie des Chang Huan kommt nach den Feldzug und der Unterwerfung der Hunnen: 'Im Jahre yen-hsi 1 kommandierte er (die Truppen des) Süd-Shan-yü gegen die Hsien-pi . . . .', woraus hervorgeht, dass der Vorfall vor dem Jahre yen-hsi 1 gewesen sein muss. Weiter fand die Sache im 12. Monat statt, und die Kaiserannalen berichten: "Im Jahre yen-hsi 1, im 12. Monat plünderten die Hsien-pi die Grenzen. Man liess den bei den Hsiung-nu weilenden Mittel-Seray-General Chang Huan den Süd-Shan-yü kommandieren, sie angreifen und schlagen". Demnach sind die Biographie (des Chang Huan) und die Monographie über die Hsien-pi übereinstimmend. Wenn nun nach der Monographie über die Süd-Hsiung-nu sich alle Stämme empörten und man Truppen gegen sie schickte und sie unterwarf, so brauchte das ja Zeit, und wenn (Chang) Huan gerade den Shan-yü festgenommen hatte und einen anderen einsetzen wollte, wie würde er ihn dann wohl wieder kommandieren und aus der Grenze herausführen? Also sind hier Zeiten und Geschehnisse mehrfach in Unstimmigkeit. Das möchte ich hier bemerken).

158 n. Chr. PERIODE YEN-HSI, 1 JAHR:

Chinesen: Im 12. Monat führte Chang Huan (die Truppen des) Süd-Shan-yü aus der Grenze heraus und schlug die Hsien-pi.

161 n. Chr. 4. JAHR:

Hsiung-nu: Im Winter, im 10. Monat schickte T'ien-chu Tributgaben.

(das ist Shen-tu (Indien)).

163 n. Chr. 6. JAHR:

Chinesen: Die ehemalige Gouverneur von T'ai-shan, Huang-fu Kui wurde zum Tu-liao-General, er wurde aber nach einigen Monaten durch Chang Huan ersetzt.

166 n. Chr. 9. JAHR:

Chinesen: Huang-fu Kui wurde wieder Tu-liao-General. Im Herbst wurde Chang Huan 'die. Hsiung-nu schützender

Mittel-Seray-General'. Man forderte die Hsiung-nu und Wu-huan an. Die ergaben sich sämtlich, nur die Hsien-pi zogen aus der Grenze weg.

Hsiung-nu: Die südlichen Hsiung-nu, zusammen mit Wu-huan und Hsien-pi drangen auf mehreren Wegen in die Grenze ein und plünderten 9 Grenzgaue. - Im 9. Monat schickte der König des Reiches Ta-ch'in Gesandte mit Tributgaben.

(Ta-ch'in nennen die Europäer Lo-ma (Rom). Es war ein alter Grosstaat. Jetzt ist es I-ta-li (Italia)).

167 n. Chr. PERIODE YUNG-K'ANG, 1. JAHR:

Chinesen: der Ober-Baumeister Ch'iao Hsüan wurde Tulliao-General.

168 n. Chr. KAISER LING-TI, PERIODE CHIEN-NING, 1. JAHR:

172 n. Chr. PERIODE HSI-P'ING, 1. JAHR:

Hsiung-nu: Der Süd-Shan-yü Chü-erh starb, sein Sohn, der T'u-t'e-jo-shih-chu-chiu-Shan-yü Mo folgte.

177 n. Chr. 6. JAHR:

Hsiung-nu: Im Herbst im 8. Monat zog der südliche Shan-yü zusammen mit dem chinesischen Mittel-Seray-General aus Yen-men heraus und griff die Hsien-pi an. Nach einer schweren Niederlage kehrten sie heim. - Der südliche Shan-yü Mo starb. Sein Sohn Hu-cheng kam auf den Thron.

(dies nach der Monographie über die Süd Hsiung-nu. Im T'ung-chien wird das in das erste Jahr der Periode kuang-ho verlegt, was vermutlich irrtümlich ist).

179 n. Chr. PERIODE KUANG-HO, 2. JAHR:

Chinesen: Der die Hsiung-nu schützende Mittel-Seray-General Chang Hsiu stand sich nicht gut mit dem südlichen Shan-yü. Er tötete ihn eigenmächtig. Er setzte den rechten Hsien-König Ch'iang-ch'ü ein. Im Herbst, im 7. Monat, wurde (Chang) Hsiu angeklagt, eigenmächtig Todesstrafen vollzogen zu haben, im Gefangenenwagen zurückgebracht und starb.

Hsiung-nu: Der Süd-Shan-yü Ch'iang-ch'ü kam auf den Thron.

187 n. Chr. PERIODE CHUNG-PING, 4. JAHR:

Hsiung-nu: Der frühere Gouverneur von Chung-shan, Chang Shun empörte sich. Der Süd-Shan-yü schickte den linken Hsien-König mit Truppen zu dem Provinzialgouverneur Liu Yü von Yo-chou, und bekämpfte ihn mit diesem zusammen.

188 n. Chr. 5. JAHR:

Hsiung-nu: Die rechte Gruppe der südlichen Hsiung-nu empörte sich, sie griffen den Shan-yü an und töteten ihn. Der Sohn des Shan-yü Ch'iang-ch'ü, Ch'ih-chih-shih-chu-hou-Shan-yü Yü-fu-lo folgte ihm nach. Aber seine Landsleute empörten sich wieder und stellten den Hsü-pu Ku-tu-hou als Shan-yü auf.

(der Hsü-pu Ku-tu-hou aber starb wiederum und das südliche Hoflager war ohne Herrscher. Ein alter König führte die Landesgeschäfte).

189 n. Chr. 6. JAHR:

Chinesen: Chia Tsung wurde Tu-liao-General.

(In der Biographie des Tsung heisst es: 'Als Ling-ti starb, schlug der Grossgeneral Ho Chin den (Chia) Tsung als Tu-liao - General vor.' Das muss also in diesem Jahr gewesen sein).

Hsiung-nu: Der Süd-Shan-yü Yü-fu-lo tat sich mit den Banditen der "Weissen Wellen" zusammen und plünderte Ho-nei, allerdings nicht erfolgreich. Er kehrte wieder in sein Land zurück, wo man ihn aber nicht aufnahm. So blieb er in P'ing-yang im Bezirk Ho-tung.

(Die Kaiserannalen verlegen das irrtümlicherweise in das 5. Jahr. Wir folgen hier der Monographie der südlichen Hsiung-nu und dem T'ung-chien).

191 n. Chr. KAISER HSIEN-TI, PERIODE CH'U-P'ING, 2. JAHR:

Hsiung-nu: Der Süd-Shan-yü lagerte mit Truppen am Fluss Chang

(Zur Zeit waren gerade die Unruhen im Tung Cho. Daher plünderte der Shan-yü T'ai-yüan und Ho-tung)

192 n. Chr. 3. JAHR:

Chinesen: Ts'ao Ts'ao griff Yü-fu-lo in Nei-huang an und schlug ihn sehr.

193 n. Chr. 4. JAHR:

Hsiung-nu: Der Shan-yü schloss sich Yüan Shu in Feng-ch'iu an.

195 n. Chr. PERIODE HSING-P'ING, 2. JAHR:

Hsiung-nu: Der Süd-Shan-yü Yü-fu-lo starb. Sein Bruder Hu-ch'u-ch'üan folgte ihm. Er lebte in P'ing-yang. Er schickte den rechten Hsien-König Ch'ü-pi mit mehreren 1000 Reitern zum Schutz des Kaisers aus. Er wehrte Li Chen und Kuo Fan ab.

196 n. Chr. PERIODE CHIEN-AN, 1. JAHR:

Hsiung-nu: Der rechte Hsien - König kehrte wieder in sein Land zurück.

202 n. Chr. 7. JAHR:

Chinesen: Ts'ao Ts'ao schickte den Intendanten des hauptstädtischen Verwaltungskreises, Chung Yo, gegen den Süd-Shan-yü. Er bringt ihn zur Unterwerfung.

Hsiung-nu: Der Süd-Shan-yü greift mit Yüan Shao zusammen Ts'ao Ts'ao an. Sie greifen Ho-tung an.

215 n. Chr. 20 JAHR:

Chinesen: Man kassierte die Bezirke Yün-chung, Ting-hsiang, Wu-yüan und So-fang, errichtete einen neuen Kreis und liess sich des Volk dort ansammeln. Das nannte man den Gau Hsin-hsing.

216 n. Chr. 21. JAHR:

Chinesen: Der Shan - yü kam an den Hof zur Audienz. Ts'ao Ts'ao behielt ihn in Yeh (der damaligen Hauptstadt) und schickte den rechten Hsien - König Ch'ü-pi zurück, um die Landesgeschäfte zu leiten.

(weil er schon im Inland war und seine Leute so sehr zahlreich, so teilte man sie 5 Gruppen auf und stellte für jede einen Edlen als Kommandant auf und einen Chinesen als Marschall, um sie zu überwachen. Der Shan-yü bekam pro Jahr Seidenstoffe, Geld und Getreide wie ein Lehnsfürst, und seine Söhne und Enkel erbten seinen Titel.)

220 n. Chr. 25. JAHR:-

Anhang:

Liste der Shan-yü der Hsiung-nu (200 v. Chr. 220 n. Chr.)

- (1) Shan-yü T'ou-man (?-?)
1. Sy ⁽¹⁾ Mao-t'un (?), Sohn von [1]: 209-174 v. Chr.
  2. Lao-shang-Sy Chi-yü, Sohn von 1: 174-160 v. Chr.
  3. Chün-ch'en-Sy, Sohn von 2: 160-Winter 126 v. Chr.
  4. I-t'i-hsieh-Sy, Bruder von 3: 126-114 v. Chr.
(Yü-shan, der Kronprinz von 3, flieht zu Chinesen!)
  5. Wu-wei-Sy, Sohn von 4: 114-105 v. Chr.
  6. Erh-Sy, Sohn von 5: 105-102 v. Chr.
  7. Chü-li-hu-Sy, ehemals rechter Hsien-König: 102-101 v. Chr.
  8. Ch'ieh-t'i-hou-Sy, Bruder von 7: 101- 96 v. Chr.
  9. Hu-lu-ku-Sy, Sohn von 8: 96- 85 v. Chr.
  10. Hu-yen-t'i-Sy, Sohn von 9: 85- 68 v. Chr.
  11. Hsü-lü-ch'üan-ch'ü-Sy, Bruder von 9: 68- 60 v. Chr.
  12. Wu-yen-ch'ü-t'i-Sy, entfernter Enkel von 5: 60-58 v. Chr.
  13. Hu-han-yeh-Sy Chi-hou-shan, Sohn von 11: 58-31 v. Chr.
  - 13a. T'u-ch'i-Sy, der Jih-chu-König P'u-hsü-t'ang: 58-56 v. Chr.
  - 13b. Hu-chieh- Sy, der Hu-chieh 57-56 v. Chr.
  - 13c. Chü-li-Sy, der rechte Ao-chien-König: 57-56 v. Chr.
  - 13d. Wu-chi-Sy, der Wu-chi-Kommandant: 57 v. Chr.
  - 13e. Jun-chen-Sy, der Hsiu-hsün-König, Vetter von 13a: 56-54 v. Chr.
  - 13 f. Chih-chih-ku-tu-hou-Sy Hu-t'u-wu-sih, älterer Brd. von 13: 56-36 „
  - 13g. I-li-mu-Sy, der Bruder von 13 a: 49 v. Chr.
  14. Fu-chu-lei-jo-t'i-Sy, der Sohn von 13: 31-20 v. Chr.
  15. Sou-hsieh-jo-t'i-Sy, der Bruder von 14: 20-12 v. Chr.
  16. Chü-ya-jo-t'i-Sy, Bruder von 15: 12- 8 v. Chr.
  17. Wu-chu-liu-jo-t'i-Sy, Bruder von 16: 8 v. Chr.- 13 n. Chr.
  18. Wu-lei-jo-t'i-Sy, Bruder von 17: 13-18 n. Chr.
  19. Hu-tu-erh-shih-tao-kao-jo-t'i-Sy, Bruder von 18: 18-46 n. Chr.
(Name: Yü)
  20. Sy Wu-ta-t'i-hou, Sohn von 19, linker Hsien-König: 46 n. Chr.
  - 21a. Sy P'u-nu, Bruder von 19, linker Hsien-König: 46 n. Chr.-?

(1) Sy = Shan-yü.

(2) Andere, wohl, bessere Lesung Mao-tun; die Lesung Mo-t'u oder Me-t'u ist auch belegt, aber zweifelhaft (vgl. Yü-chih-t'ang t'an-wei 30, 21 a).

Südliche Hsiung-nu-Khans:

- 21b. Hsi-lo-shih-chu-t'i-Sy Pi, früherer Ao chien-Jih-chu-König: 48-56 n.
 22. Ch'iu-fou-yu-t'i-Sy Mo, Bruder von 21 b: 56-57 n. Chr.
 23. I-fa-yü-lu-t'i-Sy Han, Bruder von 22: 57-59 n. Chr.
 24. Hsi-t'ung-shih-chu-t'i-Sy Shih, Sohn von 21 b: 59-63 n. Chr.
 25. Ch'iu-ch'u-chü-lin-t'i-Sy Su, Sohn von 22: 63 n. Chr.
 26. Hu-yeh-shih-chu-hou-t'i-Sy Ch'ang, Br. von 24: 63-85 n. Chr.
 27. I-t'u-yü-lü-t'i-Sy Hsüan, Sohn von 23: 85-88 n. Chr.
 28. Hsiu-lan-shih-chu-hou-t'i-Sy T'un-t'u-ho, Br. von 26: 88-93 n. Chr.
 29. Sy An-kuo, Bruder von 27: 93-94 n. Chr.
 29b. Sy Yü-ch'u-chien, ehemaliger rechter Ku-li-König, bei Nord-Hsiung-nu, Teil-Herrscher. : 91-93 n. Chr.
 30. T'ing-tu-shih-chu-hou-t'i-SY Shih-tse, Sohn von 24, linker Hsien-König : 94-98 n. Chr.
 30b. Sy Feng-hou, Sohn von 28, flieht zu Nord-Hsiung-nu, ergibt sich später den Chinesen 94-118 n. Chr.
 31. Wan-shih-shih-chu-t'i-Sy T'an, Sohn von 26: 98-124 n. Chr.
 32. Wu-chi-hou-shih-chu-Sy Pa, Brud. von 31: 124-128 n. Chr.
 33. Ch'ü-ch'ih-jo-shih-chu-chiu-Sy Hsiu-li, B. von 31: 128-140 n. Chr.
 34. Sy Chü-niu: 140-143 n. Chr.
 35. Hu-lan-jo-shih-chu-chiu-Sy Tou-lou-ch'u: 143-147 n. Chr.
 36. I-ling-shih-chu-chiu-Sy Chü-erh: 147-172 n. Chr.
 37. T'u-t'ê-jo-shih-chu-chiu-Sy Mou Sohn des 36: 172-177 n. Chr.
 38. Sy Hu-cheng, Sohn von 37: 177-179 n. Chr.
 39. Sy Ch'iang-ch'ü, rechter Hsien-König: 179-188 n. Chr.
 40. Ch'ih-chih-shih-chu-hou-Sy Yü-fu-lo, Sohn von 39: 188-195 n. Chr.
 41. Sy Hu-ch'u-ch'üan, Bruder von 40: 195 über 220 n. Chr. hinaus.

Hsiung-nu-Fürsten und Hsiung-nu-Herrscher in China bis 310.

- 42a Liu Tiao, Sohn des Yü-fu-lo; Führer der linken Gruppe: Um 250-279
 43a Liu Yüan, Sohn(?) des Liu Tiao; Gründer der Han-Dynastie: 279-310
 44a Liu Ho, Sohn des Liu Yüan; Herrscher der Han-Dynastie: 310
 45a Liu Ts'ung, Sohn des Liu Yüan; Herrscher der Han-Dynastie: 310-318
 42b Ch'ü-pi, rechter Hsien-König: Um 200 n. Chr.
 43b Liu Meng, rechter Hsien-König: gestorben 272
 44b Kao-sheng-yüan, Sohn des Ch'ü-pi: von 272 an
 45b Liu Hu, Nachfolger des Kao-shang-yüan; Gründer des Clans T'ieh-fu; Ahn der Sippe Ho-lien.

Bemerkungen:

Die Shan-yü der Hsiung-nu haben einen Titel, der vor dem Wort Shan-yü steht, und einen Namen, der in mehreren Fällen (z. B. 25, 26, 27, 30, u. a.) chinesisch (oder ins Chinesische übersetzt, wie z. B. 30, der sicher "Löwe" hiess!) ist. Wenn ein Shan-yü zu kurze Zeit regiert hat, bekam er keinen Titel, oder die Chinesen zeichneten ihn nicht auf.

INDEX 1 — HSIUNG - NU - NAMEN UND TITEL

(Die Zahlen bezeichnen die Jahre)

A-hsiu	(König der Hsiung-nu, gleich A-t'ung)	91
A-t'ung	(s. A-hsiu.)	91
An-kuo	(Shan-yü)	93,94
Ao-chien jih-chu-König	(der Hsiung-nu)	30,46,47,48,50
Ch'ang	(Shan-yü, Hu-yeh shih-chu-hou-t'i.)	85,88,98
Chi-liu-sih	(Mann der Nord-Hsiung-nu)	83
Chia-ts'ê-nu	(König von Chü-shih)	134
Ch'iang-ch'ü	(Shan-yü)	179,188
Ch'ieh-ch'ü	(= Chu - ch'ü, Adelestitel der Hsiung-nu)	28
	, der linken Terrasse (Tso-t'ai ch'ieh-ch'ü)	142,155
Chien-chiang-König	(der Süd-Hsiung-nu)	124
Ch'ih-chih-shih-chou-hou-Shan-yü	Yü-fu-lo	188,189,192,195
Ch'iu-ch'u-chü-lin t'i-Shan-yü		63
Ch'iu-fou-yu-t'i-Shan-yü	Mo	56,57,63
Ch'ü-ch'ih-jo-shih-chu-chiu-Shan-yü	Hsiu-li	128
Ch'u-ko-ch'ü-shuai	(Mann)	157
Ch'ü-lan-ch'u	(Stamm der Nord-Hsiung-nu)	87
Chü-li-cho-ping	(Mann der Hsiung-nu)	85
Chü-lung-König	(bei den Süd-Hsiung-nu)	140
Chü-niu	(Shan-yü)	140
Ch'ü-pi	(rechter Hsien-König)	195,216
Chün-chiu	(König von Chü-shih)	125
Feng-hou	(Shan-yü)	94,96,100,117,118
Han	(Shan-yü; siehe I-fa-yü-lu-t'i Shan-yü)	85
Hsi	(Ku-tu-hou)	94
Hsi-lo-shih-chu-t'i	Shan-yü Pi	56,59
Hsi-t'ung-shih-chu-hou-t'i	Shan-yü Shih	59,63
Hsien-König linker	(Tso Hsien-wang; Titel)	46,49,93,94,140,187
	, rechter (Yo-Hsien-wang; Titel)	140,179,195,196,216
Hsiu-lan-shih-chu-hou-t'i	Shan-yü T'un-t'u-ho	88
Hsü-pu	(Sippe der-Hsiung-nu)	65,188
Hu-cheng	(Shan-yü)	177
Hu-ch'u-ch'üan	(Shan-yü)	195
Hu-han-yeh	(Shan-yü)	48,72,104
Hu-lan-jo-shih-chu-chiu	Shan-yü Tou-lou-ch'u	143,147
Hu-yeh-shih-chu-hou-t'i	Shan-yü Ch'ang	63
Hu-yen-König	(bei den Nord-Hsiung-nu)	123,126,134,135,137,151,
		72,73
I-chih-tsih-König	(Titel)	66

I-ch'u-yü-lü-t'i Shan-yü Hsüan	85,88,93
I-fa-yü-lü-t'i Shan-yü Han	85,57,59
I-ling-shih-chu-chiu Shan-yü Chü-erh	147,172
I-lu-König (bei den Nord-Hsiung-nu)	124
Jih-chu-König, linker (Titel)	124
Kao-lin-wen-yü-t'u-König (bei den Nord-Hsiung-nu, siehe auch Wen-yü-t'u)	73,76
Ku-li-König, rechter (Titel)	90,191
Ku-tu-hou (Titel der Hsiung-nu)	65,94,126,133,188
Lu-li-König, linker (Titel der-Hsiung-nu)	75,91
Mo (Shan-yü)	56,57,63
Pi (König der Hsiung-nu)	46,47,48,56
Po-tê (Führer der-Hsiung-nu)	142,155
P'u-nu (Shan-yü)	46
Shih (Shan-yü; siehe Hsi-t'ung-shih-chu-t'i)	94
Shih-tse (Shan-yü; siehe T'ing-tu shih-chu-hou-t'i)	90,93,94,98
Ta-chü (König der-Hsiung-nu)	66
T'an (Shan-yü; siehe Wan-shih-shih-chu-t'i)	124
T'ing-tu-shih-chu-hou-t'i Shan-yü Shin-tse	94
Tou-lou-ch'u (Shan-yü; siehe Hu-lan-jo-shih-chu-chiu)	143,147
Tsun-chien jih-chn-König (bei den Süd-Hsiung-nu)	123
T'u-t'ê-jo-shih-chu-chiu Shan-yü Mo	172,177
T'un-t'u-ho (Shan-yü; siehe Hsiu-lan-shih-chu-hou-t'i)	93,94
Wan-shih-shih-chu-t'i Shan-yü T'an	98
Wen-yü-tu-König (Titel)	85
, rechter (Titel)	89,96
Wu-chi-hou-shih-chu Shan-yü Pa	96
Wu-chü (König der-Hsiung-nu)	96
Wu-chu-liu Shan-yü	46
Wu-lou-Ch'ieh-ch'ü-König (Titel der-Hsiung-nu)	28
Wu-sih (Grosser der-Hsiung-nu)	140,142,143,144
Wu-ta-t'i-hou (Shan-yü)	46
Yen-chih (Titel der Frau des Shan-yü)	91
Yü (Shan-yü; eigentlich Hu-t'u-erh-shih-tao-kao-jo-t'i)	46
Yü-ch'u-chien (Shan-yü)	91,92,93

INDEX 2 — CHINESISCHE NAMEN UND BÜCHERTITEL

An-ti (Kaiser)	65
Chang Hsiu	179
Chang Huai	65
Chang Huan (Intendant)	155,157,158,163,166
Chang K'an (Kavallerie-Intendant)	39
Chang Kuo (Hofgeneral)	127,65
Chang Shun (Rebell)	187
Chang Tan (Hofgeneral)	140,141
Chang Tang (Gouverneur)	123
Chao Ch'ou (Hofgeneral)	133

Chao Hsi	(Intendant)	51
Chao-ti	(Kaiser d. früheren Han-Dynastie)	65
Ch'en Ch'an	(Gouverneur)	121
Ch'en Chung	(Berater)	123
Ch'en Hsin	(Oberarchivar)	45
Ch'en Kui	(Kommandant)	140,157
Ch'en Mu	(Generalgouverneur)	74
Cheng Chung	(Kavallerie-General)	65
Ch'i Ch'en	(T'ai-p'u)	73
Chi Tsun	(General)	28
Chi Yung	(T'ai-p'u)	49,72
Chia Lan	(General im Dienst eines Rebellen)	30,33,34,36
Chia Tan	(Chinese im Dienst d. Hsiung-nu)	38
Chia Tsung		189
Ch'iao Hsüan	(General)	167
Ch'iao Hu	(Gouverneur)	31
Ch'in P'eng	(Kavallerie-Intendant)	65,72,73
Chu Hui	(General)	94,95
Chu Hun	(Intendant)	88
Chü-shih	(Land in Zentralasien)	45,72,74,75,76,119,120, 121,124,123,125,134,135, 153
Chu Yo	(Grossgeneral)	33
Chung Hao		157
Chung Yo	(Intendant)	202
Fa Tu	(Gouverneur)	121
Fan Ch'iang	(Offizier)	76
Fan Chun	(Historiker)	66
Fan Ming-yo	(Kommisar)	65
Fan Yeh	(Historiker; Verf. des Hou-Han-shu)	91,143
Feng Chu	(Kavallerie-Intendant)	94,96
Feng I	(Grossgeneral)	30
Fu Chung	(General)	125
Han-kuan-i	(Buch : Beamtensystem Han-Zeit)	65
Han Ling	(Direktor)	88
Han-shu	(Buch : Annalen der Han-Dynastie)	110
Han T'ung	(Hofgeneral)	30
Ho Ch'ang	(Zensor)	88
Ho Chin	(Grossgeneral)	189
Ho Ch'iu-t'ao	(Kommentator)	91,123
Ho Hsi	(Wagengeneral)	109,110
Hou Chin	(General)	33
Hou Han-shu	(Buch : Annalen der späteren Han-Dynastie)	65,91
Hou Han Pei-chiao t'u-shuo	(Buch : Illustrierte Beschreibung der Nord-Grenzen zur späteren Han-Zeit)	91
Hsien-ling	(Stamm der Tanguten)	116
Hsien-ti	(Kaiser)	72
Hsü T'ien-lin	(Historiker)	36

Hu San-sheng	(Historiker)	37,75,94
Huang-fu Ling	(Gouverneur)	90
Huang-fu Kui	(Gouverneur)	163,166
Huang-fu Yüan	(Hofbeamter)	75
I-ta-li	(Land : Italien)	166
I Yo	(General eines Rebellen)	33,34,38
Jen Shang	(Marschall)	91,92,93,94
K'ang-chü	(Staat in Zentralasien)	91,126
Kao Hung	(Gesandter)	73
K'ao-i	(Geschichtskritischer Teil im Geschichteswerk T'ung-chien-kang-mu)	91,121
Kao-kou-li	(Staat in West-Korea)	121
Keng Chi	(Grossgeneral)	28
Keng Chung	(Intendant)	72,73
Keng Chung	(General)	109,110
Keng K'uang	(Gouverneur)	28
Keng K'ui	(Gouverneur und Marschall)	89,91,92,110,109,111,121
Keng Kung	(Marschall)	74,75,76
Keng Kuo	(Grossmarschall)	65,48
Keng Ping	(Intendant)	72,73,74,75,76,88,89
Keng Shu	(Bruder von Keng Chi)	28
Keng T'an	(Marschall)	89,90
Keng Yeh		127,131,133
Kuang-wu	(Kaiser d. späteren Han-Dynastie)	65
Kuan Ch'ung	(Intendant)	74,75,76
Kui-ts'ih	(Land in Zentralasien)	91,124
Kuo Chi	(Gouverneur)	37
Kuo Fan	(Rebell)	195
Kuo Hsün	(Minister)	73
Kuo Liang	(Gouverneur)	33
Lai Miao	(Intendant)	65,73
Li Chüeh	(Rebell)	195
Li Hsien	(Historiker)	28,45
Li Hsing	(Chinese, Freund der Hsiung-nu)	28,29,31
Li Kuang-t'ing	(Historiker)	123
Li Mou	(Hofgeneral)	46
Li Ying	(Intendant)	156
Liang Chin	(General)	109,110
Liang Feng	(Marschall)	90
Liang Ping	(Hofgeneral)	140
Liang Shang	(Grossmarschall)	140
Lien Fan	(Gouverneur)	73
Ling-ti	(Kaiser d. späteren Han-Dynastie)	189
Liu Feng	(Graf)	30
Liu Hsi	(Kavallerie-General)	28
Liu Hsing	(Gouverneur)	30
Liu Yü	(Gouverneur)	187
Lo K'ui	(Hofbeamter)	88

Lo-ma	(Staat: Rom)	146
Lu Fang	(Rebell im Bund mit d. Hsiung-nu)	25,28,29,31,33,39
Lu Kung	(Zensor)	88
Ma Ch'eng	(General)	38,39
Ma Hsiang	(Ober-Archivar)	62
Ma Hsü	(General)	136,140,141
Ma I	(Hofgeneral)	124
Ma Shih	(Hofgeneral)	143,144
Ma Wu	(General und Graf)	37,39,51
Ma Yen	(Neffe des Ma Yüan)	75
Ma Yüan	(Grossgeneral)	45,75
Mao K'ai	(Marschall)	151
Men K'an	(General des Lu Fang)	33
Meng Yün	(Gouverneur)	84,85
Ming-ti	(Kaiser d. späteren Han-Dynastie)	65
Pan Chao	(Generalgouverneur)	91
Pan Ku	(Beamter und Historiker)	90,110
Pan Piao	(Assistent)	52,73
Pan Yung	(Oberarchivar)	123,124,125,126
P'ang Fen	(Gouverneur)	95,96
P'ang Hsiung	(Hofgeneral)	109,110
P'ang Ts'an	(General)	126
P'ei Ts'en	(Gouverneur)	137
Pei-shih	(Buch: Annalen der nördlichen Dynastien)	91
P'eng Ch'ung	(Gouverneur)	26,27,28,29
P'eng Shun	(General)	28
Shan-hai-ching	(Buch: «Buch der Berge und Flüsse»)	37
Shan-shan	(Staat in Zentralasien)	38,45,75,119,121,123
Shen-tu	(Land: Indien)	161
Sih-ma Ta	(Gouverneur)	151
So-chü	(Staat in Zentralasien)	38
So Pan	(Oberarchivar)	119,120,125
Su Chang	(Graf)	73
Su Ching	(Kommandant)	25
Sui Li	(General des Rebellen Lu Fang)	37
Sui-mo	(Koreanischer Stamm)	121
Sui Ti	(Untergeneral)	29
Sung Han	(Minister)	129
Sung I	(Geheimrat)	88
Ta-ch'in	(Land: Ostrom)	166
Teng	(Kaiserinmutter)	114
Teng Hung	(General)	82,89,94
Teng Lung	(General)	26
Teng Tieh	(General)	90
Teng Tsun	(General)	114,116,119
T'ien-chu	(Land: Indien)	161
T'ien Feng	(Gouverneur)	31
Ting-ling	(Volksstamm)	85

Tou Hsien	(Wagengeneral)	88,89,90,91,92
Tou Ku	(Grossgeneral und Graf)	72,73,74
Tou Yung	(Onkel des Tou Ku)	72
Ts'ai Feng	(Gouverneur)	121
Tsang Kung	(Hofgeneral)	51
Ts'ao Hsün	(Marschall)	126
Ts'ao Tsung	(Gouverneur)	119
Ts'ao Ts'ao	(Reichskanzler)	192,202,216
Tu Ch'ung	(Hofgeneral)	94,95
Tu Mu	(Kavallerie-Grossgeneral)	31,33,36,37,39,40,41,42
Tuan Ch'en	(Hofgeneral)	50,56
Tuan Ch'ung	(Hof-Offizier)	36
Tuan P'eng	(Gouverneur)	75,76
T'ung-chien	(-kang-mu) (Buch: Spiegel der Geschichte)	39,66,121,133,157,177,
Tung Cho	(Minister und Rebell)	191 189
Tung-Han hui-yao	(Buch: Zusammenfassung der Geschichte) der östlichen Han-Zeit)	30
Tung-kuan (Han)-chi	(Buch: Aufzeichnungen über die Han- Zeit. Verf. Yüan Hung)	48,50
Wang Ch'ang	(Grossgeneral)	33
Wang Ch'ou	(siehe Chao Ch'ou)	133
Wang Fu	(Oberarchivar)	93
Wang Mang	(Rebell und Kaiser der Hsin-Dynastie)	25
Wang Meng	(Hofbeamter)	75,76
Wang Pa	(General und Gouverneur)	33,34,37
Wang Piao	(Gouverneur)	100
Wang Yo	(Intendant)	50
Wei Yüan	(Kommentator)	123
Wen Mu	(Kommissar)	73
Wu Han	(Grossmarschall)	33,34,39
Wu Hsi-tsai		73,75
Wu-sun	(Volksstamm in Zentralasien)	72
Wu T'ang	(Kommissar)	73,65
Wu-ti	(Kaiser d. früheren Han-Dynastie)	65,72,88,123
Yang Chung	(Intendanten-Adjutant)	76
Yeng Chang	(Intendant)	65
Yen P'an	(Intendant)	89,90
Ying Shao	(Historiker)	65
Yü-tien	(Staat in Zentralasien)	152
Yüan An	(T'ai-p'u)	85,88,91,92
Yüan (Hung)	(Historiker. Verf. des Hou-Han-chi)	39,70,72,91,143.
Yüan Shang	(Rebell)	202
Yüan Shu	(Rebell)	193
Yüeh-pan	(Volksstamm in Zentralasien)	91

ZARİF PAŞA'NIN HATIRATI

1816-1862

Enver Ziya KARAL

Dil, Tarih - Coğrafya Fakültesi Yeni Zamanlar Tarihi Doçenti

MUKADDİME

Top kapu Sarayı Arşiv memurlarından kıymetli arkadaşımız Zarif Ergun bir gün bana dedesi Zarif paşa'nın hatıratını gösterdi ve bazı yerlerini okumak lütfunda bulundu. Hatıratı enteresan buldum. Onu Zarif Ergun'un müsadesiyle Türk Tarih Kurumu azasından Manisa sayılavı muhterem profesörüm Yusuf Hikmet Bayur'a gösterdim. Muhterem profesörüm hatıratı beğendiler ve neşredilmesinin faydalı olacağı mutaleasında bulundular. Zarif Ergun bu mutaleaya memnuniyetle iştirak ettiğinden profesörüm Tarih Kurumunun müzaheretini temin ederek hatıratın Bellekten'de tarafımdan takdim ve tahşiye edilmesini tensip buyurdular. Büyük bir sevinç ile kabul ettiğim bu vazifeyi başarmağa teşebbüs ederken, okuyuculara, Zarif paşa'nın hatıratını okumak imkânlarını vermiş olan Zarif Ergun'a, muhterem profesörüm Yusuf Hikmet Bayur'a ve Türk Tarih Kurumu'na teşekkür etmeği borç bilirim.

Zarif paşa'nın biyografisi:

Hatıratını neşrettiğimiz Zarif paşa Tanzimat devri paşalarındandır. 1816 veya 1817 yıllarında İstanbulda doğmuştur. [1] Babası Koskalı Nazif adıyla maruf bir zattır. Zarif'in 12 yaşına kadar olan çocukluk devresine dair hiç bir malûmatımız yoktur. Hatıratı on

[1] Zarif paşa'nın doğum tarihi hakkında Sicili Osmanî'de hiç bir kayıt yoktur. Neşrettiğimiz hatıratında da bu hususta sarih bir işaret yoktur. Bununla beraber hatıratın ikinci sahifesinde bir münasebetle Zarif paşa İşkodra vak'asının zuhuru sıralarında on dört veya on beş yaşlarında bulunduğunu yazar. İşkodra vak'ası 1247 tarihinde geçmiştir. Bu tarihten on dört veya on beş rakamları çıkarılınca 1232 ve 1233 tarihleri elde edilir ki muhtemel doğum tarihleridir. Tekabül ettikleri Milâdi yıllar 1816 ve 1817 dir.

iki yaşından itibaren başlamaktadır. Zarif bu yaşta iken okumak ve yazmağı ilerletmek için, babası tarafından, o devirde bir nevi mektep demek olan devlet kalemlerinden birisine verildiğini yazmaktadır. Bu kalemde iki yıl kadar kalan ve yazısını ilerleten Zarif, kendi hevesi ve babasının muvafakatı ile hassa alayı kâtibi oluyor. Bu suretle de askerî kariyeri henüz on dört yaşında bulunduğu sıralar başlamış oluyor. Askerlik kariyerinin eşğinde, müstakbel müşir Zarif paşa, çocukluk intibalarını büyük bir safiyetle ve şu satırla anlatır:

“Çarşıya gidüp kılınc takır takır taşlara dokundukça mesrur olurum. [1] „ Bir taraftan alay kâtipliğı yapan Zarif bir taraftan da askerlik mesleğini öğreniyor. Âdeta çocuk yaşında mülâzimlik ve yüzbaşı vekilliğı yapıyor (1831). Bu sıralar Osmanlı devletinin başına sık sık gelen hâdiselerden biri geliyor. Rumeli paşalarından İškodra valisi Mustafa paşa isyan ediyor. Te'dip için İstanbul'dan hassa alayı gönderiliyor. Zarifin İstanbuldan, ailesinden ilk ayrılışı gurbetle, uzun yolculukların meşakkat ve güçlükleriyle ilk teması, muharebe tablolariyle ilk istinası bu vesile ile oluyor. İškodra vak'ası biter bitmez alay İstanbulla çağrılıyor, fakat bu sefer de Mısır valisi Mehmet Ali paşa devlete karşı isyan etmiş ve oğlu İbrahim paşanın idaresinde bir ordu Anadoluya doğru ilerlemiş bulunuyor. Zarifin bulunduğu alay Mısır ordusuyla çarpışmak üzere Anadoluya gönderiliyor (1832). Bu suretle Rumeliden sonra Anadoluyu tanıyor. Yeni güçlülere, yeni meşakkatlere rashıyor. Hattâ Mısırlılara karşı iştirak ettiği muharebede yaralanıyor. 1839 da Sultan Mahmudun ölümünden ve Mecidin tahta geçmesinden sonra meclisi ahkâm kâtibi oluyor, 1840 ta kaymakamlığa terfi ediyor. Üç yıl sonra miralaydır. Miralay olduğu yıl liva da oluyor. 1845 te ferik oluyor ve Dâr-ı-şurâyı askerî gibi devletin büyük bir meclisine riyaset ediyor. Bu mevkie kadar herkesin dostu olan ve herkesi kendisine dost bilen Zarif Paşa bundan sonra vaziyetin değiştiğini görüyor. Düşmanlar peyda ediyor. Haksız ittihamlara uğruyor. Mevkiinden azlediliyor.

1846 da İzmire mevki kumandanı tayin ediliyor. 1847 de Kudüsü şerif mutasarrıfı oluyor. 1848 de bu vazifesinden de azlediliyor. Fakat aynı yılda padişahın huzurunda rütbesi ve nişanları iade edilerek tekrar Dar-ı-şurâyaya memur ediliyor, yine 1848 yılında Konya valiliğine tayin ediliyor. Tam hareket etmek üzere bulunduğu sıralarda Halep valiliğine nakledildiğı bildiriliyor. Zarif paşa

[1] Hatrat: s. 2

Halebe gidiyor tanzimat ahkâmını tatbik yüzünden büyük bir isyan baş gösteriyor. Bu isyanı henüz bastırdığı sıralarda Vidin valiliğine tayin ediliyor. 1852 de Zarif gaşa'yı Vidin valiliğinden Erzurum valiliğine gelmiş görüyoruz. 1854 te Anadolu müşiri rütbesiyle şarkta Ruslara karşı harp ediyor. Kendi ifadesine göre aynı yıl İngiliz elçisinin arzu ve ısrariyle mevkiinden azl ve hapsediliyor. Hapisten ne vakit çıktığına dair elimizde bir kayıt olmamakla beraber devlet memuriyetinden hariçte çok kalmadığını tahmin etmek için deliller vardır. Bu delillerden biri 1857de Zarif paşa'yı ikinci defa olarak Dâr-ı şura reisliğinde görmekliğimizdir. 1859 da Meclis-i vâlâ azası bulunmaktadır. 1860 da bu vazifeden ayrılan paşa 1861 de ölüyor.

Zarif paşa'nın hatıratının karakteri:

Küçük ve büyük devlet hizmetleri başarmak için bütün ömrünü devlet kapısında harcamış olmasına rağmen, Zarif Paşanın Osmanlı tarihinde bıraktığı isim çok silik kalmıştır; o kadar ki tarih ile uğraşanlardan bile onun ismini hatırlayanlar pek azdır. Sicili Osmanide tercemei haline dair yazılan iki üç satır olmasa Zarif Paşa büsbütün unutulup gidecektir. Maamafih şurası da kaydedilmeli ki Zarif Paşa bu hususta istisna teşkil etmez. Yüzlerce paşa onun durumundadır. Bugün yarın, kendileri hakkında bilinecek malumat hep o vefakâr Sicili Osmaninin telgraf ifadesine benzeyen kısa, biyografik malûmatından ibarettir. Burada kendiliğinden ortaya çıkan sual şudur. Acaba neden Osmanlı ricali tetkik mevzu olmamışlardır? Niçin tarih ile uğraşanlar bu devlet adamları hakkında yazmamışlardır veyahut kalemlerini münhasıran birkaç sima için yürütmüşlerdir?. Bu sualleri tetkik, tahlil etmek ve bir neticeye bağlamak kolay ve çabuk olacak bir iş değildir. Bununla beraber birçok tarihi şahsiyetlerimizin bugün donuk bir çehre ile tanılmaları mesuliyeti herşeyden evvel kendilerine düşmektedir, zira ahlâfa kendilerine dair yazı yazacak ve esas vazifesini görecek hiçbir malzeme bırakmamışlardır. Malûmdur ki biyografi tetkiklerinde en çok işe yarayan malzeme hatıratır. Garpte uzun asırlardanberi devlet işlerinde çok mütevazi vazife ve hizmet görenlerin bile hatırat yazmaları bir itiyat hükmüne girmiştir. Halbuki Osmanlı devletinde en büyük ve şerefli mevkilerde bulunmuş ve hakikaten büyük işler başarmış devlet adamları hatırat yazmadan ölüp gitmişlerdir. Bu niçin böyle olmuştur? Akla ilk gelen şey Osmanlı devleti ricalinden birçoğunun kültür bakımından

olgun bir seviyeye erişmemiş bulunmaları keyfiyetidir. Bu fikir tatmin edici değildir. Çünkü paşalar arasında münevver olanlar da vardır. Hatta bunlardan bazıları edip ve şairdir. Nazım ve nesirde divan ve örnekler yazmışlar fakat hatırat yazmağa yanaşmamışlardır. Tesbit ettiğimiz bu hâdisenin sebeplerini aramağı başka bir yazıya bırakarak şimdilik şurasını kaydetmekle iktifa edeceğiz. Hatırat janrının bizde taammüm etmemesi hem biyografi hem de milli tarih bakımından telâfisi mümkün olmıyan bir boşluk bırakmıştır. Bu boşluğu, bilhassa Osmanlı devlet adamlarının tarihlerini yazmağa teşebbüs eden adetleri bir ikiyi geçmiyen tarihçilerimiz de tebarüz ettirmektedirler. Nitekim, Âli Paşayı tetkik eden üstad İbnülemin Mahmut Kemal, Paşanın Paris konferansında (1856) oynadığı siyasî role dair muarızlarının aleyhindeki yazılarının kıymetini anlamak için hatırata ihtiyaç olduğunu şu satırlarla ifade etmektedir.

“Frenk ricali gibi bizde de hatırat yazmak mutad olup da Âli Paşa hatıratını yazarak kongrede neler söylediğini ve tekrarr eden mevadın esbabı mucibe ve mücbiresini izah etse idi onun sözlerini Cevdet ve Ziya Paşaların sözleriyle karşılaştırır hakikatı anlardık. Yalnız bir tarafın sözü ile diğer tarafın aleyhine hükmetmek elbette doğru bir hareket olmaz., [1]

Hatırat janrının, bizde taammüm etmemesi bu kabil eserlerin bizde mahdut ve kıymetli olmasını neticelendirmektedir. İşte Zarif Paşanın hatıratı bu mahdut ve kıymetli hatıratın biridir. Hatıratı şekil ve muhteva bakımından takdim etmeden önce yazılmasındaki sebepleri göstermek uygundur. Malûmdur ki hatırat janrı, umumiyetle dolgun bir kariyerin sonunda bir şahsiyet tarafından bu kariyerde oynadığı rolü göstermek ve tuttuğu yolun doğru ve yegâne yol olduğunu anlatmak için kullanılır. Zarif Paşanın hatıratında böyle bir gaye istihdaf edilmiş midir? Elcevap edilmiştir. Fihakika Zarif Paşa karıştığı bütün vakaları sıralamakta, bunlarda oynadığı rolü tebarüz ettirmekte ve nevi beşer iktizası, kendisini haklı göstermektedir. Bununla beraber Zarif Paşa, yaptığı işlerden dolayı kendisini efkârı umumiye huzurunda müdafaa etmek gibi bir gaye ile de yazmamıştır. O, sadece, bir aralık hapsedildiği sıralarda vakit geçirmek, evlad ve ahfadına bir hatıra bırakmış olmak için bu hatıratı yazmıştır. Bu husustaki ifadesi aynen şudur:

[1] İbnülemin Mahmut Kemal: Son Osmanlı sadrazamları. s: 9

“Mahbusiyetim esnasında imrarı vakit için ve evladı ahfadıma bir malûmat olmak ve dua ile yadedilmek için bu vukuatı kaleme aldım., [1]

Zarif'in kaleme aldığı vakalar 1830 - 1860 yılları arasında yer alır. Bu devir Sultan Mahmut ve Abdülmecidin zamanlarına raslar. İç ve dış hadiseler itibariyle çok buhranlı bir devirdir. Selim III zamanında evvelce başlamış olan garplılaşmak hareketi bu iki padişah tarafından devam ettirilmiştir. Mahmut II. vak'ai hayriye ve usulü nizamı müstahsene hareketi ile, Mecit ise tanzimatı hayriye fermanı ile imparatorluğun idarî ve askerî içtimai ve siyasi hayatında yenilik yapmak teşebbüsünde bulunmuşlardır. Aynı devir, millî ve mahallî isyanlar, Avrupanın muhtelif vesilelerle ve muhtelif şekillerde Osmanlı işlerine karışması ile de karakterize edilir.. Yunan isyanları (1820-1829) Osmanlı - Rus harbi (1828-1829) Mısırdaki Mehmet Ali Paşanın isyanı (1831-1840) bu isyanın inkişafı esnasında iki himaye muahedesi imzalanması; Ruslarla Hünkâr iskelesi, (1833) İngilizlerle ticaret muahedesi (1838). Nihayet Londrada imzalanan boğazlar mukavelesi (1841) Kırım harbi (1853-1856), ve Paris konferansı (1856), hep bu devrin vukuat kadrosuna dahildirler.

Vak'alar itibariyle bu kadar zengin bir devirde yaşamış olan bir Osmanlı devlet adamının bıraktığı hatıratın tarih bakımından müstesna bir kıymet ifade edebileceği daha ilk anlarda tahmin edilebilir. Halbuki maatteessüf hakikat bu değildir. Çünkü Zarif Paşa yaşadığı devirde gördüğü, karıştığı küçük ve büyük, ehemmiyetli ve ehemmiyetsiz vak'alara dair toplu görüşler yazmamıştır. O, münhasıran kendisinden bahsetmiş ve oynadığı rolü tebarüz ettirmek istemiştir. Bu sebepten dolayıdır ki, Mısır isyanına, Tanzimat fermanına, Kırım harbine dair hatıratında bir tek mülâhaza yoktur. Bununla beraber Mısır paşasının oğlu İbrahim paşanın kuvvetlerine karşı Konyada nasıl harp ettiğini, ne şekilde yaralandığını anlatır. Halepte vali iken tanzimat ahkâmını tatbik etmek isteyince büyük bir isyanın zuhurundan bahseder. Kırım ismi geçmeden, bu harp esnasında şark cephesinde Osmanlı ordularına müşir sıfatıyla kumandanlık ettiğini uzun uzadıya anlatır.

Bu vak'aları da anlatırken hiç tarih kullanmaz. Filhakika askerliğe intisap ettiği tarihten son memuriyetinden ayrılmasına kadar geçen vak'aları sıralarken bir tek tarihe olsun rastlanma-

[1] Hatırat s: 28

maktadır. Tarih yokluğu vak'aları yerli yerinde görmek bakımından büyük bir güçlük doğurmaktadır. Okuyucu çok defa bu güçlüğü sıkleti altında bunalmaktadır. Paşanın naklettiği bir vak'anın zamanını bulmak için ya gözlerini kapamak ve tahattur etmeğe çalışmak veyahut vak'ayı nakleden bir kitabı karıştırmak lâzım gelmektedir. Hatıratta sık sık insanı durdurup düşündüren şekle ait hususiyetlerden biri de ismi hasların çokluğudur. Zarif Paşa, resmi hayatında temasta bulunduğu büyük ve küçük bütün şahısların isimlerini kaydetmekten çekinmemiştir. Bunlardan bir kısmının sıfat ve memuriyetlerini bile yazmıştır. Bu bakımdan, hatırat 1861 tarihine kadar, tanzimat ricalinin randevu yeri sayılabilir.

Şekle dair kaydedilebilecek son hususiyet hatıratta okumağı kolaylaştıracak bölüm gibi, fasıl gibi taksimata rastlanmamasıdır.

Zarif Paşa Erzurum valiliğine kadar olan hissiyatını birinci kısım, Erzurum valiliği ile müşirliğini ikinci kısım olarak yazmış fakat ne birinci kısımda ne de ikinci kısımda her hangi bir taksim gözetmemiştir.

METİN

«1» Velinimetim pederim [1] efendim on iki yaşında [2] beni başmuhasebe kalemine [3] koydu. Hocam kesedar İzzet efendi olup yazısı gayet temiz idi ve anın kavaidi üzere karalama yazar idim. Arada meşkimi değiştirdikçe pek memnun olur idim. Otuz para hisse bağladılar gıya dünya benim olmuş kadar mahzuz oldum. Epeyce yazıyı ele getirdim artık kayıtları ve ferman suretleri yazmağa başladım. Hissem üç buçuk kuruş olup arada beşer onar kuruş ta harçtan verilir idi. Çarşı ve pazarda askerleri gördükçe ve kılıçlar bellerinde yerlere vurdukça asker olmağımı pek arzu eder idim. Bir gün malikâne halifesinin oğlu Hamdi Bey [4] kaleme geldi ahbaplarıyla konuşmağa başladı ve ben de yanlarında idim. Sayeî şahanede binbaşı oldum yerime bir kâtip arıyorum acaba istek eder var mı deyu suale başladı ben olurum deyu cevap verdim. Yazınızı göreyim deyu söyledi. Bir kaç satır yazı yazdım. Haz eyledi pederin validen razı olurlar mı deyu sual eyledi.

«1» Tırnak içindeki rakamlar metnin orijinalindeki sayfaları gösterir.

[1] Zarifin pederi Koskallı Nazif diye maruf idi.

[2] 1829 tarihinde.

[3] Maliyemizin en mühim kalemlerindendi. Devletin bütün gelir ve masrafı bütün malî kanunları bu kaleme kayıtlı idi.

[4] Hamdi beyin kim olduğu Sicillî Osmanide bulunamadı.

Olsalar, olmasalar da benim askerde gözüm var dedim. Haydi gidelim dediler. Oradan kalkıp bir kira beygirine binip doğru Rami kışlağına geldik. Cennetmekân Sultan Mahmut [1] efendimiz orada idiler. Mumaileyh Hamdi Bey beni doğru Ahmet Paşa [2] merhumun odasına götürdü. İşte efendim yerime bir kâtip buldum. Yazısı da budur dedi. Oğlum sen askerlik istermisin deyu sual buyurdular. Evet efendim isterim dedim. «2» Gel arkam sıra buyurdular. Doğru sır kâtibi Mustafa paşa [3] hazretlerinin odasına götürdüler. Hamdi bey, bendelerinin yerine bu efendi kâtip olacak, yazısıysa işte budur dediler. Müşarünileyh pek münasip senin ismin nedir deyu sual buyurdular. İsmim Mustafa Zariftir dedim. Bir zarif haseki var idi, hem kâtiplik hem hasekilik etsin deyu emir buyurdular. Beş on altın verdiler. Oradan Hamdi Bey beni alıb aşağı Münzevi kışlasına [4] götürdü. Miralayımız Şerif beye söyledi. Efendime söyliyeyim bu çocuk nasıl kâtiplik edebilir dedi. Efendim yazısı iyüdür çocukluğuna bakmayın deyu ifade eyledi. Ertesi gün asker elbisesi ve belime bir kılıç takıb eve geldim. Valdem ve pederim ağladılar Allah feyziyap eylesin deyu dua eylediler. Yatak ve bazı eşyalarımı kışlaya gönderdim. Çarşıya gidip kılıç takır takır taşlara dokundukça mesrur olur idim. Oradan kışlaya geldim arasıra talim olur idi. Ben dahi askerle beraber talime gider mülâzimlik ve yüzbaşı vekillîği hizmetini eder idim. Bir gün huzur talimi [5] oldu. Ben dahi yüzbaşı vekillîği hizmetinde idim. Olgün Ahmet paşa merhum, Hamdi Bey kulunuzun yerine alınan kâtip Zarif efendi kulunuzdur diyerek cennetmekâna [6] gösterdiler. Askerlikte hevesi var haz eyledim deyu ferman buyurdular. Arasından çok geçmedi İşkodra vak'ası [7] zuhûr eyledi. Bizim alayı Rumeline

[1] İkinci Mahmut.

[2] Ahmet Fevzi paşa Girtilidir. 1830 da hassa ferîği 1832 de hassa müşri olmuş sonraları kaptanı deryalıkta bulunmuş ve bir aralık da valilik etmiştir. 1841 de ölmüştür.

[3] Hangi Mustafa paşa olduğu tesbit edilemedi.

[4] Edirnekapu ile Rami arasındaki kışladır.

[5] Padişahın huzurunda yapılan talim.

[6] İkinci Mahmut.

[7] Vak'anın esasî şudur: İşkodra valisi Mustafa paşa, Yunan isyanlarında (1821-1827) hizmet etmiş ve Rusya ile yapılan harpte de Vidin seraskeri olarak vazife görmüştü. Edirne musalehasından sonra sadrazam Reşit Mehmet paşa uhdesinde Rumeli eyaleti bırakılarak Arnavutluğun ıslahına memur edilmişti. Reşit Mehmet paşa ile Mustafa paşa'nın araları bu yüzden açılmış ve 1832 tarihinde Mustafa paşa serkeşlikte bulunduğundan üzerine kuvvet gönderilmek icap etmişti. Mustafa neticede mağlûp ve teslim oldu, affedildi.

memur ettiler. Alay hazırlanmağa başladı olvakit beni bir telâş alıp kılıcın sokaklara takırdısı unutuldu. Gelip valdeme söyledim. Ağlamağa başladı ve ben dahi ağladım. Sinnim olvakit on dört on beş yaşında idi. Bir gün alay hazırlandı. Ertesi günü gidileceği anlaşıldı. «3» Gelüp valdem ve pederim ile veda ettim. Gurbet ne demek olduğunu bilmez idim. Ertesi günü alay çıktı ve Çekmeceye gelindi, sular karardı. O akşam bir hüzün geldi ve yorgunluk ile bir seccade üzerinde yatıldı. Hasılı konak konak Edirneye gelindi. Bir parça yola alışıldı. Edirne şehri azim olduğundan orada bir parça tesliyet bulup valdeme misk sabunu ve devaimisk [1] gönderdim. Fakat miralayımız Şerif beyin muamelesi tahammülden hariç idi. Ne çare tahammülden başka bir çare yoktu. Yirmi gün kadar Edirne'de ikamet olundu ve yevmi mezkûrdan sonra hareket ve Filibeye muvasalat kılındı. Orada biraz âram olunup badehu Köprülüye vasıl olduk. Orada dahi bir kaç gün âram olunup Manastıra âzim olundu. Esnayi rahda Pirlepe yokuşuna sarıldı. Bundan akdem sadrı esbak Reşit paşa merhum Pirlepede Arnavutlar ile kavga etmiş olduğundan yokuşun aşağısından yukarisına kadar insan lâşeleri yol üzerinde durur idi. [2] Kokudan geçilmez ve insana bir dehşet gelir idi ve ben öyle şeyler hiç görmemiş olduğumdan bana bir rikkat gelüp üç beş aylar et yemedim. Hasılı Manastıra vasıl olduk. Oraya varıncaya kadar miralayımız Şerif beyin esnayi rahda olan azameti şimdiki vüzeralarda görül-müş şey değil. Çünkü bizim alay hassa alayı olduğundan ve hassadan olvakte kadar taşraya alay gönderilmemiş iduginden şöyle keser böyle ederim diyerek söylenürdü. Hâdi efendi merhum ile bozuştı. Merhumu müşarünleyh Reşit paşaya teşekki eyledi ve azametini «4» yazdı. Reşit paşa merhum Ohride idi alayı oraya istedi. Ohriye vasıl olundu. Bizi istikbal eylediler, fakat istikbal arasında ormanlar içinden dan dun tüfenkler atılmağa ve üzerimizden gülleler geçmeğe başladı. Meğer ise merhumu müşarünleyhin âdeti böyle imiş ve biz de kavgaya gider gibi hazırlandık. Hasılı çadırları kurup Ohride âram eyledik. Ohri gölü gayet güzel bir göl olup gidip seyir ve temaşa ve arkadaşım Sait efendi zade Ahmet bey ile balık avladık. Günlerde bir gün alay Üskübe gidecek dediler hazırlandık Üskübe revan olduk. Yollarda vakit

[1] Bu şeyler bugün bile Edirnenin hususiyetlerini teşkil etmektedir.

[2] Bu satırlardan anlaşılıyorki Zarifin mensup olduğu alay İskodra vak'asına müdahaleye vakit bulamadan Reşit Mehmet paşa ile Mustafa paşa'nın kuvvetleri çarpışmış ve galebe ismi birinci geçen paşa lehinde kalmıştır.

geçirerek Üskübe vasıl olduk. Ahmet paşa merhum vasıtasıyla İşkodralı Mustafa paşa alınıp Deraliyeye gittiği haberi geldi. Arasından çok vakit geçmeyüp Reşit paşa merhum Üskübe geldi. Mahalli mezburda olan alay ve taburlar hazırlandı. Bir gün kalkılıp ileruya Bosna üzerine gidilmeğe başlandı. Oradan Kaçanik boğazından ve Deliklitaştan geçtik beş on saat ileruya vardık, Boşnaklar ileruda Ziya beyin tatar atlularını bozmuş ve külliyetlü Boşnak ve etraftaki Arnavutlar ayaklanmış olduğu haberi alınmış olduğundan geriye gitmek lâzım gelmiş. Askere geriye gidilecek deyu tenbih geldi; ne veçhile gidileceği kararlaştı. O karar veçhile gidilmeyüp herkes birbirini çiğneyerek dört günde geldiğimiz yeri bir günde o Deliklitaştan bin belâ ile geçtik aşağıya ovaya düştük.

Arnavutların dediği gibi kaçankini selâmetini Üsküp cennetini dedikleri sahih olduğu anlaşıldı. Artık bir derece yorulduğum ki düştüğüm gibi uyudum. Ertesi günü Üskübe geldik. Üskübun havası gayet fena olup serçeyi ısıtma tuttuğundan beni ısıtma yakaladı. Bir derecede idi ki on iki saat tutar idi. Elli gün çektim ve bir hale geldim ki insan kıyafetinden çıktım. Nasıl ise savuşturdum. Alay Filibeye memur oldu. Haber alıp teşekkür eyledim. «5» Oradan kalkıp Filibeye geldik. Biraz vakit Filibede oturduk alayı İstanbulla istediler. Artık sevincimden ne edeceğimi bilmez idim ve aylık ve tayinat bedelinden dört beş bin kuruş param var idi. Valdem ve akrabalarım biraz çorap aldım. Oradan Edirneye geldik orada dahi biraz hediyeler aldım. Edirnedeki hareketle çekmecele muvasalat eyledik. Yolda asla yorgunluk gelmez idi. O gece çekmece asla uyku uyumadım. Pederim karşı gelmişti. Doğru eve gidip valdem ve ben biraz ağladık. Kemerimde olan dört beş bin kuruşu iftiharane çıkarıp valdeme teslim eyledim. Ertesi günü kışlaya gidip işim ile meşgul oldum. Aradan birkaç ay geçer geçmez alay Anadoluya memur olmuş dediler. Vay yine taşra mı diyerek keder ettim. Gelip valdem ve pederime ifade eyledim. Ağlamağa başladılar ve ben dahi mümkününü bulsam gitmez idim zira miralayımızın kahır çekilmez idi. Nasıl ise alay hazırlandı ve zabitanın şehri bulunanlarda meyusiyet görür idim. Hasılı bir gün alayı Üskübara geçirdiler, oradan kalkıp Kartala vâsıl olduk. O vakit kolağalarımızın biri masarifat Nazırı Muhtar bey ve yüzbaşlarımızın birisi Halep valisi Süleyman paşa [1]

[1] 1807 de doğmuştur. Enderunda terbiye edilmiş 1827 de Enderun çuhadarı 1829 da yüzbaşı 1840 da liva 1842 de ferik olmuş bından sonra da Dâr-ı şûra, Meclisi vâlâ reislikleri, elçilik, valilik ve nazırlıklarda bulunmuştur. 1864 te ölmüştür.

hazretleri ve birisi dahi Edirne valisi Rüstem paşa [1] hazretleri idi. O gece Kartalda balık malık yeyip çünkü Muhtar beyefendi ve Süleyman paşa hazarati hiç taşra gitmemiş ve ben rumeline gitmiş olduğundan hemşehrilik münasebetiyle bunlara teselli eder idim. İzmitte vâsıl olduk. Miralayımız hürmetsiz adam olduğundan bunların hizmetlerini beğenmez idi. Ve muamelei baridei vakıası tahammül olunur mertebede değil idise de hasbelhal tahammül eder idik. Oradan kalkıp Ankaraya âzim olduk. Çayırhanına geldik, Ankarada kolera olduğu ve günde kırk elli adam vefat eylediği haber alınıp bu haberin bize verdiği «6» telâşi tarif kabul etmez, ağlamağa başladık. Neçare oradan kalkıp Ayaşa vâsıl olduk. Esnayi rahda asker üçer beşer düşüp ölmeğe başladılar. Bunları gördükçe çıldırma derecesine gelindi. Ağlaşarak dertleşerek Ankaraya vâsıl ve orada bir iki gün âram olunduktan sonra Nevşehir azimet olunarak oradan dahi kalkıp Niğdeye dahil olduk. Esnayi rahda Ağa Hüseyin paşa [2] merhumun bozulduğu ve İbrahim paşa [3] merhum Edirneye doğru geldiği haberi alındı. Artık Niğdede oturulmak icap eyledi. Biraz vakit Niğdede oturuldu. Serasker esbak Sait paşa [4] hazretleri bir alay sipahi ile oraya teşrif buyurdular bizim alay anın kumandasına havale olmuş idüğünü beyan eylediler. Artık müvehhiş müvehhiş havadisler söylenür idi. O günlerde Konyaya gidileceği haberi geldi. Asker hazırlandı. Oradan kalkılıp Konyaya azimet olundu. Esnayı rahda su olmadığından ve matralardaki sular bittiğinden susuzluktan bir dereceye gelindi ki bir bardak suya beşyüz kuruş vermeğe razı idim. Ağızlarımıza kurşunlar alarak hasılı bir su bulduk. Böyle meşak-

[1] Yeniçeri ocağından yetişmiştir. Nizamiye askeri teşkilâtında suvari olmuş ve 1840 ta suvari livası olmuştur. 1842 de ferik rütbesine çıkarılmış bir yıl sonra meclisi vâlâ reisi ve aynı yıl Anadolu müşiri olmuştur. Bundan sonrada fasilalarla bir çok valiliklerde bulunmuştur. 1865 te ölmüştür.

[2] Rusçukludur. yeniçeri ustalarındandır. 1822 de yeniçeri ağası olmuştur. Aynı yılda kendisine vezaret te verilmiştir. 1826 da Yeniçerilerin kaldırılması hadisesinde büyük hizmeti görülmüştür. Osmanlı-Rus harbi esnasında Şumnu ve balkanların muhafızlığında bulunmuş 1831 de başlayan Mısır isyanı sebebiile Mısır ordusu üzerine sedaret payesi ile ve serdarı ekrem sıfatıyla gönderilmiş fakat Antakyada Mısır kuvvetlerine mağlup olduğundan azledilmiştir. Vefat tarihi 1848 dir.

[3] İspartalı İbrahim paşa.

[4] Bursalı Sait Mehmet paşa, Enderundan yetişmiştir. 1832 de süvari livalığı ile Anadoluya sevk edilmiştir.

katler ile Konyaya vâsıl olduk. Sadrı esbak Rauf paşa [1] hazretleri orada idiler. Bir vâfir asker var idi. Beş on yirmi gün sonra İbrahim paşa [2] Konyaya geliyormuş diyerek karakollar geri geldi, Reşit paşa yüz bin arnavut askeriyle İstanbuldan geliyormuş lakırdıları çıktı. Hasılı İbrahim paşanın [3] karakolları Konyaya yaklaştı. Ordunun geri alınmasına karar verilmiş geriye Argıthanına gelindi. Karakollar bizi tazyika başladı. Kör İbrahim paşa [4] biraz kavga edip bizim alayı birer dizi (برر دزی) çıkardılar. Karakollar geriye Konyaya avdet ettiler. Oradan Afşara gelindi. Reşit paşa merhum oraya gelmiş idi.

Öteki beriki zabıtlere şöyle asarım «7» böyle keserim deyu söylenirdi. Oradan geriye avdet olunarak yine Argıthanına gelindi. O esnada Muhtar beyefendi Deraliyeye avdet buyurdular. Reşit paşa merhum Arnavut askerlerini ve geri gelen askerleri alıp Konyaya gitmek üzere bulundular. Ahmet paşa [5] merhum geldi bizim alayı kaldırdı ileriye gidildi ve o aralık çok vukuatlar oldu. Hasılı üç dört karış kar olduğu halde ordu ile Toguzun (طغوزك) hanına vâsıl olduk. Reşit paşa ile Ahmet paşa'dan gayri kimsede bir çadır yoktu. Karı kazdım kardan bir çukur yapıp icine girdim. Herkes bu hal ile o gece orada kalındı. Biraz uyumuştum çizmem ayağımda donmuş çizmeyi kesip ayağımdan çıkardım. Ertesi günü kavgaya [6] girildi ve benim kavgaya hiç memuriyetim yoğidi. Süleyman paşa hazretleri hastalanıp Argıthanında kaldığından ve şehir oğlanlarına meclis var mı deyu söylendiklerinden burası gücüme gidip ben dahi kavgaya gittim ve ileri ileri gider idim. Artık hatlar açılıp toplar atılmağa başladı ve bizim alay sol başta ve düşmanın sağ başı karşısında olduğundan oraya pek çok gülle indi ve alay bir

[1] Çavuşbaşı Sait efendinin mahdumudur. Mektubii sadaret kaleminden yetişmiştir. 1820 de Diyarbekir valisi, bir yıl sonra da şark seraskeri 1832 de de sadrazam olmuş ve Mısır kuvvetleri üzerine gönderilmiştir.

[2] Mısır valisi Mehmet Ali paşanın oğlu İbrahim paşa.

[3] Yukarıda adı geçen İbrahim paşadır.

[4] Kör veya şehlä diye tanılan İbrahim paşa bostancı ocağından yetişmedir. 1832 de Moraya vezaretle vali tayin edilmiştir. Her ne kadar Sicilli Osmanlı Mısır isyanının neticelendirdiği harpte bulunduğunu işaret etmiyorsa da bu hususta Zarif paşanın hatıratına itimad edilebileceği kanaatindeyiz.

[5] Kolonyalıdır. İkinci Mahmut devrinde yapılan askeri teşkilâta ilk girenlerdendir. Mısır kuvvetlerine karşı birinci alay miralayı sıfatıyla harp etmiştir. 1826 da ferik olmuştur.

[6] Mevzuubahs olan kavga Mısır valisi Mehmet Ali paşanın oğlu İbrahim paşa kumandasında gönderdiği kuvvetlerin Konya civarında Osmanlı kuvvetleriyle çarpışmasıdır. (1832).

hale geldi ki bahçe parmaklığı gibi oldu. Süvarisine hücum ettirdi. Ahmet paşa hazretleri takımlar yarım sol kumandasını ederek üç bölük kadar hücum etti ve hücumda ben dahi Ahmet paşanın arkası sıra idim. Düşman galip gelip bizi geri çevirdi. Ahmet paşa merhum firar eyledi ve arapların birisi süngü ile arkama urdu fakat tesiri az idi. Üç beş günde yarası iyi oldu. Artık bir karışıklık ve fenalık geldi. Kimesne kimesneyi görmez, mahşer yeri gibi olup yaralılar feryat ve figan ederler idi. Gece herkes geriye dönüp «8» toplar araba ve mühimmatlar ve yaralılar yollar üzerinde bunları gördükçe yüreğimin yağı erür idi. Hasılı Akşehire gelindi ve orada biraz toplandı. Reşit paşa merhumun tutulduğunu [1] orada öğrendim. Ahmet paşa merhum Deraliyeye gitti ve arasından beş on gün sonra toplanan askerle Deraliyeye geldik. Valdem ve pederim tehhül ettirdiler nasıl ise aramız uymayıp mah sonra tatlik eyledim ve sonra bir câriye aldım şimdiki ehlim odur. Bir kaç ay sonra miralayımız liva ve Rüstem paşa binbaşı ve ben dahi liva kâtibi [2] oldum. O anda arap Reşit paşa liva [3] olup Rüstem paşa miralay oldu ve ben dahi Reşit paşanın maiyetine gittim. Merhum arap Reşit paşa beni bir derecede sever idi ki tarif kabul etmez. Beraber yer içerdik ve kumar oynamağa müptelâ olduğundan ve akçenin kıymetini bilmediğinden çok akçeler sarfeder idi ve bana çok paralar verür idi ve hassa müşiri Reşit [4] paşa hazretleri olvakit miralay idi. Pek severler idi. Daima anları celp edip eğlenirler idi. Der iken Rüstem paşanın alayı Sıvasa memur oldu ve Reşit paşa merhumun dahi alay ile beraber gideceği anlaşıldı. Yine hazırlandık yirmi otuz bin kuruş kadar akçem var idi, anı bedestene koyup nemasından valdeye biraz harçlık bırakıp kusurunun teraküm eylemesini sipariş eyledim. Hasılı Üsküardan kalkıp şurası burası Ankaraya gelindi. Çünkü merhum Reşit paşa taşra gitmemiş ve daima sarayı hümayunda bulunmuş. Öyle [5] ve karı çoluk çocukları ve dağ ve ormanlıkları gördükçe taaccüp edüp tuhaf tuhaf şeyler söyler idi. Hattâ birisi şu idi ki Tobralı kazasına geldik Sıvas «9» yakın mı deyu sual buyurdular.

[1] Reşit Mehmet paşa Hüsrev paşanın yetiştirmelerindendir. 1832 de Mısır kuvvetleri üzerine serdari ekrem tayin edilmiş ve vaktinden evvel de Mısır valisi nasbedilmiş idi. Konya muharebesinde Mısır kuvvetlerine esir olmuştur.

[2] Liva kâtibi oluşu takriben 1833 tarihlerindedir.

[3] Silâhdar Ali paşanın yetiştirmelerindendir. Asıl ismi R. Mehmet paşadır.

[4] Reşit Mehmet paşa kileri hassadan yetişemedir. 1833 te miralay, 1842 de ferik, 1845 te hassa müşiri olmuştur.

[5] Burada bir eksiklik var.

Daha bir yirmi konak vardır deyu cevap eyledik. Geçtiğimiz dağlar ve ormanlar bizim padişahın mıdır deyu sual buyurdular evet efendim Bağdada kadar dahi padişahımızdır denildikte bu kadar yer var iken ilerüsi artık neye lâzım deyu söylediler. [1] Yollarda yine ısıtmaya müptelâ olarak hasılı Sıvasa vasıl olduk. Bunun arasında olan vukuatlar pek çoktur. Beş on gün Sıvasta oturduk. Reşit paşa merhum Harputta (خرپوتده) idi bir tahriratı geldi. Alayı orada bırakup yalnız zatı âliniz bu tarafa teşrif buyurunuz diyerek merhum Reşit paşaya yazmış idi. Merhum beni beraber alup üç beş uşak ile menzile râkiben Harputa vâsıl olduk. Reşit Paşa merhum mumailiyh liva Reşit Paşa merhuma aşuru riayetler ve her gece ziyafetler edüp beni dahi beraber götürür idi. Hattâ bir gece beraber hor [2] ettiklerini gördüm. Orada sair paşalar ile kumar oynar idi ve kazandığı ve kaybettiği akçeler benim elimde idi. Bazı maslahat zımında merhumu Deraliyeye gönderdi. Kendisine yüz bin ve bana on beş bin kuruş ihсан eyledi. Merhumun zatından yedimde otuz bin kuruş akçesi var idi. Meblâğı mezburu bana bahşedip hasılı sayesinde elli altmış bin kuruş tedarik eyledim. Daima rahmet ile yadederim. Oradan Sıvasa geldik. Rüstem Paşa hazretlerine alayın umurunu sipariş eyledi Deraliyeye âzım olduk. Yollarda menzilden usanıp faraza bir saat yol kaldıkta sürücülere sual eder idi kaç saat yol var. Efendim bir saat deyu cevap eyledikte üç beş dakika gider gitmez vay kâfir beni aldattın sürücüleri döğer ve menzilcileri kovar idi. Hasılı İstanbula geldik. Âsitanede veba hastalığı olduğundan Reşit Paşa «10» ve ben dahi eve geldim kapıyı çaldım evde kimse yok. Konu komşu şimdi gilir diyerek cevap ve bazıları ağlarlar idi. Niçün ağlıyorsunuz deyu kapının önünden sual ettim söylemek istemediler ise de çocuğun biri valden öldü deyu söyledi. İşittiğim gibi bir fenalık gelüp orada düşüp kalmışım. Konu komşu kaldırıp ve akrabalarım gelüp eve aldılar. Valde acısı gibi dünyada birşey yoğemiş hâlâ bunu yazar iken ağlayarak yazdım. Neçare geri gelmez ve cümlemiz bu yola gideceğizle teselli buldum. Hasılı beş on gün Deraliyede oturup beraber getürmüş olduğum akçeden haremime elmas iğne ve yüzük ve kusur kalan kırk bin kuruşumu mukaddemden bedestanda olan kırkbin kuruşun üzerine ilâve ile seksen bin kuruşa iblâğ eyledim ve yine Reşit Paşa merhum ile

[1] Reşit paşanın bu sözlerinden de anlaşılıyorki rütbelerini İstanbulda kazanmış ve İstanbuldan taşraya çıkmamış olan bir çok Osmanlı zabitanının en iptidai sayılabilecek coğrafya malûmatları yoktu.

[2] Bazı yerlerde Hora bazı yerlerde de Horon denen oyundur.

avdet eyledik, Sıvasa ve andan Harputa vasıl olduk. Yine muma-ileyhi müşarünileyh Reşit Paşa merhum Deraliyeye gönderdi ve daha biraz paralar alıp Sıvasa geldik Rüstem Paşa ve Reşit Paşa merhum ve ben kumar oynadık cümlesini kazandım. Rüstem paşa hazretleri herşeyde hileye saptığı gibi orada merhumu bana gücendirdi hasılı ziyade infial ettirmeğe sebp olup Deraliyeye götürmemeye sebep oldu. Orada Sıvasta kaldım merhum Deraliyeye gitti. İkinci alayın miralayı hassa müşiri Reşit paşa idi. Anın alayını alıp Sıvasa gelmek üzere iken bizim alay Sivereğe memur oldu. Sivereğe gelindi olvakit bir milli aşireti [1] var idi o aşiretin birisi o çölleri zaptetmiş ve çöl padişahı derler idi. Aşiretiyle gelüp bizim askerin olduğu mahalle üç saat karip çöle kondu. Bunun ile dostluk peyda etmek lâzım geldi. Zira aşireti pek çokluk idi. «11» Şolderecede develeri çok idi ki gökte yıldız sayılmadığı gibi anın develerini saymak dahi mümkün olmaz idi. Miralay Rüstem Bey buna bir zabıt göndermek murat eyledi kimesneyi bulmayup bana sizi göndereyim deyu söyledi pek iyi giderim dedim. Bir kâğıt yazup alup gittim. Çadırlarına yaklaştım araplar beni gördükleri gibi bir lûlû koptu ve herkes atlandı. Olvakit bir havf geldi bir Arap gelüp nereye gidiyorsun deyu sual eyledi. Eyup Beye gideceğim deyu cevap eyledim. Taâl deyüp beni aldı ve Eyup beyin çadırına götürdüler bir çadıra koydular nekad arap varsa gelüp beni seyreylediler. Çünkü arkamda sırmalı forma mintanım var idi. Yine bir arap gelüp taâl dedi. Kalkıp Eyyup beyin yanına gittim doğru elini öptüm. Miralay bey dualar eder buraya teşrifinize memnun oldular dedim. Otur deyu yer gösterdi oturdum. Benim otlarımı niçin hayvanlarınıza yediriyorsunuz dedi ve buraları benim olduğunu bilmiyor musunuz dedi. Beli bilirüz siz de dini islâm ve padişah bendesisiniz anlar da padişahın hayvanlarıdır dedim. Sizin padişah bu çöllere karışmaz fakat siz misafir gelmişsiniz ve seni buraya göndermişler eğer gelüp ifade etmiye idin cümlelerinizi harap edecek idim dedi. Padişahınızın askerleri hep böyle mi uruba giyerler deyu sual eyledi. Zabıtları böyle giyerler neferatlarının urubaları başka türlüdür deyu cevap eyledim. Sizin hiç utanmanız hayanız yok mudur? böyle elbise mi olur her tarafınız görünür bir maşlah getirün dedi bir maşlah getürdüler benim arkama koydular. Bir dahi buraya gelür isen böyle açık gelme maşlah ile gel deyu söyledi ve hayvanla-

[1] Şarkta en büyük ve en namlı aşiretlerden idi. Cumhuriyet devrine kadar mevcudiyetini muhafaza edebilmişti. Son Şark isyanında inhilâl etmiştir.

rınızı «12» ileruya doğru göndermeyiniz deyu ifade eyledi. Neçare pek iyi dedik. Bana bir tay verdi oradan kalkıp alaya geldim Rüstem beye hal ve keyfiyeti söyledim bunun ifadesini Urfa kaymakamına gidip keyfiyeti öylece beyan etmelisiniz dediler. Oradan kalkıp Urfaya geldim. Urfa ahalişi o güne gelinceye kadar asla nizam askeri ve elbisesi görmemişler beni gördükleri gibi bir alay ile paşa kapısına götürdüler. Kaymakam bir deli adam idi; söyledim; bir kâğıt yazarım deyu cevap eyledi bir iki gece Urfada kaldım. Nereye gitsem çoluk çocuk ve karılar başıma toplanıp seyrederler idi. Oradan kalkıp yine alaya geldim keyfiyeti Rüstem beye söyledim o sene de o havaliye bir çekirge yağıyor ki tarifi mümkün olamaz. Bir gece çadırda yatur iken bir hışırtı oldu gözümü açtım üzerime çekirgeler hücum etmiş ve çadırı delik delik etmiş bağırarak kendimi taşra attım ve herkes ellerinde süpürge vesair şeylerle çekirgeleri kovarlar idi. Livamız Reşit paşadan bir kâğıt geldi falan gün ikinci alay ile Murat kenarına vasıl olunacaktır deyu iş'ar eylemişler idi. Oradan bir bölük alup Rüstem bey ile beraber istikbale gittik. İkinci alayın miralayı hassa müşiri Reşit paşa ve binbaşılı Süleyman paşa [1] hazararı idi. Bunlar geldiler Muradı beruya geçtiler. Reşit paşa hazretleri yollarda çektiği meşakkat ve Reşit paşa merhumdan gördükleri eza ve cefayı beyan eylediler ve bir dereceye gelmişti ki birbirlerini öldürmeğe kastetmişler ve merhum filvaki bir başka hal kesbetmiş oradan kalkılıp Sivereğe gelindi orada vukubulan halât tarif olunmaz derecede idi. Merhum yine beni alup Harputa gittik. Reşit paşa merhumdan mukaddema görülen muamele görülmedi âdi livâlar sırasında bulundu. «13» Bir ahşam çolak Bekir paşa [2] ile kavga eylediler. Hasılı oradan fena halde yine Sivereğe gelindi. Meğer ise Reşit paşa merhum Bekir paşayı ve Reşit paşa merhumu teşekki eylemiş. Bunların tahkiki için Ömer paşayı [3] memur eylemişler gelüp tahkik eylemiş oradan Sivereğe geldi miralay beyler teşekki edüp halini müştereken yazdılar. Oradan alayları Harputa istediler. Reşit paşa hazretlerinin alayı Diyarıbekire gitti. Rüstem paşanın alayı Harputta kaldı. Arasından biraz vakit geçti. Şerif paşayı Reşit paşanın yerine gönderdiler.

[1] Süleyman Refet paşa 1822 de doğmudur. Enderundan yetişmedir. 1829 da yüzbaşı ve biraz sonra binbaşı olmuş 1840 da Liva, iki yıl sonra da ferik olmuştur.

[2] Filbelidir. 1838 de mirliva olmuş 1846 da mülkiye sınıfına nakli ile kendisine mirmiranlık verilmiştir.

[3] Kırım muharebesinde Osmanlı ordusunun başkumandanı bulunan meşhur Ömer paşanın olması ihtimal dahilindedir.

Reşit paşa ve Bekir paşa Deraliyeye gitti. Çünkü Şerif paşanın bana biraz adaveti var idi. Nasıl ise bir maha Deraliyeye ruhsat aldım. Deraliyeye geldim kerimem Aziz hanım dünyaya gelmiş memnuniyetimden ne edeceğimi bilmez idim. Müddetim tekmlil oldu. Harputta bulunan piyade ve süvari asakiri hassa alaylarının elbiselerini bana teslim eylediler. Alıp Harputa geldim ve Şerif paşa merhum Diyarıbekirde idi. Anın yanına gittim. O aralık Reşit paşa vefat eyledi. Mabeyni hümayun başkâtibi merhum Sait efendi orada idi. Oralarda pek çok telâş ve vukuatlar oldu. Hasılı Hafız paşa [1] hazretleri oraya geldiler ve Şerif paşa merhumu Urfa kaymakamı tayin buyurdular ve Rüstem beyin alayını verdiler. Oradan kalkıp Urfaya vâsıl olduk. Rüstem paşa kethüda ve ben dahi merhumu müşarünileyhin divan efendisi olduk. Olvakitlerde oralarda çok akçeler ve kethüda ve divan efendisinin aidatı var idi. Cümlesini merhum Şerif paşa alup arada üç dört bin kuruş tarafımıza verür idi; andan dolayı kırk elli bin kuruş hâlâ kendisinde alacağım kalmıştır. İkinci alayı Reşit paşa hazretleriyle Deraliyeye istemişler Deraliyeye gitti ve Şerif paşa «14» ferik oldu. Anın yerine Reşit paşa hazretleri liva oldular ben dahi liva kâtibi olduğumdan onların yanında bulunmak üzere celbeylediler, ve alayların hesaplarını gördük. Şerif paşanın zimmetinde alayların haylı alacakları zuhur eyledi. Bunları tahsil için beni tekrar Diyarıbekire ve Urfaya gönderdiler. Oradan kalkıp Diyarıbekire geldim alayların bir kaç bölükleri Tekfure yani Musula on iki saat bir mahalde orduda idi. Oraya gidip o çöllerde yalnızca çektiğim zahmetler ve susuzluklar tarif olunmaz. Hasılı anları görüp hesaplarını aldım. Oradan Urfaya gelüp elli bu kadar bin kuruş Şerif paşadan tahsil eyledim. 20 - 30 gün içinde işimi tekmlil edüp Deraliyeye geldim bir derecede menzil gider idim ki Deraliyeden Diyarıbekire cahillik münasebetiyle 6 nihayet 7 günde gider idim. Hafız paşa hazretleri Malatyaya gelmişler ve Bireciğe memur olmuşlar oralarda ordu tahaşşüt etmiş bir gün Reşit paşa hazretleri seni Tayyar paşa [2] ile orduya göndereceğiz dediler ve memuriyetimi

[1] Çerkestir pehlivan Hafız paşa diye tanılmıştır. Sarayı hümayundan yetişmiştir. Nizamiye askerinin ilk kuruluşunda binbaşı (1827) ve 1833 de Ferik rütbesiyle İşkodra mutasarrıfı oldu. Bundan sonra da bir çok valiliklerde bulundu 1839 da Mısır kuvvetleriyle Osmanlı kuvvetleri arasında Nezîp te vuku bulan muharebede mağlup oldu... Mağlubiyetten sonra da bir çok valiliklerde bulundu.

[2] Aslen gürcüdür. Küçük Hüseyin Paşanın yetiştirmesidir. Sarayı hümayunda tahsil ve terbiye görmüş ilk memuriyetleri sarayda başlamış Mahmut II devrindeki askeri teşkilâtta evvelâ piyade alayı emini sıfatıyla orduda vazife almış, iki senede miralay olmuş ve 1838 de de mirlivalığa terfi etmiştir. Nezîp muharebesinde bulunmuş sonra da bir çok mutasarrıflık ve valiliklerde bulunmuştur.

söylediler. Tayyar paşa merhum ile kalkup orduya gittik. Birecikte üç beş gün oturduk. Orada ne söylediler ise Hafız paşa hazretleriyle söylediler oradan kalkup ve biraz akçeler alup Deraliyeye geldik. Tayyar paşa merhum beni bir derece sevdi ki her bir şeylerini bana verir ve bana söyler idi. Buraya gelindi arasından çok geçmeyüp cennetmekân vefat edip [1] cülûsu hümayun oldu. Serasker paşa [2] hazretleri hassa müşiri oldular. Kara Ali paşa [3] meclis reisi ve Reşit [4] paşa hazretleri ve Süleyman [5] paşa hazretleri âza ve ben dahi meclis kâtibi oldum. [6] Rüstem paşanın alayı ol aralık Deraliyeye geldi. Kara Ali paşa bizlere pek çok riayet ve Serasker paşa hazretlerine «15» her vakit tavsiye ve terfii rütbemizi rica ve ifade ederler idi. Müşarünileyh Ali paşanın himmet ve Seraskeri müşarünileyh hazretlerinin lûtufları ve inayetleriyle Reşit paşa hazretleri ferik ve Rüstem ve Süleyman paşalar hazaratı liva ve ben dahi kaymakam oldum. [7] Daima meclise gidüp gelerek işime can hakkıyla bakar idim. Beykoz tabakhanesinin nezaretini meclis âzalığı üzerimde olarak bana havale eylediler ve kaymakamlık maaşından fazla iki bin kuruş maaş tahsis buyurdular. Teşekküründen âciz olup gece gündüz sıtku sadakatle çalıştım. Günlerde bir gün [8] kaymakamı bulunduğum alay Ankaraya memur oldu ve miralayım İsmail Bey vefat eyledi. Bana teklif eylediler miralay olur alay ile taşramı gidersin yoksa kaymakamlık ile bu memuriyeti mi istersin deyu sual eylediler. Miralay olup taşra gitmeği tercih ederim deyüp rica eyledim. Fakat benim gittiğimi istemezler idi. Nasıl ise rica ederek miralay olup Rüstem paşa hazretleriyle bir alay piyade ve benim alayım Ankaraya azimet etmek üzere hazırlandık. Hasılı Deraliyeden hareket ve Ankaraya muvasalat eyledik. Bir mah sonra beni Deraliyeye istediler yine tabakhaneye nezaret etmeğe ve meclise gidip gelmeğe başladım. O aralık Rüstem paşayı Feriklik ile An-

[1] İkinci Mahmudun ölümü 4. Temmuz. 1839

[2] Serasker, ikinci damat Sait paşadır.

[3] Ali Aşkar paşa diye de maruftur. Mahmut devrinde askerlik mesleğine girmiş silsile meratibin bütün basamaklarını aşarak paşa olmuş ve bir çok valiliklerde bulunmuştur.

[4] Reşit Mehmet paşa gözlüklü Hüsrev paşanın kölesidir. Avrupaya tahsil için gönderilmiş avdetinde Tophanei Âmireye livalıkla memur edilmiş badehu Tophane feriki olup Dar-ı Şûra-yı-askeri âzası olmuştur.

[5] S: 457 deki 1 numaralı haşiyede adı geçen paşadır.

[6] Sene 1840.

[7] Aynı yıl.

[8] Sene 1843.

kara valisi edeceklerdi. Bazı memuriyetle beni Yozgada gönderdiler gelip Rüstem paşaya söyledim ve Yozgada azimet ve avdet edip Deraliye'ye geldim. Ol aralık Reşit paşa [1] hazretleri Dersaadet müşiri oldular anın yerinâ Süleyman paşa hazretleri ferik ve Rüstem paşa hazretleri dahi ferik oldular ve ben dahi hassa ambarları ve tabakhane nezareti ile liva oldum. Serasker paşa hazretleri Serasker oldular. Dâr-ı Şûra-yı askeriye teşkil eylediler. Süleyman paşa hazretleri reis oldu Rüstem paşa hazretleri hassa reisi oldular ve imalât nezaretini bana havale eylediler. Ordular teşkil olundu «16» Reşit paşa hazretleri hassa müşiri, Rüstem paşa Anadolu, Namık paşa [2] Arabistan, Reşit paşa Rumeli müşirleri oldular. Anların arasında redif kalbolundu. İstanbuldan asker alındı [3] bunların tafsili pek çoktur. İmalât memuriyetimde sinini sabıka idaresiyle benim idaremde kırk bin kese mikdarı fazla görüldü. Ve anbarları bir veçhile tanzim ve tesviye ve teçhiz ettim ki zatı şahane ve vükelâyı fiham teşrif buyurup görüp tahsin ve taacüb buyurdular. Zatı şahanedan üzeri tuğralı bir kıta kutu aldım ve Serasker paşa hazretleri bir kabza murassa kılıç ihsan buyurdular. O aralık bazı düşmanlar peyda ettim. Süleyman paşa hazretleri ahkâmı adliye reisi oldular. Yerlerine Osman paşa [4] merhum Reis oldu ve ben dahi onların yerine ferik olup [5] meclise devam ve imalâta Mahmut paşa [6] memur oldu. O da bir gayretli adam idi. Bir iki mah kadar Osman paşa reislik edüp Süleyman paşanın üzerine orasını ısındıramadı vezaretle Halep valisi oldular. Yerine beni reis ve benim yerime Emin paşa [7] merhumu ferik ettiler. Olvakit aza bulunan zatler bunlar idi.

[1] Reşit Mehmet paşa.

[2] Konyalıdır. 1825 te askerlik mesleğine girmiştir. Sırasıyle miralay (1830) mirliva (1832), Londra sefiri (1834), Ferik (1851), vezaret ile Arabistan müşiri (1843) olmuş. Bundan sonra da valiliklerde bulunmuş, bir aralık nazır, Dar-ı Şûra reisi de olmuştur.

[3] Evvelce İstanbuldan asker alınmazken tanzimatın ilânı üzerine alınmağa başlanıyor. Fakat sonraları nedense tekrar İstanbul halkına mümtaz halk muamelesi yapılmağa başlanmış ve askerlikten muaf tutulmuştur.

[4] Enderundan yetişmiş ikinci Mahmut devrinde askerliğe girerek miralay, mirliva, ve ferik olmuştur. 1845 de Dar-ı Şûra reisliğine tayin, 1848 de Halep valisi nasp 1846 da da Anadolu müşiri olmuştur.

[5] 1845.

[6] Asakiri şahanedan yetişmiştir. 1845 te hassa miralay ondan sonra da imalat müdiri oldu. 1847 de açığa çıkarıldı ve sonra da devlet hizmetinde kullanılmadı.

[7] Anadoluludur kuru yemişçi esnafından olup nizamiye teşkilatında orduya dahil olmuş ve az zamanda miralay olmuştur. 1843 de ferikliğe terfi ederek sonradan da Hassa meclisi reisi oldu. 1846 da öldü.

Şeyhülislâm Arif Hikmet beyefendi [1] Seraskeri esbak Mehmet paşa [2] hazretleri Şekip bey [3] merhum Etem paşa [4] merhum ile Tophane nazırı Muhtar beyefendi Vamık paşa [5] hazretleri Abdi paşa [6] hazretleri ve kâtip Mecit efendi hazretlerinden ibaret idi ve sonraları bazı tebdil oldular ve bunlar nasıl a'kal zatler ve hususiyle Mehmet paşa hazretlerinin dirayet ve fetaneti müsellemdir. O meclisin ruhu gibi idi kendisine daima teşekkürler eder idim ve reyinden pek çok seyler istifade eder idik. [7] Sonra ferik oldular pek çok memnun oldum. Fener sahrasında bir cesim talim oldu, İkinci hatta kumanda eyledim. Talimden sonra zatı şahane yine üzeri tuğralı bir kutu ihsan ve inayet buyurdular. Serasker paşa hazretleri infisal eylediler yerlerine «17» Süleyman paşa hazretleri Serasker oldular. Her ne kadar Süleyman paşa hazretleri Serasker oldular ve Rıza paşa [8] hazretlerinin kendü bendeleri ise de infisaline pek mükedder olup ağladım. İhtilât edilmemesi tenbih olundu çünkü kendülerinin pek çok lütuf ve inayetini görmüş ve onların vasıtasıyla terfii rütbe etmiş olduğumdan yollarına canımı feda eder idim. Geceleri tebdili kıyafet gidüp kendüleriyle görüşür ve teselli eyler idim. Düşmanları pek çok idi. O aralık beni taltif ve temin için maaşıma beş bin kuruş daha ilâve olunup yirmi beşbin kuruşa iblâğ eylediler ve fener sahrasında yine bir büyük talim oldu. Pek çok iltifatlara mazhar oldum. Süleyman paşa hazretleri umuru askeriye dikkatlice bakmayup daima azil va nasp ile uğraşmağa başladı. O aralık infisal edüp

[1] Raif İsmail paşa zade sudurdan İbrahim İsmet beyin mahdumudur. 1785 te doğmuş 1796 da müderris 1843 te Darışura müftüsü olmuş 1858 de vefat etmiştir.

[2] Trabzonludur. 1813 te doğdu. Saray hizmetinden yetişti 1848 de serasker olmuştur.

[3] Divanhümayun hulefasından mühimmentüvistir. Elçilik ve meclisi vâlâ ile Darışura azalıklarında bulunmuştur.

[4] Maliyeden yetişmiştir, divan memuriyetlerinde bulunduktan sonra defterdarı şıkkı evvel ve 1827 de tophane nazırı olmuş 1836 da Meclisi vâlâ azası oldu infisalinden sonra yeniden Meclisi vâlâ azası tayin edildi.

[5] Vamık Salih paşa. Dahiliye kaleminden yetişmiştir. Bir çok valiliklerde bulunmuştur.

[6] Çerkeştir. Hüsrev paşa kölelerindendir. 1838 de Mirliva oldu. Bir yıl sonra ferik oldu.

[7] Zarif paşanın Meclisivâlâ reisiği 1845 tarihine tesadüf ediyor.

[8] Rıza Hasan paşa, pederi esnaftan Memiş ağadır. Rıza, Babı hümayuna alınmış ve az vakitte Mabeyni hümayun müşiri 1839 dan sonra serasker tayin edilmiştir. Nazırlık, Kaptan-ı-deryalık, ve Tophane müşirliklerinde bulunmuştur. Fakat Serasker diye maruftur.

Hüsrev paşa [1] hazretleri Serasker oldular, Süleyman paşa hazretleri Paris sefiri tayin buyurdular. Daha bir mah kadar yine reisürresalık ettim badehu beni azledip mevki kumandanlığıyla İzmir'e gönderdiler [2] ve yerime Emin paşayı tayin buyurdular. Emin paşa merhum memuren rumelide idi. Vekâleten Mazhar [3] paşayı tayin eylemişler kalkıp İzmir'e geldim. Deraliyede Mazhar paşa aleyhime kalkıştı beni Deraliyeye götürdüler. Bir takım azviyyat ile ambarların hesaplarına baktılar birşey bulmayp nihayetinde ambar fazlasından herkeslere ihsanı şahane olduğu gibi bana verilen doksan bin kuruşun iradesi yoktur diyerek tazmin eylediler. Rıza paşaya rağmen nişanımı alıp konağımda oturmağa irade zuhur eylediğini müşarünileyh Husrev paşa hazretleri resmen tezkere yazdılar bunların arasında olan vukuatlar pek çok şeylerdir. Dört beş mah sonra şimdiki sadrazam efendimizin lûtuf ve inayetleriyle Kudüs şerif mutasarrıfı oldum [4]. Mahiyem yirmi yedi bin beşyüz kuruş idi. Deraliyede Tatlıkuyuda bir ev aldım çocuğu çocuğu orada «18» bıraktım vapura binüp İzmir'e ve oradan Rodosa oradan dahi Beyruta vâsıl oldum. Kâmil paşa [5] hazretleri Beyrut valisi ve defterdarı Mustafa efendi idi. Nablus sancağı Kudüse mülhak olup orada olan Tufanzadeleri azletmişler yerlerine Abdülhâdileri tayin buyurmuşlar. Bunları bana terfik edüp Nablus üzerinden azimet ve bunları yerlerine ik'at ettirilmesini tenbih buyurdular. Ben dahi işin aslını ve külliye memuriyetini ve Nablus neresi olduğunu bilmediğimden bunları alup Nablus üzerinden Kudüse gitmeğe başladım. O aralık Beyruttan Kudüs vücuhlarından bir kaç kişi ve Nakip efendi beraberimde gelirler idi. Akkâya geldik artık Nablus caddesine girdik Nablus'a sekiz saat kalur mahalle geldik. İleruya konakçı gönderdim. Konakçı gerü gelüp efendim ahali bütün ayaklanmışlar Abdülhâdi takımını

[1] Hüsrev Mehmet paşa, abazadır. Enderuna girmiş sonra küçük Hüseyin paşaya mühürdarlık etmiş, birçok vali ve mutasarrıflıklarda bulunduktan sonra 1839 da sadrazam olmuş fakat bir yıl sonra da azledilmiştir. 1845 te serasker olmuştur.

[2] 1846 .

[3] Serezli Yusuf paşa mahdumdur. 1837 de mirliva ve sonra da Sinop muhafızı olmuş 1839 da Mısır kuvvetlerine karşı Nezipte Hafız paşa ile birlikte harp etmiş bu harp hitamında ferikliğe terfi etmiştir. 1845 te meclisi vâlâya aza olmuş, bu memuriyetten infisalinden sonra birçok valiliklerde bulunmuştur.

[4] 1847 de Kudüs mutasarrıfı olmuştur.

[5] Kâmil Mehmet paşa museviden mühtedi Arif Mehmet ağanın oğludur. Avrupada riyaziye tahsil etmiş, avdetinde birçok valiliklerde bulunmuş, 1859 da ölmüştür.

İstemiyoruz siz teşrif buyurunuz Abdülhâdileri bırakınız dediler. Bu nasıl lâkırdı nasıl şey bunlar oraya kaymakam olmuş elbette beraber gidecekler dedim. Vücuhtar ve nakip gelüp efendim biraz teenni buyurunuz bir adam gönderelim bunlar arapdır akılsız adamlardır dediler olvakit maslahatı anladım. Bir adam gönderdiler gitti ve geldi cümleten silâhlanmışlar Abdülhâdileri istemiyor ve Abdülhâdi takımı ayrılmış fakat anlar azlık ve berikiler çokluk ve işte karşıda duruyorlar. Paşa gelsün çoluğumuzu çocuğumuzu kessün rica ederiz bu adamları getürmesün deyu cevap getürdü. Vakıa dürbün ile baktım cümlesi silâhlı üç beş bin adam hazır duruyorlar anın üzerine Vücuhtar ve Nakip dediler ki bu gece Abdülhâdilerin köyünde kalalım bir çare bulalım. Oraya yarım saat Abdülhâdilerin köyünde kaldık vakıa Abdülhâdi takımı geldiler biz isteriz ve kavga ederiz dediler lâkin berikiler «19» kalabalık olup bir büyük iş açılacak tez elden bunlara cevap eyledin Abdülhâdileri alır Kudüse giderim. Orada maslahata bir kar veririm dedim. Keyfiyeti derhal Kâmil paşaya ve Ordu Müşiri Namık paşaya yazdım. Nablus'a gitmeyüp Yafa üzerinden Kudüse vasıl oldum. Orada iki tabur asker var idi. Bunlar devletçe memur olmuşlar artık ister istemez bunları göndermek lâzımdır dedim. Namık paşa hazretlerinden bir cevap geldi ki Tufan zâdeler devlete hüsnü hizmet edecekler. Oradan asker kımıldatma sonra bir fena iş olur ötesi beru alınmaz deyu iş'ar eylemişler. Kâmil paşa hazretleri bunlar devletçe memur oldular benim namusuma ve devleti aliye namusuna dokunur oradan askeri kaldırıp ben de buradan biraz başıbozuk göndereyim bunları orada oturt deyu iş'ar eylemişler. Kudüs ahali de iki taraf olup bir tarafı Tufan zâde ve bir tarafı Abdülhâdi zâdelerden oluyor ve iki müşirden gelen tahriratlar birbirlerine külliye muhalif görünür iki cami arasında kalmış binamaz gibi oldum. Oradan asker falansız yalnız yüzelli başıbozuk atlasıyla Nablus'a gittim ve Abdülhâdileri Kudüste bıraktım. Herkesler aman efendim bu bir fena şey olur dediler. Bunları dinlemeyüp kalktım gittim. Orada bir takım arbedeler oldu. Tufan zâdeyi azlettim. Yerine miralay Osman beyi muvakkaten kaymakam nasbettim. Hasılı devleti aliyenin namusunu yerine getürüp yine tekrar Tufan zâdeleri kaymakam ve na tahsil kalmış olan bakayaları ve o senenin vergisini aldım. O aralık Babıâli baş tercümanı Emin efendi Kuduse gelmek üzere Nablus'a geldiler ve vukuatı haber aldılar. Benim rey ve tedbirimi aşuru tahsin eylediler. Oradan birlikte Kudüse geldik. Orasını sızıltısızca

sayei şahanedede tesviye eyledim. Kudüste bir nevi «20» somaki taş madeni buldum. Bu taştan pek çok şeyler imal ettirdim. Hâlâ anınla ahalsinin bazıları taayyüş ederler ve selefim Sadrı sabık Mehmet paşa hazretleri hakkında pek çok şikâyetler ve bazı şeyler iddiasına kalkıştılar. Ve hususiyle haremının aldığı yedi sekiz yüz kesenin istirdadını dava edüp pek çok çabaladılar bunları iskât eyledim. Günlerde bir gün bir gürültü oldu herkesler saraya doğru gelmeğe başladı, önleri sıra bir firenk gelür idi. Nedir bu diyerek aşağı seğirdim, meğer ise İngiltere tebaasından bir hekim Haremi şerife girmiş bekçiler bunu döğerek taşra çıkarmışlar. Derhal ellerinden alup konsoloshaneye gönderdim. Araplara bunu niçün böyle ettiniz dedim. Oranın usulü Haremi şerife hıristiyan girmez ve girenleri döğüp öldürmeğe memuruz dediler. Bunları alıkomak istedim. Fakat memuriyetleri bu olup ve bunlar bir kaç yüz kişiden ibaret olduklarından ve beynelahali çirkin olacağından salıverdim. Konsoloshaneden teşekki eylediler ve tediplerini talep ettiler. Vakıa döğdükleri için tedibe şayan idiler fakat bunlar türkçe bilmez ve kapuda kimesneyi orada koymamak için memurlar ve bunları tedip etsem bir ihtilâl olmasını dahi memul görür idim. Ve hekim ise oraya kimesne girmediğini pek iyi bilir orada beş on sene oturmuş idi bir başka suretle icabına bakılması münasip olacağı cevabı verildi. İngilizlerin hali acayip olduğundan bunların tedibinde ısrar eylediler. Araplar ve ahali bunların ısrarlarını hissettikçe daima basiret üzere olur idi. Bunda bir fenalık olacağını bildim rica ve pilâtika (politika) ile savuşturmağa çabalar idim. Deraliyeden mektubu sami istihsal eylemişler. Hali bu merkezde gördüğümünden tediplerini bir veçhile tecviz edemeyüp o aralık ise hıristiyanın günleri olarak «21» orada yirmi otuz bin zuvvar birikmişti. Mizaçsızlığımdan dolayı tebdili hava zımında bir kaç mah ruhsatla Deraliyeye avdetimi inha eyledim. Ruhsat buyrulup Akkâ muhafızı Bahri paşayı [1] yerime vekil tayin buyurmuşlar. O haberi aldım ve iradesi geldi derhal oradan kalkıp Deraliyeye geldim ve beş on gün sonra azlolup vekilim olan paşa mutasarrıf oldular. Olvakit Serasker yine Rıza paşa hazretleri idi ve bana rütbei vezaretle Tırhala sancağı verileceğini duydum. Beş on gün sonra Rıza paşa hazretleri beni celbedüp yine feriklik rütbesi ve redif nezaretiyle asker olacaksınız dediler. Bir cuma günü bir

[1] Orduya intisab ile livalığa kadar yükselmiş 1843 de yapılan tensikatta mülkiyeye nakledilerek bir müddet sonra mirimiran olmuş, Urfa ve Kudüs mutasarrıflıklarında bulunmuş bir zattır.

yaveri harp gelüp beni alup mektebi harbiyeye götürdüler. Huzuru şahanedede yine eski nişanımı verdiler. Teşekkür edüp gelüp işim ile meşgul oldum. Fakat Dâr-ı-şurayı evvelki halinde göremeyüp işler fena gitmekte olduğunu anlar ve bazı aklım erdiği yani Mehmet paşa hazretlerinin ele alınması gibi şeyler müşarünileyh Serasker paşa hazretlerine ihtar eder idim. O aralık Macarlı gürültüsü meydana çıktı. [1] Bizim rediflerin celp ve cemine karar verdik. Kol kol memurlar tayin olundu. Talimatlar yazıldı ve ben dahi Bursa koluna memur olmuştum. Bu kararda iken müşarünileyh Serasker paşa hazretleri azlolup Mehmet Ali paşa [2] hazretleri Serasker oldular. O karar veçhile iki üç gün sonra memurlar yola çıkarıldı ve ben dahi Bursaya giltim, herkesten evvel redifleri tabur tabur topladım ve benim memur olduğum koldan evvel Deraliyeye asker gelmedi cümlesinin arkasını aldım. Yine her memurdan evvel Deraliyeye geldim. Arasından beş on gün geçti bir göz ağrısına uğradım evde oturur iken bir yaveri harp geldi sizi paşa efendimiz istiyor dedi kalktım Bâbı Seraskeriye geldim. Sadrazam efendimizin ağalarından birisi orada idi. Serasker paşa bana «22» Konya valisi oldunuz deyu söylediler teşekkür eyledim. Oradan kalkup merkum ağa ile beraber Babıâliye geldik. Konya eyaleti tevcih olundu. Oraya gitmek üzere lâzım olan şeyleri tedarik eyledik. Otuzuncu günü Sadrazam efendimizin mühürdarı geldi saat yedide Babıâlide bulununuz deyu ifade eyledi Saat yedide Babıâlide bulundum. Teşrifatçı öüme düşüp içeri geldik. Halep eyaleti tevcih buyruldu. [3] Bundan pek memnun olup ziyade teşekkür eyledim. Mahsusen Tairi bahri vapuru hümayununu tutup

[1] 1847 de Macaristanda bir ihtilâl zuhur etmiş ve bu ihtilâl neticesinde doktor, kumandan, erkânıharp, mühendis, şair gibi macar büyüklerinden bir çoğu Türk himayesine sığınmışlardır. Avusturya ve Rusya devletleri bunların iadesini isteyince, Babıâli red ile cevap vererek bu hususta icab ederse harbi de göze alabileceğini ilân ederek hazırlıklara başlamış idi. Türk devletinin bu hareketi Rusya ve Avusturyaya muarız büyük Avrupa devletlerinde derin bir tesir yapmış ve Londradaki Osmanlı elçisinin arabası İngiliz gençleri tarafından heyecanla çekilmiştir.

[2] Trabzonludur. Fındık taciri Hacı Ömer ağanın oğludur. 1827 de hademei hümayuna girmiş 1830 da ikinci mabeyinci olmuş 1839 da Hafız paşanın ordusuna teftişe gönderilmiş, sonra Dar-ı-şura azası olmuştur. 1844 te tophane feriki bir yıl sonra Tophane müşiri olmuş, bir yıl sonra da Âdile sultanla evlenmiştir. Evlenmesini müteakip padişahın daha ziyade emniyetini kazanarak Kaptanıderya, müteakiben Serasker ve nihayet sadrazam olmuştur.

[3] 1848.

çoluğu çocuğu alup vapura rakip olduk. Rodosa geldim, Saffeti [1] paşa hazretleriyle görüşüm. Oradan kalkıp İskenderun iskelesine geldik. Vapurdan çıkup hayvan tedarik eyledik, Antakya üzerinden Halebe vâsıl olduk. Yolda karşıcılar geldiler. Namık paşa hazretleri orada idi. Üç gün sonra Bağdat Müşirliği haberi geldi. Oradan hareket buyurdular Bağdada revan oldular. Eslaflarım ve Namık paşa hazretleri Urfa sancağının tanzimata ithalini [2] ve nüfusunun tahririni inha etmişler iradesi gelmiş ise de icrasını tehir eylemişler. Bu iradeyi gördüm. Deraliyeden dahi şuna muvaffak olursa bir hüsnü hizmet etmiş olursunuz demişler idi. İki ay sonra ol havaliye bir parça vukuf tahsil ettim. Urfada ikamet etmek üzere evvelâ iki tabur asker gönderdim. Taburların vusulünden sonra tahriri nüfus için memurlar gönderdim. O aralık kendim dahi iki bölük süvari ve üçyüz kadar başıbozuk süvarisi alup Bireciğe gittim. Tahriri nüfus kuvvei karibeye geldi. Defterleri bir uçtan geldi. Urfanın ve tevabii kazaların vücut ve muhtar ve ihtiyarlarını «23» istedim bir iki bin kişi kadar oraya tecemmü eylediler. Her yer tanzimata ithal olunup faidement oldukları meydanda ve siz böyle zulüm ile vakit geçürmekte oluyorsunuz size bir hizmet edüp burayı tanzimata ithal eyliyeceğim ve bazı teşvikatlı şeyler söyledim, Bunlar cümleten razı oldular defterleri meydana getirip şuraya buraya valiye kaymakamına şu kadar kuruş ve şunu bunu veriyorsunuz diyerek üçbin kese akçe açıktan masarifleri meydana çıktı. İşte bunun beşyüz kesesini size bağışladım ikibin beşyüz kese verginize zammile bunu devlete veriniz ve onda bir âşar vereceksiniz dedim. Aman efendim beşyüzünü dahi bağışlayınız dediler. Pek iyi dedim. Birazı (برازی) aşireti rica edüp iki yüzünü dahi anlara bağışlayup bin sekiz yüz kese varidatı cedide buldum ve kendime ait olan iki yüz yetmiş keseyi hazinei celileye terkeyledim. Cümlesi memnun olup üç gün üç gece şenlikler yaptılar. Defterlerini yapıp herkeslere hil'atler iksa ve kimisine saatler ve sair hediyeler ita olunarak yüz kırk bin kuruş masarif eyledim. Oradan kalkıp Halebe avdet ettim. Halep çarşularını teşvikat ile tamir ettirüp İstanbul çarşusuna benzettim. Gazze (غزوة) urbani tasalluta başladı. Başıbozuk ve memurlar marifetiyle menedip herkes zev-

[1] Saffeti Musa paşa. Cezairi bahrisefit valisi idi.

[2] Malûmdurki tanzimat ahkâmının tatbiki bütün vilâyetlerde aynı zamanda olmamıştı. Hatırrattan, sonraya bırakılan sancaklardan birinin Urfa olduğu anlaşılıyor. Urfada tanzimat ahkâmı, tanzimatı Hayriye fermanının ilânından tam dokuz sene sonra tatbik edilmeğe başlanmıştır.

kinde ve sefasında padişahımıza dua ederler idi. Halep eyaletinde İbrahim paşa [1] zamanından beru kalmış otuz bu kadar bin kesenin tahsili ve on dört bin kesesinin Arabistan ordusuna havale olunduğu beyaniyle müekkit emri âli zuhur edüp tesviye icabına bakılmakta iken tekrar her kimin borcu var ise emlak ve eşyası furuht olunarak tahsil olunmak deyu daha bir kıta emri âli zuhur eyledi. Anı müteakip kur'a icrası emri geldi varakai «24» mahsuları neşrolundu. Arabistan asker vermek istemez ve bakayanın çoğu ise Halep eşkiyasının üzerinde idi. Yalnız dört bin kese akçe (بابس) Abdullah beyin zimmetinde idi. Bunları suhuletle tahsil etmek ve kur'ayı icra eylemek sadedinde iken kurban bayramının ikinci gecesi yatsı vakti karakoldan bir adam gelüp karakolhaneyi bastılar dediler. Belki bir fahişe falan için olmalı deyu zaptiyeleri gönderdim. Bir adam dahi gelüp askerleri kesiyorlar ve Babıyezibte (زید) ahali toplamışlar dediler. Derhal hayvanıma binüp uşaklar ve kavas ve zaptiyeler ile Babıyezib tarafına gittim. Yollarda bir şey yok tek tük adamlar var Babıyezibe vasıl oldum karşıda üç beşyüz kişi silâhlar ellerinde duruyor. Gelmeyin ururuz dediler. Bire benim dedim. Kim olursan ol ururuz ve bire urun dediler ve olkadar adamın cümlesi üzerime silah atılar yanımdakiler dahi mukabele edüp üç dört kavas uruldu. Bunlar kesret üzere olduğundan üzerime hücuma başladılar. Oradan geruya gelüp iç kale kapısının önünde durdum. Kalede olan karakolları çağırıp kapıları kapayup durunuz dedim. Sabun hanındaki askerden bir bölük asker getürdüm cephaneleri olmadığını söylediler. Geruya gönderdim. Vücutlara haber gönderüp saraya istedim. Kışlaya haber gönderdim artık her yerden silâh atılmağa başladı. Sarayın içinde cemiyet peyda olup kışlayı bastılar ve askerleri kesiyorlar deyu söylediler. Aklım başımdan gidüp ve hayvana binüp kışlaya gitmeğe istedim salıvermiyecek oldular bir sergerde arnavut Ömer ağa var idi gel efendim deyüp ve önüme düşüp bunları araladı meğer ise kışlaya gidecek yolun üzerinde bunlar beni beklerler imiş merkur Ömer ağa bunları ürküdüp kışlaya vâsıl oldum. Kerim paşayı «25» gördüm. Askerleri kapının önüne çıkarmışlar ve bir kaç top hazırlamışlar fakat kışlada ikiyüz elli kadar asker var idi. Eşkiya reaya mahallesine hücum edüp bir feryat ve figan zuhûr eyledi. Vücutdan Şerif bey ve Yusuf bey ve

[1] Mısır valisi Mehmet Ali paşanın oğlu İbrahim paşa kasedilmektedir. 1832 yılında Halep Mısır ordusunun eline geçmiş ve bir müddet Mısır kuvvetleri idaresinde kalmıştı.

müftü Naki efendi vesairleri gelüp Cabiri zadelerden kimesne gelmedi. (بابی) Abdullah beye haber gönderdim (باخی) gelemem bu eşkiyalar beni salıvermez deyu haber gönderdi. Rica ve minnet bunu kışlaya celbeyledim vaitler edüp bunun önü alınmasını söyledim gece olduğundan ve asker olmadığından bir çarem yoğidi. Kışlaya hücum eylediler iki üç top atup menettim. Abdullah bey uşaklarını gönderüp ve beş on kişinin arkasından reayaların eşyalarını alıp kışlaya getürdüler, mehmaemken bir parça teskin oldu. Bunların bu hareketlerine sebep ne imiş deyu sual eyledim. Birinci kur'a istemez ve asker vermeyiz ikinci reayalar hadlerini bilüp islâm üzerine dâva etmesünler üçüncü salıp yani haç kaldırmaları dördüncü vergimizi tadil etsünler emlak üzerine olsun diyorlar dediler. Bunları evvel ifade eyleseler de böyle fezahate cesaret etmeseler çaresi bulunmaz mıydı deyu cevap eyledim. Bunlar cahil eşkiyadırlar bilmezler dediler. Herkes yerinde otursun yarın inşallah icabına bakarım dedim. Sabaha kadar ötede beride cemiyetleri daha ziyade olup köy ahalipleri ile sair kırk elli bin kişi kadar oldular. Bir yandan reayaları yağma edüp bir yandan bu tekliflere ne diyeceksiniz deyu sual ederler idi. Kerim paşayı mevcut olan ikiyüz elli kadar piyade ve iki bölük süvari ve üç top ile bir karaltı olmak üzere reaya mahallesine doğru gönderdim. Kırk elli bin eşkiyaya bir şey yapamıyacağından geru geldiler. Bunun üzerine kiliseleri yıkmaya başladılar madde bütün bütün fenalaştı. Öteki beriki aman efendim şu hınzır «26» herifin yani Abdullah beyin yüzüne gülünüz ve şunların ulemasını celbedüp içlerinden söz anları gelşünler dediklerini yapalım dediler. Bunun üzerine karar verüp Abdullah beye vaitler ettik ve ulemlarını celbeyledik. Muratlarına ca'li ve sureta muvafakat edüp Deraliyeye yazar ve şu istidanıza ruhsat tehsil ederim diyerek bunları temin birle Abdullah beyi yerime kaymakam tayin eyledim. Bunlar dağıldılar aşağı inüp ötekini berikini toplayup bir parça o gün teskin olundu. Abdullah beye hil'at iksa ve kılıç ita edüp baki kalan eşyayı menhubenin toplanmasını sipariş eyledim. Onda birisini yani kaba döşek yorgan yastık gibi şeyleri topladılar. Güya bütün bütün teskin olundu. Artık siz de saraya ininiz dediler. Her ne kadar muhatarai azime ise de şüphe etmemeleriçün bizzarure saraya geldim. Gizli gizli öteden beriden askerler ısmarladım yirmi günde her bir gecesi tahammül olunmaz derecede muztarip olduğum halde sarayda kaldım. Çoluk çocuk telâşi artık asla

tarif olunamaz Şamı şeriften Emin paşa [1] merhum üç tabur piyade ve bir alay süvari ve beşyüz kadar başıbozuk askeri göndermişler bunları haber aldılar. Bu asker niçün geliyor gelmesünler deyu cevap eylediler. Bunları evvelki vukuat için istedim vakıa şimdi lüzumu yoğise de bunlar padişah askeridir sizi istemiyorlar demek olmaz ve şu vukuat üzerine devleti bütün bütün gücendirmeyiniz diyerek bunları nasıl ise iğfal eyledim. Etraftan yani Kilis ve Ayntaptan ısmarladığım başıbozuklar dahi gelmeğe başlayınca onlar padişah askeri bunlar niçün geliyor diyerek ayağa kalkıştılar. Bunları da ısmarladım ise de sonradan «27» gelmeyiniz deyu yazmışım. Tez kâtipi çığırın efendi yaz bunlar geru gitsünler bir adım ilerü gelmesünler deyu ca'li kâğıt yazdırup Abdullah beye verüp tez bunu gönder dedim ve arkalarından oldukları yerde durup diğerkâğıdım muntazır olmalarını yazdım ve hatıyyen gönderdim. Artık bunlara yâptığım hile ve hud'anın haddi hesabı olmaz ve verilen akçe ve bohçalar tarif olunmaz. Gereği gibi emniyet eylediler ise de içlerinden Abdullah beyin akrabasından bir Mehmet ağa namında bir herif var idi. Gayet şeytan adam idi bir türlü anı inandıramadım ve Abdullah bey daima anın söziyle hareket eder idi. Asker on saatlik yerde idiler ve ertesi günü sarayı basacaklarını casuslar haber verdi. Gezmek vesilesiyle yukarıya kışlaya doğru gider iken yine bunlar ayaklanup çarşu pazar kapandı. Abdullah beye bu ne hareketlerdir men etsün deyu haber gönderdim ve beni rast getüremediler. Gûya men'e çabaladı. Kendim o gece kışlada kalup etrafa haber gönderüp askerleri celbe başladım. Asakiri şahane geldi ve etraftaki başıbozuklar gelmeğe başladı. Nihayet iki bin beş yüz kadar asker ve on kıta kadar top hazırlandı. Aşağı haber gönderdim yağma ettikleri eslihaları ve reayanın eşyalarını istedim daha biraz şey getürdüler. Hasılı bunların elebaşılarını tutmak ve cezalarını vermek ve yağma olunan eşyanın kâffesini meydana çıkarmak ve bunları terbiye eylemek ve etrafa sirayetten kurtarmak emeline düştüm ve o aralık Mehmet paşa hazretlerinin memur olup maiyetinde asker ile gelmekte olduğu haberi geldi. Urfa ve Birecik taraflarından uygunsuzluklar zuhuriyle Antakyada fenalıklar vukua gelmeğe başladı. Bunlar yine şımarmağa başladılar. Bazı müzakere için Abdullah beyi ve söz anırların sarayda toplanmalarını «28» tenbih

[1] Tophaneden yetişmiş ve Avrupaya tahsile gönderilmiştir. 1839 da mirliwa badehu ferik 1845 te Darışûra reisi 1847 de Vezaretle Rumeli müşiri, 1848 de Arabistan müşiri olmuştur.

ettim. Bunlar sezüp kimi gelür kimi gelmez idiler. Hasılı Abdullah beyi ve bir kac söz anlarlarını kaldırıp getürdüler ve o aralık Mehmet ağa içlerinden firar etti ve berikiler kışlaya gelmekte olsun eşkiya cem'olmağa başlayup arkaları sıra sağdan soldan kışla üzerine hücum eylediler. Bunlar derhal hapse ilka olunup taşradan kışla üzerine kurşun atmağa başladılar. Bunlara nasihat eyledikçe daha ziyade şımarup kazma kürek ellerinde kışlayı yıkmağa gelürler idi. Olvakit beriden mukabeleye mübaderet olunarak toplar atılmağa başladı. Bunlar bir parça gerüledi. Akşam oldu biraz tüfek sesi kesildi, gece bunlara nasihatlar yazıp ve Abdullah beyin ağzından mektuplar gönderüp iskâta çalıştım ise de iskât olunmadılar. Ertesi gün sabahtan akşama kadar kavga oldu ve Gaze urbanı o akşam geldi. Bunlar gereği gibi gemi azıya aldılar artık eşkiyaların evlerini ve çarşılarını yakmaktan başka bir çare kalmayup buna teşebbüs olundu. Yine ertesi gün sabahleyin kavgaya başlandı ve ben dahi kat'ı ümit derecesine geldim ise de talii şahane semeresi olarak bunlar bozulup firara başladılar ve bazı mahalle ahalisi gelüp dehalet ve rayı aman (?) eylediler. Asakiri şahane olgün bir derece gayret ve şecaat eylediler ki tarif kabul etmez. Abdullah beyin konağını zaptylediler. Üzerine çıkup padişahım çok yaşa çağırıştılar bunlar firar edüp çünkü Halebin her bir evi bir kale gibidir. Üç günde sekiz bin gülle atılmış idi tesiri pek az oldu. Herkesler terbiye olup cümlesi sayei şahanede kedi gibi oldular ve o esnada bin keselik kadar altın şal ve saat ve kılıçlar her nem var ise ötekine berikine ve biraz gayret edenlere ve askere verdim. Öteden beriden baki kalan eşyayı menhubeden daha bir az şey toplandı derhal Gaze üzerine «29» süvarileri gönderüp bunları bastılar ve yirmi bin kadar koyun deve sığır aldılar ve cümlesini perişan eylediler ve bunun üzerine herkesler işiyle meşgul olup konsoloslar ve reayalar gelüp teşekkür eylediler. Macar cenerallerinden meşhur ceneral Bem (۴) [1] orada idi. Bu vukuat üzerine on bin askerden az asker olur ise başa çıkılmaz diyerek söyler idi ve konsoloslara böyle ifade edüp konsoloslar bu hareketi tecviz etmeyüp ve başa çıkılmaz ve bundan sonra bir fenalık olur ise sizden tazmin ettiririz diyerek protesto ederler idi. Cenerali mumaiyleh ile sair mülteciler asakirin bu gayretine ve şu muvaffakiyete taaccüp eylediler. Mehmet paşa hazretlerinin İskenderuna çıktığı ve refakatinde haylı asker bulunduğu haberi

[1] 1847 Macar ihtilâlinin neticesinde Osmanlı topraklarına iltica eden generallerden birisi olması muhtemeldir.

alındı. Artık oraca askerlik iş kalmadı. Müşarünileyh hazretleri teşrif buyurdular. Memuriyet emrini kıraat ettirdiler ve ben dahi kalkup orada tutulan eşkiyadan yüzelli kadar eşkiyayı ve Abdullah beyi alup Deraliyeye gelmek üzere İskenderuna indim. Feyzibâri vapuru hümayununa binüp Beyruta geldik. Orada bir iki gün kalındı. Oradan kalkup Kalei Sultaniyeye karantineye girildi. Karantina teknil oldu Abdullah bey orada vefat eyledi. Deraliyeye muvasalat olundu. Vükelâyı fihamın bazıları bu işi takdir ve bazıları takbih edüp mükâfat memulünde iken sekiz ay oturdum. O esnada yalıyı aldım vukubulan masarifimi iddia eyledim. Nafiz paşa [1] merhum mani oldu sekiz aydan sonra Vidin valisi olup gitmek istemedim ise de bazı ehibbanın ifadeleri üzerine Vidine gittim. Vidin hâdisesi üzerine oraların ıslahı ve tahkiki ahvali memuriyetiyle Şekip paşa [2] merhum orada idi. Defterdar Esat efendi ve Meclis reisi Rauf bey müşarünileyhin harekâtından bahisle teşekki eylediler. Orada kendileriyle «30» daima birlikte olup bunların azli ve reayadan bazılarının nefiy ve hapislerini beyan ederler idi. Benim tahkikime ve varışıma göre bunların kabahati olmayup asıl müfsit olan kendi himayelerinde bulunan Toma idi. Hasılı oranın islâmları ve bazı devlet sadığı olan reayaları kendisinden teneffür edüp çoluk çocuk inkisar ederler idi. Bazı kendisine ifade olundukça ve hakikati madde meydana konuldukça aksi cevaplar vermeğe başlayup tarafımıza gücenüp Deraliyeye geldiler ve tarafımıza insaniyete elvermez derecede şikâyet eylediler fakat pek haksız idi. İnfisalim zuhûr eyledi yetmiş sekiz gün mazul oturdum, muahharen ipka olunup yine orada kalındı bazı hususla ve gospodarlık keyfiyetlerini şifahen ifade eylemek üzere Deraliyeye gelmeğe ruhsat talep edüp ruhsat buyurdular. Deraliyeye gelüp kaleme aldığım lâyihayı takdim eyledim anın üzerine Sadrazam efendimizin yalılarında bir meclisi has oldu ve lâyiha kıraat olunup bazı müzakerattan sonra lâyiha mucibince gospodarlık keyfiyetine karar verildi [3]. Bundan dolayı devlete pek çok dua kazanıldı. Yine avdet etmek üzere iken Erzurum eyaleti tevcih olundu. [4]

[1] Nafiz Abdurrahman paşa. Tekirdağlıdır. Evvelâ ilmiyeye intisap etmiş sonra maliyeye girip 1826 da Zahir nazırı 1827 de Darphane nazırı sonra da valiliklerde ve meclisi vâlâ reisliğinde bulunmuştur.

[2] Divani hümayun kaleminden yetişmiştir. Petersburg ve Londra elçiliklerinde bulunmuş, meclisi vâlâ reisliği yapmıştır.

[3] Çok enteresan olduğuna kani olduğumuz bu lâyihanın metnini maatteessüf bulamadık.

[4] 1852.

İstinkâf ve istifa eyledim çare bulmadım gitmekliğim için Mabeyni hümayundan irade bir tezkere geldi. Şekip paşa merhum Sadrazam efendimize hakkımda pek çok şeyler söylemiş idi. Müşarünileyh efendimizi münfail gördüm ve sebebini öğrendim. Hâkipaylerine gidüb beyan ettim ve muhakeme talep eyledim. Kemali fetanlelerinden benim bir kabahatim olmadığını anladılar olvakit bana emniyet gelüp Erzuruma gitmeğe karar verdim. Şu Vidin eyaleti tevcihi ve infisalim vukuu ve yetmiş sekiz gün orada mazul kalınması hasılı gidüp gelinmesi beni beşyüz kese mutazarrır eyledi her ne ise Erzuruma gitmeğe hazırlandık. Halepte vukubulan masarifatımı zatı şahanedan istedim. İhsan buyurdular. Nafiz paşa merhum ile kavga döğüş akçeleri havale «31» olarak aldım. Erzuruma vâsıl oldum. Umuru eyalet pek müşevveş idi ve ahalisi taraf olmuşlar idi. Bunları birleştirdim ve ahalisini bu derece hoşnut ettim ki gece gündüz dua ederler idi. Bir cariyeye getürdüm andan bir evlâdım oldu ismini Mustafa koydum. Erzurumda ağaç bulunmaz idi. Köylere ve kazalara birkaç milyon kavak ve söğüt ağaçları diktirdim. Yirmi ikinci ay ordu müşiri oldum [1]. Gerek valilikte ve gerek müşirlikte orduya hizmet eylediğim ve ne vukuatlar olduğu aşağıda zikrolunacaktır. Şu meselede iki bin kese kadar tarafımdan devlet uğruna sarfettim. Müşir olduktan sonra orduda bulunan Avrupalıların ve husisiyle İngilizli Hurşit [2] paşanın etmediği kalmadı ve bunları tahammül etmek mümkün değil iken pılâtıkaya dokunmamak için hazmettim ve bazı hallerini beyan ile istifa eyledim. Ümera ve neferatı askeriye cümleten kendisinden dilgir idiler nasıl ise tahammül ettim ve her gece zaruri olarak soframa aldım. İkincisi müsteşar efendi idi. Görünüşte bundan iyi adam olmaz idi. meğer ise içi çift çarşısına benzer imiş. Artık etmediği kalmadı bütün gün ferik ve livaları iştikâ eder idi ve ekseri kavga edüp kendu ricali Devletialiyeden olduğundan ayıptır diyerek tekdir eder idim. Ordu müşirliği ve askerin idaresinden başka tımarhaneci gibi müsteşar efendi ve hariciye nazırı gibi avrupalıların idare eder ve lâyıkiyle askere bakmağa vaktim olmaz idi. Nihayet İncedere muharebesi oldu ve şu muharebede bir derece gayret eyledim ki canımı meydana koydum. Ve askeri teşvik için cümlesinden ileru gittim. Fransa İmparatorunun yaverlerinden yanımda miralay Mufre (مفره) bey [3] var idi. İki

[1] 1854.

[2] Hüviyeti tesbit edilemedi.

[3] Hüviyeti tesbit edilemedi.

üç kere atımın dizginlerinden tutup beni geruya çekti, Avrupa zabitanı bütün geruden seyrederler idi. Malen ve bedeneni bu kadar hizmet eyledim mükâfat memûl etmekte ve vükelâyizam hazaratının efkârı dahi olmerkezde iken «32» İngiltere elçisi Canning (كانننٹ) mukaddema Kudüste vukubulan keyfiyetten dolayı mı her ne ise bana adaveti var imiş vakit ve hal icabı her sözüne bakılır olduğundan ve benim hapsimi takrir etmiş idüğinden herkesler müteessif olduğu halde Babı Seraskeride mahbus oldum. Mahbusiyetim esnasında imrarı vakit için ve evlât ve ahfadıma bir malûmat olmak ve dua ile yâd eylemek için bu vukuatımı kaleme aldım.

**«33» Erzurum valliğinde bulunduğum avanda Orduyu
Hümayunca vukubulan hareketin beyanına
iptidar olunur [1]**

Evvel beevvel tarafı eşrefi hazreti vekâletpenahîden vürüt eden emirnamei sâmade Anadolu orduyu hümayunu Erzurumda tahaşşüt edeceği irade ve iş'ar ve orduyu hümayunu mezbur için altı aylık zahirenin tedarik ve iddiharı ve oralardan tedariki mümkün olmadığı halde eyalâtı saireden celbolunmak üzere keyfiyetin beyan ve tahriri hususu emir ve izbar buyrulmuş ve eğerçi eyaleti mer-kumeden ne mikdar asker vürüt edeceği bildirilmemiş ise de yirmi beş otuz bin asker gelebileceği tahmin olunarak ana göre icabına bakıldı. Zikrolunan emirnamei samiye müteakip orduyu hümayun müşiri devletlu Abdi [2] paşa hazretlerinin her ne iş'ar ve ifadeleri vukubulur ise derhal icabına bakılması hususuna dair olarak diğer bir kıta emirnamei sami şerefsudur etti. O senei mübarekede [3] Erzurum eyaletinde zahirece feyiz ve bereket olduğundan eyaleti saireden zahire celbine hacet kalmayup altı ay kadar orduyu hümayunu mezkûru idare edecek zahire mevcut olduğu ve müşiri

[1] Zarif paşanın Erzurumda bulunduğu sıralar (1852-1854) kırım harbi olur. Orduyu hümayunun bahis mevzuu olan hareketi Ruslarla şark cephesinde yapılan muharebelerdir.

[2] Çerkestir. Hüsrev paşa kölelerindedir. Saray hizmetine girmiş 1831 de binbaşı 1832 de miralay 1839 dan sonrada ferik oldu. 1857 de üçüncü ordu müşiri tayin edildi. Daha sonra mutasarrıflık, valilik şırayı devlet âzalıgı gibi mühim mevkilerde vazifeler ifa etti.

[3] 1853.

müşarünileyh hazretlerinin her bir ifadelerini sürati icraya ikdam kılınacağı cevaben arz ve iş'ar ve Erzurum eyaleti re'si hududda vaki olup burada ise iki tabur askerden başka bir şey olmadığından müşarünileyh hazretlerinin bir saat evvel Erzuruma azimetleri lâzımeden idugi ihtar kılındı. O aralık Kars kaymakamı saadetlu Lâtif paşa Erzuruma gelerek memuriyetlerini beyan ve ima ve memuriyet emri âlisini tarafımıza ita ile beraber Ceneral Mençikofun [1] gümrü muhafızı tarafına olan şukkasını irae ve gidüp hudutları gezerek oraların ıslahatı dahi kendüsüne havele olunmuş olduğunu hikâye eyledi. Mumaileyh Mençikofun Dersaadette vukua gelmekte olan harekâtından ilânı harp vukuu anlaşıldığı beyaniyle bu aralık oltarafa gidilmek «34» yakışksız bir şey olacağı cihetle sarfınazar olunması ve serian mahalli memuriyeti olan Karsa azimet etmesi ve oraların ahvalini tahkik ederek peyapey tarafımıza bildirmesi hususları kendisine tenbih olunup paşayı mumaileyh hemen ertesi gün mahalli memuriyetine izam kılınup fakat oraya vusulünde gümrüye gideceğini ve oltaraftan kendisinin davet olduğundan bahisle ne gün hareket etmesi iktiza edeceği hususlarını betekrar iş'ar ve istizan eyledi. Şimdilik oltarafa azimetini tevkif ve tehir edüp oralardan zahire tedarik ve iddihar eylemesi hususları mukaddem şifahen beyan olduğu misillû muahharen dahi vaki olan istizanına cevaben izbar olunmuş ise de vaki olan ifade ve iş'arıma mugayir olarak âkibet Gümrüye gitmiş olduğu haberi alındı. Mumaileyhin işbu hareketi ahali beyninde güftüğü mucip ve ilânı harp sırasında böyle bir memurun düşman tarafına azimetine sebep nedir diyerek kendüsünden ahalinin selbi emniyetini mucip oldu. Şu aralık müşarünileyh Abdi paşa hazretlerinin Harputtan hareketi haberi vürut ederek bu haberin vürüdündan beş gün sonra kendileri Erzuruma dahil oldular ve bir iki gün mürurunda üç dört tabur ile biraz süvari dahi geldi. Müşarünileyh hazretleriyle gece gündüz birlikte olarak ordu mahalli aramak ve nerelerde asker ikame olunmak velhasıl orduyu hümayun ne veçhile teşkil ve tertip kılınmak hususlarını müzakereden bir an hali kalınmadı. Bunun üzerine şu veçhile karar verildi ki re'si hudut olan Karsa bir ve Ardıhana bir ve Beyazıda bir ve Batuma bir fırka asker tayiniyle oralara istihkâm verilmesi kararlaşıldı ve tez elden Tiflis şehbenderine hafiyen kâğıt gönderilüp oraların ahval ve harekâtını her bar tarafımıza bildirmesi sipariş olundu.

[1] Kırım harbına takaddüm eden günlerde elçilik ile İstanbula gönderilen zat, prensti. Finlandiye valii umumisi, ve bahriye nazarı idi.

Rediflerin celp ve cem'i iradesi geldi ve başıbozuk toplanması için yazılan arizemin cevabı ve iradesi zuhûr eyledi. Etrafta «35» bulunan taburlar cemolmağa başladı. Ahmet paşa [1] hazretleri azametiyle zuhûr etti. Rusyalunun harbe tedarikâtı haberi Tiflisen geldi. Orduyu hümayun gereği gibi tahaşşüt etmeğe başladı. Üç dört gün zarfında Erzurum redifi toplandı bir fırkai askeriye ile Veli paşa [2] Karsa ve fırkai diğeri ile Ali paşa [3] Ardahana ve Selim paşa [4] Bayazıde memur oldular. Batuma dahi Selim paşa hazretleri memur olmuş haberi geldi. Etraftan başıbozuk celbi için memurlar celbolunup tayin kılındı ve derhal celp ve cem'ine mübaşeret kılındı. Orduyu hümayuna iktiza edecek şeyler ne ise bir defteri istenildi yalnız beş bin hımar buğday matlûp olunup kusurlarını kendileri idare edeceklerini beyan eylediler. Bunun üzerine ümerayı askeriye iki gece ziyafet tertibiyle davet olunarak orduya iktiza eden şeyler her ne ise beyan ediniz burası kıştır sonra bir şey bulunmaz ve buğday arpa bulunsa bile odun ve et ve buna mümasil şeyler bulunmaz deyu ifade eyledim ve ziyadesiyle ısrar ettim. Yine yalnız beş bin hımar buğday veriniz kusurlarını biz tesviye ederiz, ve konturat ederiz diyerek cevap eylediler. Beş bin hımar zahirenin bir uçtan memurlarına teslim mübaşeret eyledim ve bununla murat hasıl olamayacağını ve sonradan ordu zarurete giriftar olacağını fehmettim. Etrafı kazalardan ihtiyaten külliyetlü zahire ısmarladım ve Çıldıra, Karsa, Bayazıde külliyetlü zahire tedarik etmelerini tenbih edüp oralarda zahire ve yağ ve kusur şeylerini tedarik ettirdim. Makamı Seraskeriden aldığım emirnamede sizin oltarafa vukufu tammeniz ve hususiyle askeriden neşetiniz münasebetiyle orduyu hümayunun ikmal levazimatıyla Abdi paşa hazretlerine muavenet ve daima müzakere ve temşiyete himmet «36» buyurunuz deyu irade buyrulmuş idi. Çünkü bu iş devlet ve milletin olup ubudiyet ve diyanet iktızasınca

[1] Mektebi Harbiyenin ilk yetiştirdiği erkânı harp talebesindendir. Sür'atle terfi etti. Kırım muharebesinde Kırım orduyu hümayunu kumandanı olmuştur. Harpten sonra Rumeli valisi ve Arabistan müşirliklerinde bulunmuş, 1860 ta vazifeyi suiistimalinden dolayı muhakeme ve katledilmiştir.

[2] Veli veya Veliddin paşa.

[3] Mühendishane hocalarındandır. 1839 da Hassa Darışûra reisi oldu. 1847 de Anadolu ordusu reisi oldu. Kırım harbi esnasında şark cephesinde çalıştı. Muvaffak olamadığından muhakeme edilerek rütbesi ref'edildi. Bundan sonra mutasarrıflıklarda kullanıldı.

[4] Sait Ömer paşanın kölesidir. Enderunda terbiye görmüş 1828 de Halep binbaşısı sonrada miralay, 1842 de süvari miralay 1847 de Suriye ordusu erkânı 1850 de ferik olmuştur. Kırım harbinde, Şark cephesinde vazife görmüştür.

şu hususta can hakkıyla çalışmak farz bilerek bundan bir an hâli kalmadım. Ordunun topları noksan olduğuna ve olanlarının dahi kundak ve tekerlekleri fersude ve sakat bulunduğuna mebni bunların tamirine ikdam olunarak şu bapta topçu livası Salih paşanın [1] doğrusu pek çok ikdam ve gayreti vukubuldu. Hasılı bir derece ikdam eyledim ki herkes taaccüp edüp Ahmet paşa hazretleri istirkap bile eyledi. Tiflisten haber geldi ki Rusyalu Gümrüye ve hududa doğru harekete başladı ve hudutlarda olan karakol ve sair mahalde olan askerinin birer mikdarını kaldırdığı istihbar kılındı ve Gümrüde tahaşşüt ettirmeğe başladı ve Ahışa ve Revan taraflarına dahi birer mikdar askeri geldi. Orduyu hümayun için biraz mekkâri tedarik eylediler ise de derececi kifayede görmediğimden yevmiye altışar kuruş ile biraz araba dahi bulunmasını söyledim. Şimdilik lüzumu yoktur cevabını verdiler. Bir gün Karstan Veli paşadan haber geldi ki Rusyalu Kars üzerine geliyor. Bir telâş ile araba ve mekkâri matlup eylediler. Mukaddemden tertip eylediğim arabaları celp eyledim ve o akşam nasıl hareket edeceklerini ve tensip eyledikleri halde ben dahi beraber Karsa geleyim deyu ifade ettim. Biz gidelim sonra size haber göndeririz cevabını eylediler. Her şey yüz üzeri kalup sabahleyin Abdi paşa hazretleri uşaklariyle ileruya azimet buyurdular. O gün nasıl ise araba ve mekkâri tedarik olundu. Cümle asakiri şahaneyi Ahmet paşa hazretleri alup Karsa âzim oldular. Bu nasıl gidiş böyle şey mi olur deyu meclis takımı ve ümerayı askeriye söylendiler. Derhal buyrultular ve memurlar gönderüp başı bozukları celp ettim. Sergerdelerinin kimisine şal kimisine hayvan ve kılıçlar vererek Karsa göndermeğe «37» başladım. O aralık Deraliyeden bazı yaveri harpler gelüp gitmeğe başladı. Orduyu hümayunun usûlsüzlüğünden teşekkiler eylediler. Başıbozuk sergerdelerinden bize bakmıyorlar deyu şikâyetler zuhûr eyledi. Bunlara temin ve taltifler yazdım. O aralık ferik Raşit paşa [2] geldi bir gece orada kalup ordunun ahvalini tahkik ile hareketlerini tahsin etmedi ve siz vüzerayı izamdan bulunursunuz bunu Deraliyeye bildirmeniz muktezayı ubudiyetinizdir deyu ifade eyledi. Artık gelen gidenlerin şikâyeti çoğaldı. Kendimin askeriden neşetim cihetiyle şayet bir hatıraya mebni doğrudan doğruya

[1] Topçudan yetişmiştir 1849 da livalıkla Anadolu ordusu topçu kumandanı oldu. 1860 da öldü.

[2] 1805 te doğdu. 1847 de ferik oldu birçok mühim vazifelerde bulunduktan sonra 1875 te öldü.

beyan etmeğe cesaret edemeyüp yalnız Mehmet paşa hazretlerinin bu tarafa teşrifleriyle orduyu hümayunun ahvali manzurları olmasını makamı valâyı seraskeriye yazdım. Bir de müsteşar efendi hazretleri menzil ile teşrif buyurdular ve o gün Selim paşa hazretleri tarafından Şevketli alındı haberi geldi. Orduyu hümayunun ademi idaresi haberini aldıklarını ve bunlar ne duruyorlar İstanbulda buranın haberi beşaret eserine muntazırlardır diyerek bir takım şeyler ifade eylediler ve sizin dahi ileruda bulunmaklığınız icap eder. Bunlar sizin eyalettedirler mutlaka ileruya gitmeniz lâzımdır ve sonra mesul olursunuz dediler. Vakıa pek arzu ederim lâkin bir kere yazayım ve Deraliyeye yazdım cevabını alayım deyu cevap verdim. Antlar şartlar verüp mutlaka gitmelisiniz deyu ibram eyledi. Siz teşrif ediniz ben de gelürüm diyerek iskât eyledim ve kendisinin şu veçhile gayretini tahsin ettim. Anın üzerine defterdar efendi ve sair bendegân dahi efendim bir kere teşrif buyursanız münasip olur bir cesim maslahattır dediler. Anın üzerine Erzurum ahalisinden ve etraftan gelen başıbozuklardan iki bin kişi kadar alup Karsa vâsıl oldum. Abdi paşa hazretleri «38» memnun oldular ve kış münasebetiyle askeri içeruya almışlar Rusyalunun ahvalinden sual ettim. Kuvvetini az diyorlar fakat kış geldi lâkin bir iki gündür havalar tebdil oldu müsteşar efendi ve öteki beriki harp istiyorlar ne dersiz deyu sual buyurdular ve o lâkırdı arasında Deraliyeden bir yaveri harp geldi. Getürdüğü tahriratta harbe mübaşeret ediniz deyu irade buyurulmuş anın üzerine işte harp isteyenlere müjde deyu ifade buyurdular. Lâkin kendileri harp istemezler idi. Oradan kalkıp konağıma geldim Müsteşar efendi Ahmet paşa Raşit paşa vesair ümera hoşgeldine geldiler. Burada ne yapacağız kavga edelim. Başıbozuklar ve askerler firara başladı. Biz ifade ediyoruz anlatamadık. Siz bari ifade buyurunuz dediler. Pek iyi söylerim ve inşallahutaâlâ icabına bakarlar dedim. O gece ferik Ali Rıza [1] paşadan bir yaveri harp geldi Ahışa üzerine kavgaya mübaşeret ve bazı esirler ahziyle haylı galibiyet zuhûr eyledi diyerek getürdüğü tahriratları verdi. Derhal ilân olunup herkes mesrur ve muharebeye bir kat daha ziyade arzukeş oldu. Müsteşar efendi ve paşalar celbolunup beş on tabur piyade ve süvari ve top tertip edüp Ahmet paşa hazretlerinin ileruya gönderilmesine karar verildi. Herkese bir memuriyeti azime geldi ve derhal gönderildi ve benim dahi Ardahana gidip orada olan askere bakmak ve yem ve yiyeceklerini tedarik ve

[1] Adı evvelce geçen Ali Rıza paşadır.

ita ettirmek ve ayru ve gayrımız olmadığından o kolu size havale eyledim deyu beyan buyurdular. Biliftihar gider ve elimden geldiği mertebe sa'yu gayret ederim diyerek izharı memnuniyet eyledim. Ertesi günü beraber getirmiş olduğum başıbozukları ve iki kıta küçük dağ topu alup Karstan hareketle iki günde Ardahana «39» vâsıl oldum. Mahalli mezbure vusulüm günü Ahışhaya yarım saat kadar asakirin yaklaştığı haberi gelmiş. Ali paşa vusulümden yarım saat evvel kalkup Ahışha üzerine üç saat ileruda bir karyeye gelmiş ve Ardahanda yalnız bir tabur kalup anın dahi arkası sıra ertesi günü gitmelerini tenbih eylemiş müşarünileyh Ali paşaya haber gönderdim ki işte ben de buraya geldim sizinle beraber ileruya gideceğim niçün beni yarım saat beklemediniz yarın oraya gelürüm deyu haber gönderdim. Cevap olarak sizin oraya taşrifiniz ileruya hareket için olmayup orada ikamet ve ileruda bize lüzumu olan zahire ve akçe ve icap ettikçe başıbozuk askeri sevk etmek hususatından ibaret olduğunu müşir paşa hazretleri iş'ar buyurmuşlar sizin ileruya gelmeniz icap etmez ve vakıa daha yarım saat sizi beklemede kusur ettim ise de bir saat evvel ileruda bulunmaklığım icap eyledi deyu iş'ar eyledi. Olvakit memuriyetimi anladım ve keyfiyeti müşarünileyh Abdi paşa hazretlerine yazmak üzere iken Çıldır tarafına memur Ardahan ve Çıldır beyleri tarafından gece bir haber geldi. Rusyalu Ahleklikten tecavüz ederek Çıldır karyelerine geldi ve zikrolunan karyeler ahalisi yüklerini ve çoluk çocuklarını alup firara başladılar. Keyfiyeti müşir paşa ve Ali paşa hazaratına yazdık ve sizin oraya teşrifinizi ve maiyetinizde asker bulunduğunu haber aldık buraya serian iki tabur ve üç beş kıta top irsal buyurunuz deyu iş'ar eylediler. Çünkü Ahleklikten Ardahan on iki saat ve Ahışhadan Ardahan on dört saat ve Ardahandan Kars ve Ahleklikten Kars ve Ahışha on ikişer saat olup her tarafın vasatında bir mahaldir. Hafazanallah oradan «40» tecavüz ve Ardahana gelmek lâzım gelse asker yok top yok yalnız maiyetimde olan başıbozuklar ile müdafaaları müşkül olacağından ve Ahışha üzerine sevk olunmuş olan askerin arkası alınmış olup cümlesi esir gideceğinden pek büyük efkâr ve endişeye vardım. Ertesi günü Ahışha üzerine gitmek üzere orada bulunan bir taburu Çıldıra göndermek ve üç saat ileruda Ali paşa ile olan topların iki kıtası mezkûr tabura terfik olunmak ve beraberimde olan başıbozukların bin bukadarını göndermekliğe karar verdim ve keyfiyeti derhal aceleten müşarünileyh Abdi paşa ve Ali paşa hazaratına bildirdim. Çünkü Ali paşa üç saat ileruda olup yazılan

kâğıdımın cevabı üç saatta geldi. Vakıa Çıldır'dan tarafımıza dahi haber geldi ve ben orası için iki gün evvel üç tabur piyade ve bir batarya top müşir paşa hazretlerine yazdım Karstan göndereceklerini iş'ar eylemişler oradan asker gelecektir deyu beyan etmiş ve ileruda asker Ahıshayı muhasara etmişler şimdi bu tarafa gelecek taburu siz oraya gönderür ve buradaki toplardan iki top alıkor iseniz ileruda bir fenalık olur ise mesuliyet size raci olur siz bilirsiniz irade sizindir diyerek cevap yazmışlar. Oraya üç tabur ve bir batarya top gelecek olduktan sonra mezkûr taburu yine Ahısha üzerine celbetmek ve topları beraber götürmek münasiptir deyu cevap olarak Ali Rıza paşaya yazdım. Beraberimde olan başıbozukların bin kadarını tez elden Çıldıra gönderip nizamiye ve top dahi gelecektir göreyim sizi şöyle gayret ve ibrazı şecaat ediniz deyu iktiza edenlere teşvikatı «41» lâzime ve tenbihatı münasibe ifa eyledim ve ber tafsil vukuatı Abdi paşa hazretlerine iş'ar ve Çıldır için Ali paşanın matlup eylediği taburlar ve topların bir saat evvel ulaştırılması hususunu tekrar betekrar niyaz ve ihtar eyledim. Müşarünileyh Abdi paşa hazretleri Karsdan hareket ve ileruya azimet buyurmuş olduklarından oraya tabur irsal edemeyeceklerini cevaben tahrir buyurmuşlar ve mukaddema kendülerinin ileruya hareket edeceklerini beyan etmemiş olup ileruya azimetlerinde büyük mahzur gördüm. Hasbelhal velmevki Çıldıra ve eğerçi Çıldıra olmaz ise behemehal Ahıshada olan askere bir kuvvei zahr olmak üzere birkaç tabur piyade ve bir batarya top gönderilmesi derecei nihayedede elzemdir. Rusyalu Ardahanı alır ise Ahıshadaki askerden hayır kalmaz ve Karsın dahi hali fena olur deya tekrar cevap yazdım ve Çıldıra daha biraz başıbozuk gönderüb yanımda yalnız üç dört yüz başıbozuk kaldı. Çıldırda karakollar kavga edüp Rusyaluyu bozdukları ve yedi sekiz esir aldıkları haberi geldi anı müteakıp Ali Rıza paşadan haber gelüp karakollar ile kavga ederek orada dahi Rusyalu bozulmuş ve yedi sekiz esiri ahz olunmuş ve Ahıshaya bir çeyrek mesafe yaklaşmış olduklarını tepşir edüp fakat topları ufak olduğundan menzil topları matlup eylemiş ve o aralık başıbozuk sergerde ve beylerinden haber gelüp şöyle gayret eyledik böyle ettik bize aferin dimeyorlar diyerek nevima teşekkiler zuhûr eyledi. Anın üzerine taltifatı lâzime ve vâdi adideyi havi buyrultular yazup mahsusen kethüdami ve cennet zade Rıza efendiye gönderdim. Gelip gidenlerden sual ettim askerin gayretini söylerler ve fakat «42» pek müteferrik olduklarını beyan ederler idi.

Vazifei memuriyetimden hariç ise de asakiri şahanenin şiddet ve salâbetine hâle verecek surette dağınık ve müteferrik bulundurmıyarak topluca tutulması ihtar kılınurdu. O esnada Gümrüden Bayındır muharebesi haberi gelüp Rusyalu münhezimen Gümrüye kapanmış ve haylı esiri ve telefâtı vukubulmuş olduğu teşşirâtı bilvurut derhal şenlikler icra ettirdim. Ahışhada Azgor (ازغور) boğazında bir kavga olmuş bizim asker bozulmuş, Ali paşanın okadar ileru sokulduğuna nedamet gelüp öyle ufak toplar ile ve o kadar asker ile Ahışhanın alınmıyacağını aklı kesmiş olduğundan aman asker ve menzil topları diyerek feryada başlayıp müşir paşa hazretlerine iş'ar ve tarafımızdan dahi ihtar ve tekit olunmasını havi birbirini müteakıp tarafımıza mektuplar tisyar eder idi ve iş'arı yolunda ve mukaddemki hareketi hata olduğunu beyan ile beraber asker ve top irsali biddefeat beyan ve iş'ar kılındı. Nasıl ise meşguliyetleri arasında cevabını almadım ve bunun neticesi fenaya varacağını gereği gibi anladım ve iş'ar ile hasıl olmayacağını bildim. Müsteşar efendiye ve müşir paşaya biddefeat yazıldığı gibi yine tekrar mahzurlarını beyan eyliyerek yazdım ve şifâhen dahi ifade eylemek üzere kethüdâmi ve Cennet zâdeyi irsal eyledim. Çünkü ordu Ahmet paşa hazretlerinin yedinde olduğundan ana dahi başkaca tahrirat yazarak rica eyledim. İşte burasını bitirdim gelir Ahışhayı da alırım Müşir paşa oraya asker göndermeği istemiyor diyerek cevap eylemişler bu hallere mükedder ve meyus oldum. Ağlamağa ve Cenabıhakkâ Yarabbi sen muhafaza eyle diyerek duadan başka bir çare bulmadım. Divane Ali paşa aman asker top gönderiniz hal fenaya varacak düşmanın imdadı geldi diyerek birbirini müteakıp tahriratlar yazmakta ve asker gönderseler bile nihayet yedi sekiz günde Ahışhaya vasıl olacağından ve Rusyalu Çıldırdan «43» tecavüz eylemekte olduğundan artık şuuruma hâle geldi. Çıldır kaymakamı Feyzullah paşa hazretlerine haber gönderdim gelüp Ardahanda ikamet ve artık nasıl olur ise olsun ileruya hareket etmeğe karar verdim. Müşarünileyh geldi üç tabur piyade ve bir batarya top gönderiyoruz diyerek Abdi paşa hazretlerinden tahrirat aldım ve anların vüruduna müterakkip idim. O gün iki tabur ve dört top geldi ve askerinin bozulduğu haberi dahi olgün geldi. O haberle beraber askerinin ucu Ardahana girmeğe başladı. Orada bulunan üçyüz kadar başıbozuk süvarisini öteye beriye dağıttım. Kendim köprü başına gittim askerinin önünü aldım çocuklar teessüf etmeyiniz bozmak bozulmak Hakkın emridir. Yine burada toplanur işte Gümrüde Rusyalu bozuldu. Buraya asker

geliyor yine gider bozarız diyerek teselli etmeğe ve hatırlarını almağa başladım. Kimini bu suretle taltif ederek ve kimini tehdit ile alıkoydum ve keyfiyeti derhal müşir paşa hazretlerine bildirdim Asker akın akın gelmeğe başladı bir derecede ki tarif kabul etmez. Hasılı bunları ötesini berüye alarak bölük ve tabur heyetine koydum Derhal ileruya geriye başıbozuklardan karakollar gönderdim. Bir kaç tabur ile bir alay süvari Kerim paşa kumandasıyla gönderileceği cevabı geldi ve bununla beraber müsteşar efendi tarafından gelen tahriratları okudukça ve orduyu hümayunun ahvalini öğrendikçe ne ideceğimi şaşırđım. Orduyu hümayunun geriye geldiğini haber aldım. Abdi paşa hazretlerinin Karsa vusullerini haber aldım. Ahmet paşa hazretlerinin orduyu hümayun ile geride kaldığını işittim. Bu askerin ahvalini tahkik için ferik Raşit paşayı göndermişler ve arkalarından Kerim paşayı askerle göndereceklerini hikâye buyurmuşlar «44» bundan bir parça teselli buldum. Müşarünileyh Raşit paşa ordunun ahvalini söyledikçe ağlar idim. Der iken orduyu hümayunun bozulduğu ve topların gittiği haberi geldi ve oradaki askerin nizamiye taburlarını ve gönderilen iki taburu ve topları buraya irsal eyliyesiz ve kusur redif ve yaralıları Erzuruma gönderesiz deyu iş'ar buyurmuşlar. Bozgun ve gözleri kaçmada olan askere bunun birden bire ilânını tecviz etmedim. O aralık Feyzullah paşa sarhoş olduğu halde Rusyalu geliyormuş biz burada ne yapacağız kalkınız ileruya gidelim diyerek bir takım münasebetsiz delice lâkırdılara başladı. Bunu her ne kadar iknaa kalkıştım ise de tesir ettiremeyüp nihayet taşra tardeyledim. Hasılı o da tarif olunmaz derecede bir şey idi. Raşit paşa hazretleri taaccüp eder idi. Mekkâri ve araba yok nasıl ise bulunduğu mikdar hayvan ile cephaneleri ve askeri oradan kaldırdım. Yaralıları topçuların beygirleri ve biraz araba tedarikiyle Ali paşaya terfikan Oltuya ve oradan Erzuruma gönderdim. Kars ile Ardahan arasında olan Nurşin karyelerine geldik. Askerin cümlesini getürdüm ne emriniz olur deyu Abdi paşa hazretlerine haber gönderdim. Nizamiye taburlarını ve süvari ile topları bu tarafa gönderüp kusur redifleri alup Raşit paşa ile Erzuruma gidilmesini iş'ar eylediler. Tıbkı iş'arları üzere nizamiye taburları ve süvari ile topları kalpazan Mustafa paşa refakatiyle Karsa ve kusurunu alup Oltu üzerinden Erzuruma azimet eyledik. Karsa asker irsali ve kusuriyle bizim Erzuruma vusulümüze kadar esnayı rahda çekilen meşakkat ve olan vukuatlar kaleme alınmak lâzım gelse bir kitap olur.

Esnayı rahda Karsın yağma olduğu ve gün güne fenalıklar ve uygunsuzluklar vukua geldiği müsteşar efendi hazretleri tarafından ber tafsil iş'ar olunup bunun Erzuruma sirayeti olur mülâhazasıyla bihuzur oldum. Bu halde asakiri redifevi kemali nizam ve intizam üzere doğrusu Raşit paşanın ikdam ve gâyretille Erzuruma geldik vücuh ve ahali gelüp tazallüme başladılar ve bu hal nede karar kılacak Rusyalu eski seferde «45» bu kadar şeyler yaptı şimdi ne yapacağız gibi bir takım manalı manasız lâkırdılar söylediler. Nasil ise bunları temin ve söz anlar ve sairelerine vesayayı lâzıme telkin olunarak mehma emken teskin oldular. Müsteşar efendi hazretlerinin mahdumları ve biraderi ağlaşarak ve halimiz nice olacak diyerek bir takım havfe düçar olup ve ahali bunları bu halde gördükçe dahi fena olacaklarından ve muahheren tahkime göre bunların Karstan firar suretiyle gelmeleri Kars ahalisinin dahi tevahhüşlerini muçip olup çoluk çocuklarını ve eşyalarını kaçıрмаğa başlamalarıyla yağmaya sebep oldukları anlaşıldı. Bunları ve ahali ve reayayı temin ve asakiri şahaneye talim ettirmeğe ve zabitanını sıkıştırmağa başlandı. Biz Oltu üzerinden Erzuruma gelir iken Sırrı paşa [1] hazretleri ve Hurşit paşa Karsa gitmişler bunların azimetleri bir parça teselli oldu. Arasından beş on gün geçer geçmez müsteşar efendi hazretleri teşrif buyurdular. Ordunun ahvalini ifade eyledikçe hem o ağlar hem de beni ağlatırdı. Artık baş başa verüp ordunun ikmali levazımatı ve noksan olan şeylerin itmamı ve zahire ve sair erzakın celp ve cem'iyle irsali hususlarına çalışılır idi. Bunun üzerine vukuatları Deraliyeye yazılıp ve revîşi hal Abdi paşa ve Ahmet paşa hazaratının bakaları uyamıyacağı aşikâr görünür idi ve şu vukuatlardan dolayı bana şolderece fütur geldi ki tarif kabul etmez ve bu sebeple istifamı yazdım. O havalide bulunup askeriden neşetim cihetiyle şayet bu memuriyeti müşkile bana havale olunur ise uhdesinden gelemiyeceğimi vükeleyi fihamdan bazı zata iş'ar ve ima ve affım hususunu mahsusen niyaz ve rica eyledim ve yine kemafissabık eyalet umuru ve orduyu hümayunun tedariki levazımatıyla meşgul olup gelen giden başıbozuklardan köy ve kazaları muhafazaya dikkat ettirdim ve asker firarilerini peyder pey tutturup üçer beşer yüz Karsa «46» gönderdim. O aralı kbir tatar zuhur eyledi. Ahmet paşa hazretlerinin müşirlik haberini getirdi. Herkese ilân olundu. Fakat herkes or-

[1] Halil Ahmet paşanın mahdumudur. 1829 da Üsküdar'da zaptiye memurluğunda 1844 ten sonra Van ve Kars valiliklerinde bulundu. 1850 de Yemen valisi oluyor. 1853 te Erzurum ordusu hümayununda maiyet memurudur.

dunun bozulmasını anın yüzünden bilmek hasebiyle ahali ve ümerayı askeriye beyninde bir soğukluk peyda oldu ve şuna zahip oldular ki iptidaki muharebede vukubulan galibiyet Ahmet paşa hazretlerinin himmetleriyle olmuştur diyerek böyle icra olmuş yoksa sonraki vukuat bilinse devlet etmez idi bir yanlışlık olmuştur dediler (وقرنسلا) başka manalar verdiler. Tebrikler yazılıp Abdi paşa hazretleri geldiler. Zahirenin killetinden zahira matlup etmeğe başladılar. Kars ile Şirkâlde Rusyaluya beş on bin himar zahire bıraktılar ve mukaddema beş bin himardan başka bir şey istemeyiz diye cevap eyledikleri ve bunların sözüne bakmayup yirmi bin himar zahire iddihar ettirildiği halde anınla da matlup hasıl olamayup çıkışmağa başladılar derhal etraftan ve Erzurumdan kar on beş karış olduğu halde hayvanat ve kızaklar ile zahire gönderilmeğe başlandı. Etraftan ve köy ve kazalardan aba ve çorap ve yemeni ve sair buna mümasil şeyler tedarikine bakıldı. Hasılı orduyu hümayunun ambarlarında bir çift çuval yok kasma kürek eseri yok her ne aransa yoğidi. Böyle idare tahtında bir ordu idi [1] O esnada Hayrettin paşa [2] hazretleri teşrif buyurdular. Yollarda pek çok kaza savuşturduğunu ve kar altlarında kaldığını şikâyet ve altı saat mahalli dört günde geldiğini beyan buyurdular. Ordunun ahvalinden sual ettiler ve bazı şeyler tahkikatına kalkıştılar herkes malûmatını beyan eyledi. Nasıl tahkik etmiş ise müsteşar efendi kırk üç bin kese akçe çalmış deyu söylemiş müşarünileyh müsteşar efendi bunu haber almış davaya kalkıştı. Bir gün aşuru muaraza edüp tercümanlar da olduğu halde Abdi paşa hazretlerinin yerinde olsam senin kanını içerdim tabiriyle yüzüne karşı söyledi ve müşarünileyh hiddetlenüp kalktı gitti. Sonra ayıp oldu. Bu kadar şey söylenmek icap etmez idi bir tarziye etmeniz iktiza eder dedim ve bir ziyafet tertip edüp «47» müşarünileyh müsteşar efendiye rica ettim. Bunları celp edüp barıştırdım. Müşarünileyh Hayrettin paşanın yanında bir derviş olup orada etmediği hezeyan kalmadı ve kendüleri dahi matlûbu âli veçhile gitmeyüp ötekine berikine azviyyata kalkıştı. Bir kaç meclis olup ahaliyi dahi kırmağa başladı ve beynelahali bazı tefevvuhat oldu.

[1] Osmanlı İmparatorluğunun dağılma devrinde, ordunun büyük zaaflarından biri de levazım meselesi olmuştur. Hatırat bu ciheti pek güzel tebarüz ettirmektedir.

[2] Hüsrev paşa kölelerindedir. 1832 de mirliva olmuş Darışturanın kuruluşunda ilk olarak reis tayin edilmiştir. 1845 1852 yılları arasında Vidin ve Erzurum valiliklerinde bulunmuştur. 1869 da ölmüştür.

Tafsili pek uzun olacağından hasılı Karsa teşrif buyurdular. Bizde müsteşar efendi hazretleri ve Raşit paşa ile gece gündüz ordunun levazimatını ikmale meşgul olduk ve olderecelerde ittifak ve ittihat eyledik ki herkesler taaccüp eder idi. Arasından çok geçmeyüp bir yaveri harp geldi. Ordu müşirliği uhdei âcizaneme havale olunduğunu ve emri âlisini getirdiğini hafiyen beyan ve bundan istinkâf etmesünler deyu Serasker paşa hazretlerinin emirlerini tebliğ ve ityan eylediler. [1] Olvakit oda başıma dönüp düşünmeğe başladım ve yaveri harbe kimesneye söyleme deyüp tenbih ettim ve defterdar efendi hazretlerini celbederek zuhuratı beyan eyledim. Tebrik eylediler. Tebrikin sırası değil şundan ne kadar içtinap eylediğimi bilürsünüz ve Deraliyeden istirhamı affeyledim ve başka güna yemin ettim ve bunun çaresi nedir deyu istişare eyledim. Bir takım teselli ve bundan istinkâf maazallahu taâlâ mesuliyeti azime davet eder kerem edüp bunu kabul buyurunuz ve cümlemiz el birliğiyle şu ordu sayei şahanede ıslah olmuş olur diyerek iknaa kalkıştılar. Artık zaruri kalındı. Ertesi gün ilân olunup emri âli huzuru askeride kıraat ettirilerek cümlede bir mesruriyet gördüm. Derhal orada bir meclisi muvakkat teşkil ettim. Orada olan askerleri yoklama edüp hastahaneleri gezüp hastaları teselli eyledim ve daha sipariş edeceğim şeyleri söyleyüp müsteşar efendi hazretleriyle birlikte oradan hareketle Karsa azimet ve muvasalat eyledik ve aşağıda beyan olunacağı vechile iptidai memuriyetimden infisalime kadar bilcümle ümera ve neferatı askeriyeyi kendimden hoşnut ederek orduyu hümayunun hüsnü idaresine çalıştım ve cümesiyle ittifak «48» ve ittihat hususunda kusur etmedim. Avrupa zabitanıyla [2] müsteşar efendi hazretlerinin idaresinde pek çok zahmetler çekilüp tarif ve beyanına âciz kalurum.

Anadolu orduyu hümayunu müşirliğine vukuu memuriyetimden infisalime kadar orduyu mezburda vukubulan harekâtın muhtasarca beyanına iptidar olunur.

Orduyu hümayuna vukuu memuriyetim Şubat içinde zuhûr eyledi. Merkezi ordu Kars olduğundan ve Erzurumdan kalkup derhal canibi Karsa vâsıl oldum. Devletlu Hayrettin paşa hazret-

[1] 1854.

[2] Kırım harbi esnasında, şark ordumuzda İngiliz ve Fransız zabitlerinin mevcudiyeti hatıratından anlaşılmalıdır ise de bunların memuriyeti ve selâhiyetlerinin dereceleri hakkında maatteessüf ne hatıratında ne de Kırım harbi üzerine yazılan kitaplarda tafsilât yoktur.

lerini orada buldum. Orduyu hümayunun mevcut jurnalını aldım. On yedi bin mevcut gördüm. Hastaları sual ettim. On bir bin hasta olduğunu haber aldım. Bu hale aşuru mükedder ve meyus oldum. Sebebini hükemadan sual eylediğimde birer birer beyan eylediler. Ertesi günü hastahaneleri gezdim. Filvaki hastagânın bazısı hasır ve bazıları dahi ot üzerinde yorgansız yatmakta olduklarını müşahede eyledim. İşbu hususun çarei seriini sual ettim. Mevcut olan asakirin bir mikdarını köylere çıkarmak ve hava almıyan mahallere delikler açtırmak ve sıkılıktan kurtarmak ve hastahanelere elbise yorgan yün tedarik etmekten ibarettir deyu cevap verdiler. Tez elden yedi sekiz tabur köylere çıkardım ve ahaliye yün döşek ve yorgan buldurup mübayaa ettirdim ve bin kat elbise yaptırdım. «49» Vusulüm günü elli vetiyat jurnalı aldım. Sonraları tenezzül ederek nisfiyyet derecesine geldi. Zahire erzak ambarlarının mevcut jurnalını istedim. Üçyüz kıye pirinç ve altmış kıye yağ ve üç bin kıye arpa ve bin hımar buğdayları olduğunu anladım. Asakire pirinç vermiyormusunuz deyu sual ettim. Bazı gün yedişer sekizer dirhem veriyoruz dediler. Etlerini sual ettim beş altı günlük kavurmaları olduğunu haber verdiler. Ekmeklerine baktım ümera ve zabitanın ikdamiyle mesmuatım gibi bulmadım. Erzurumda teşkil eylediğim misillü çarçabuk Karsta dahi bir meclisi muvakkat teşkil eyledim ve işbu meclislerin nezaretini müsteşar efendi hazretlerine havale ettim ve kâffe mübayaat ve sarfiyatı bu meclislerin reyine bıraktım. Ordu hazinesinin mevcudunu istedim. On üç bin kuruş mevcut pusulası verdiler. Fakat memuriyetim sırada Deraliyeden üç bin kese akçe gelmişti andan çarçabuk pirinç yağ mübayaa ettirdim ve üçüncü günü askere birer aylık verdim ve yevmi mezkûrda asakiri şahaneye pilâv zerde eklettirdim. Müşarünileyh Hayrettin paşa hazretleri Kars ahalisini ve Lâtif paşayı celbedüp zahireden dolayı sıkıştırmıştı. Ben dahi cümlesini celbederek külliyetlü zahire matlûp eyledim. Akçeden dolayı itizar eylediler ise de anları birer suretle temin eyledim Ve külliyetli zahire tedarik olmağa başladı. Etraf ve kazalara memurlar gönderdim, oralardan dahi külliyetli zahire geldi. Hasılı otuz kırk günlük zahire iddihar eyledim. Sayei şahanede vusulüm gününden bu tarafa avdetim gününe kadar askeri bir gün çorbasız ve etsiz ve ekmezsiz bırakmadım. Fakat beher hafta pilâvlarını vermeğe muvaffak olamadım. Vukuu memuriyetimle beraber Hurşit paşanın erkânıharp reisliği memuriyet emri geldi. Kendisini gayet çalışkan işittigimden pek memnun oldum. Müşarünileyh

Hurşit paşa hazretleriyle Arslan [1] ve Şahin [2] paşalar ve sairleri gelmişler idi. Bunlardan maada yirmiden tecavüz Avrupa zabitanı «50» geldiler. Bunlar fenni harp görmüş zabitan olduğundan tahsili malûmat ederiz diyerek memnun olduk. Müşarünileyh Hurşit paşa hazretleri Avrupa zabitanıyla orduyu hümayunu iki fırkaya taksim eylemişler. Fırkanın birisine bir ferik ve diğerine dahi bir ferik tayin buyurmuşlar. İdarece şu hususu muvafıkı icabı hal gördüğümden icrasını tenbih eyledim. Müşarünileyh Hurşit paşa usulü askeriye vakıf ve fenni harbe aşına ve erkâniharp reisi bulduklarından daima anıyla istişare olunmak lâzımgeldi. Orduyu hümayunun harekâtı bir usul tahtında olmak icabı halden idi. Anın üzerine orduca lâzım gelen memurların tayini iktıza eyledi. Müşarünileyh Hurşit paşa icap eden memurları Avrupa zabitanından ve bizim zabitlerden tefrik ederek puslaları tarafımıza ita kılındı ve yedlerine verilecek talimatları tarafımıza irae ve tasdik ettirdi ve kendisinin sureti hareketiyle tarafımızdan icap edecek harekâtın Avrupa kitaplarından tercüme ederek suretlerini verdi ve olveçhile cümle tarafından harekete mübaderet kılındı ve bu usul ümerayi askeriyeden bazılarına dokundu ise de bunlar her veçhile bizlerden malûmatlı ve harp görmüş zabitlerdir istifade ederiz diyerek temin ve taltif ve icabına göre tehdit ile kullanıldı ve doğrusu orduyu hümayunun ıslahatına külli medar oldu fakat Avrupa zabitanı mileli muhtelifeden bulduklarından günden güne beyinlerinde ihtilâf zuhur eyledi. Bâlâda ifade eylediğim gibi şubat içinde memuriyetim vukubuldu. Hattâ Karsta üç adam boyunda kar var idi orduyu hümayunun ıslahatiyle uğraşmakta ve istihkâmat yolunda olmadığından istihkâm mahalleri araştırmağa meşgul olduk. O aralık yavaş yavaş karlar erimeğe başladı istihkâm mahalleri meydana çıktı Askerden hastalık külliye mündefi oldu. Zahireden dolayı subet ve müşkilât kalmamağa başladı. Müşarünileyh Hurşit paşa ve ümerayi askeriye ile istihkâm mahallerinin yerleri tasarlandı. Ertesi gün kâffe asker ve ahali çoluk çocuk cümlemiz kazma kürek alarak beş ayda yapılacak istihkâmları bir kaç bin keseler sarf olunacak mahalleri asakiri şahane ile ahaliye lieclilteşvik yirmişer otuzar para yevmiyeler

[1] Şark vilâyetlerinden birisinde doğmuştur. Dersim kaymakamlığında, Mardin kaymakamlığında ve Erzincan mutasarrıflığında bulunmuştur.

[2] Dağıstanlıdır. Rusyada tahsil ettikten sonra Osmanlı İmparatorluğuna hicret etmiş miralay ve mirliva sıfatıyla Bosna taraflarında bulunmuş, senelerce levazım dairesi reisi sıfatıyla vazife görmüştür.

vesair bahşışler verilerek ve sayei hazreti padişahide tarafı çake-
 ranemden bu uğurda yüz elli bin kuruş kadar sarfolunarak bir mah
 zarfında meydana getirüldü ve orduyu hümayun hazinesinden
 fakat tahta ve edevatı sairei lâzıme için ancak «51» on beş bin
 kuruş masarîf vukubuldu ve karlar dahi erimeğe başlayup topraklar
 göründü. Artık orduyu hümayunun dışarı çıkarılması ve ilerülerin
 keşfine bakılması vakti geldi. Çünkü Kars ile Gümrü kalesinin
 arası on iki saattir ve ara yerde iki çay vardır birisi Kars ve diğeri
 Arpaçayıdır mezkûr Arpaçayı Gümrünün önünden akar beru taraf
 bizim karşısı Rusyalunundur. Demek ki Karstan onbir buçuk saat
 ilerü bizim yarım saat var yok Rusyalunun bizim başıbozuklar
 Karsçayı ve Arpaçayı üzerlerinde olan köylerde otururlar idi
 ve arasına karakol kavgası ederler idi. O aralık Ferhat paşa
 geldi [1]. Müşarünilehin Hurşit paşa ile beyinleri bozuk imiş
 bunların beyinlerini telif eyledim ve üç beş gün sonra müşarün-
 ileyh Hurşit ve Avrupa ceneralleri cümlesi birden konağa geldiler.
 Orduyu hümayunun yoluna girdiğini beyan eylediler ve artık
 havalar güzelleşmeğe başladı. İleruda yalnız başıbozuklar ve bir
 alay süvari var yalnız bunlarla olmaz deyu ifade eylediler. Çünkü
 kaidei harpten olduğu üzere avangard [2] tayinini tensip eylediler.
 Vakıa ifadeleri usule muvafık idi fakat ilerusu ne haldedir ve
 nerelerde avangard bulunmak lâzım gelecektir evvelce anlaşılmaq
 lâzım gelür deyu cevap eyledim. Nihayet bir gün cümlemiz gider
 keşfederiz diyerek karar verdik ve yine o mecliste şimdi Rusyalu
 Gümrüde oturuyor avangard ileruya asker sevkimizde düşmanı
 tahrik etmiş olmalıyım. Zira bizim burada daha noksanımız ve
 tedarik edecek pek çok şeylerimiz vardır deyu beyan eyledim.
 Noksanımız nedir deyu sual eylediler. Mekkirimiz nihayet beş yüz
 re'stir ve hiç arabamız yoktur ve bundan maada gelecek toplar
 vardır ve topkeşli hayvanatı noksandır ve arabistan ile Sivastan
 gelecek asker yolda olup bunları beklemek ve levazımatı orduyu
 ikmal eylemek lâzımedendir deyu cevap eyledim. Burada olan
 asker ve toplar derecei kifayededir daha biraz mekkâri ve araba
 dahi üç beş «52» gün zarfında tedarik edüp ileruya hareketimiz
 elzendir deyu cevap eylediler. İşbu ifade olunan mekkâri ve araba
 vesair şeylerin ikmalî akallî bir maha muhtaçtır ve bunlar ikmal
 olmadıkça ve orduyu hümayunun on on beş günlük zahiresini
 ve üç beş muharebelik cephanesini kaldıracak araba ve mekkâri

[1] Hüsrev paşanın kölelerindedir.

[2] Öncü demektir.

tedarik etmedikçe hareket olunmaz deyu cevap verdim. İşbu ita eylediğim cevaplara münfail oldular. Öyle ise biz kavga etmiyeceğiz buraya nafîle gelmiş geri gidelim cevabını verdiler. Nasıl ise bunları ikna eyledim. Hasılı ileruya avangart tayini pek elzem dir bunu bir gün evvel icra edelim diyerek ertesi günü avangard mahallerini keşfe gittik. Gümrü ile Karsın vasatında olan Subasan kariyesine altı tabur piyade ve iki alay süvari ve iki batarya top gönderilmesine karar verdik ve derhal bunların hazırlatup miriliva Hüseyin paşa ve Ferhat paşa refakatiyle mahalli mezbura gönderdim ve mumaileyh Ferhat paşa fenni harbe aşına olduğun dan harekâtı askeriyesini ana havale eyledim ve orada bir istihkâm yapılmasını tenbih ettim. Mumaileyh üç dört gün zarfında bir istihkâm yaptılar ve orduyu hümayunu çadırlara çıkarmağa ve etrafta olan askeri toplamağa başladım. Bunlar ve toplar bir uçtan gelmeğe başladı. Çünkü Gümrü kalesi gayet metin ve müstahkem bir kale olup alınması gayet güç olduğu cümleinin malûmudur ve bundan bir faide olmayacağını bilürüm bu sebepten oraya asla sarfı efkâr etmedim ve Avrupa zabitanının efkârları dahi benim rey ve efkârım gibi idi Batum ordusunun harekâtını anlamak ve iki ordu birden hareket edüp Ahışa üzerine varılmaklığı münasip gördüm ve buna dair hafiyen müzakereler eder idim ve oraların keşfiçün Arslan paşayı memuren gönderdim ve keyfiyeti Batum muhafızı devletlu Selim paşa hazretlerine beyan eyledim ve bunun üzerine muhaberemiz kesilmesün diyerek mahsusen bu tarafa dahi arz ve beyan ettim ve o esnada Rusyalu Gümrünün etrafına ordusunu kurmağa başladı ve avangardını Arpaçayının beru tarafına yani bizim hududa «53» geçürdü. Olvakit bizim avangarda daha iki tabur ilâve eyledim. Çünkü bu avangartlar Rusyaluyu igfal için yani orduya hümayunun Ahışa üzerine gideceğini anlamayup bu tarafa hareket edecek zu'mında bulunması ve Ahışa tarafında tedariksiz kalması garazından ibaret idi ve maahaza orduyu hümayunun talim ve taallümleri ve istihkâmatın itmamı noksaniyle iştigal olunur idi ve etraftan gelecek asker ve toplar ve mühimmatı saire geldi ve lüzumu miktar mekkâri hayvanatı ve arabalar tedarik olundu. Olgünlerde müşarünileyh Selim paşa hazretlerinden bir tatar zuhûr etti kendisinin ileruya hareketle Özerket (اوزرکت) zaptolunduğu haberi geldi. Derhal şenlikler icra kılındı ve o aralık Rusyalu ordusunu kâffeten Arpaçayının beru tarafına geçürdü ve çadırlarını kurdu ve bizim karakollar geruya çekilmeğe mecbur oldular. Rusyalu karakollarını dizdi ve bizim köylerden alup yeme-

ğe ve yakup yıkmağa başladı ve arasıra karakol kavgaları olup her defa galibiyet bizim tarafta tekarrür eder idi. Derunu Karsta Batum ordusunun bozulduğu havadisi söylenmeğe başladı. Resmen bir haber alınmadığından o makule lâkırdı söylenmemesi tenbih ve tekit ve bazı kesan dahi tektir kılındı. O esnada Rusyalu Ahışa ve Ahleklikten Ardahana geliyor deyu Sırrı paşa hazretlerinden haber geldi. Çünkü Ardahanda üç tabur piyade ve iki alay süvari var idi. Bunlar derecei kifayede olmayup oranın kuvvetlendirilmesi ve bu münasebetle Ahışa üzerine gitmek tasavvuratımızın dahi fiile çıkarılması münasip görüldü ve derhal bir alay piyade ve bir batarya top Kerim paşa hazretleri refakatiyle Ardahana irsal olundu ve iki günde oraya vusulleri haberi alındı ve anı müteakip Bayazıttan haber geldi ki Rusyalu külliye t lü asker ile Bayazıda doğru hareket eyledi. Buraya bir az top ve bir alay süvari ile bir alay piyade gönderiniz «54» deyu beyan eylemişler idi. Rusyalunun Gümrüden ve Ahışa ve Ahleklikten hareketi münasebetiyle oraya asker irsali erkânıharp meclisi tarafından tecviz olunmadı ve oradan beruya biraz askerin celbi dahi meclisi mezkûrdan her ne kadar tensip olunmuş ise de mukaddema orası mevki ittihaz olunmuş ve Vana karip olarak ahalisinin ekserisi ektrat taifesinden olmak ve İran caddesi bulunmak mülâbesesiyle oradan asker kaldırılmasını münasip göremedim ve Cebeli Düruzdan gelen dört bin kadar askeri mahalli mezbure tayin eyledim ve mukaddema erkânıharp meclisi tarafından kaleme alınup gönderilen talimat mucibince hareket eylemelerini iş'ar ettim ve mezkûr talimatın meali dahi şu veçhiledir ki eğer Rusyalu üzerinize gelür ve askeri sizin askere müsavi görünüp galebe memul olur ise olhalde muharebe ediniz ve daima istihkâm altında bulununuz ve şayet düşman ziyade gelüp istihkâmda barınılmıyacak olduğu halde Kars ile Erzurum caddesi üzerine çekilüp asla muharebeye mübaşeret etmemeleri hususatından ve tenbihatı saireden ibaret idi. Bâlâda beyan ve ifade eylediğim veçhile Rusyalu Arpaçayından mürur ve tecavüz ederek Karsçayı civarına gelmeğe başladı ve Karsçayını geçeceği casuslar vasıtasıyla haber alındı. O esnada Ferhat paşayı Deraliyeye istediler. Mumaiyleh olhavalıyi lâyıkiyle öğrenmiş olduğundan gitmesini bir veçhile tecviz etmedim ise de hasbelicap gönderdim ve yerine mülteciyandan Feyzi beyi tayin ettim. Rusyalunun karakolları bazı kere Karsçayını geçüp civarında bulunan köyleri yağmaya başladı. Anın üzerine başıbozukların kumandasına memur mülteciyandan İsmail paşayı

bir kaç defa üzerlerine gönderdim. Tasallutlarını mehma emken kestim. İleruda Subasan karyesinde olan avangarda kuvveizahr olmak üzere Kars ile Subasan karyesi arasında olan Vezin köyüne iki alay piyade ve iki batarya top ve iki alay süvari «55» sevki tensip olundu ve ilerusunun keşfiçün müşarünileyh Hurşit paşa ve sair erkânıharp zabitlerini irsal eyledim. Olgün kendim dahi avangartları görmek ve talim ve taallümlerine bakmak üzere gittim. Müşarünileyh Hurşit paşadan bir haber geldi ki Rusyalu Karsçayını geçiyor asakiri şahane hazırlansun deyu iş'ar eylemişti. Derhal top ve asker hazırlattırup cümlesi amâda bulundular ve Vezin köyüne gönderilen askerleri dahi o gün sebükbarca oraya celbettim. Rusyalu bizim karakolları kovalayarak Karsçayının beru tarafına geçüp İncedere nam mahalle gelüp ordusunu kurdu. Hurşit paşa ve saire gelüp düşmanı seyreyledik. Hattâ çadırlarını kurup orada aram eyledi diyerek ifade ettiler. Akşam olmağa başladığından Vezin karyesinden gelen askeri yerlerine iade ve gece hazır ve amâde bulunmalarını tenbih ve ifade eyledim. Şayet Rusyalu avangardın üzerine gelecek olur ise Vezin karyesine çekilmelerini ifade ile müşarünileyh Hurşit paşayı orada bıraktım. Ertesi günü Rusyalular avangardı basacak olduklarını haber aldım. Derhal Vezin karyesinde olan askeri Subasan canibine celp ile Karsta bulunan asakiri şahaneyi hazır ve âmade eyledim ve işbu avangartların kumandasına ferik Hacı Rıza paşayı tayin eyledim. Rusyalunun askeri günden güne çoğaldığını haber aldık. Ahışha ve Ahleklik tarafından askerlerini oraya celbetmeğe başladığı anlaşıldı anın üzerine Ardahanda olan asakiri şahaneyi Sırrı paşa hazretleri ve Kerim paşa refakatiyle Vezin karyesine celbe mecbur olduk. Derhal oraya celbettim. Müşarünileyh Kerim paşayı Hacı Rıza paşanın yerine dört tabur piyade ve bir batarya top ile birlikte bulunmak üzere oraya irsal ettim. Rusyalunun Subasan karyesine hücum edeceği gereği gibi tahkik olundu. Anın üzerine bir meşveret icap eyledi. Müşarünileyh «56» Hurşit paşa ve erkân ve ümera ve Avrupa zabitanı toplanup pek çok müzakerat olundu. Nihayetinde orduyu hümayun iki fırkaya taksim olunarak bir fırkası Subasan karyesinde ve diğer fırkası dahi benimle Vezin karyesinde bulunmak ve Karsta yalnız sekiz tabur kalmağa karar verildi. Karsta Vezin köyünde saman ve ot kalmadığından süvarinin kâfesi ileruda karakollarda otluk mahallerde bulunmağa netice verildi ve bu minval üzere icra olundu. Günlerde bir gün Subasan karyesinde oturur iken Rusyalunun ne kadar kuvveti ve süvarisi var

ise çıkarup mezkûr Subasan karyesine doğru bir hareket gösterdi ve bizim taraftan derhal asker hazırlanup âmade kılındı. Bir yarım saat kadar ileruya gelüp orada manevra icrasıyle badehu avdet etti. Casuslar marifetiyle haber aldık ki mutlaka buraya hücum edecek olvakit Hurşit paşa vesairleri Vezin köyünde olan askerin Hacıveli karyesine gelmesini tensip eylediler. Anın üzerine cümleten Hacıveli ve Subasan karyelerine gelinmeğe mecbur olundu. Rusyalu olcivarda ne kadar köy var ise cümlesini yıkmğa ve otlarını ve ekinlerini biçmeğe başladı. Fakir ve fukara figan ederek gelüp hallerini beyan ve düşmandan vikaye ve muhafaza olunmalarını rica ve istirham ederler idi. Bunlar temin ve taltif olunarak yedlerine harçlık itasıyle iade olunur ve muhafazaları hususuna dikkat ve ihtimam kılınur idi. Düşman ile aramız iki saat mesafe olduğu ve birbirimizin harekâtı görüldüğü halde yirmi gün kadar imrarı vakit olundu. Yukarıda beyan olunduğu veçhile Ahışa üzerine gidilmek tasavvuru Dersaadetten istizan olunmuştu. Anın üzerine zuhûr eden iradei Seraskeride tahaffuzî harekette bulunulması emir ve iş'ar buyrulmuş ve bu vukuatlar peyder pey buraya bildirildikçe gelen cevapların meali «57» daima tahaffuzide bulunmaktan ibaret idi. Fakat şu vukuat üzerine bu kadar hareket olunup geruya avdet pek büyük mahzur olacağından bulunduğumuz mahalde tahaffuzî harekete içtisar eyledim. Zira Karsa avdet etmiş olsam Rusyalu arkamızdan geleceğinde şüphe yoktur. İkincisi Karsta bir dirhem saman ve ot bulunmaz. Üçüncüsü askere bir kırgınlık ve gayretsizlik gelür. Dördüncüsü ne kadar başıbozuk var ise cümlesi savuşup giderler. Beşinci Karsta yirmi otuz günlük zahire var. Rusyalu Karsa gelüp muharebe etmiyerek yalnız ordusunu Karsçayının üzerine kurup şöylece otursa bize bir yerden zahire gelemez. Bunlardan başka pek çok mahzur olduğundan işbu mahzurata mebni Hacı Veli karyesinde iradei Seraskeriyeeye imtisalen hali tahaffuzide bulunmasını tensip eyledim. O aralık Fransa devleti fahimesi miralaylarından yaveri harplik hizmetiyle Kont dö (منفره) geldi. Kırk beş gün bu minval üzere âram olundu. Bu müddet içinde bazı karakol ve başıbozuk kavgaları vukubulur idi. Orduyu hümayuna pek çok ulema ve meşayih kiram gelmişler idi. Gönüllü ve muvazzaf olarak on bin kadar başıbozuk var idi. Kırk beş gün böyle oturup daima yağış ve yağmur altında bulunmalarından ve kendilerinin muharebeye haheşleri olduğundan bunlar niçün muharebe etmiyoruz buraya ne sebebe mebni toplandık gibi tefevvuhata başladılar ve bazı bizim zabitler ile neferatı askeriye

dahi söylenür gibi oldular. Müşarünileyh Hurşit paşa ve Avrupa zabıtları dahi her biri bir reye kalkıştılar ve kemali hahş ve gayretlerinden ve bunlar da bizim gibi Rusyaludan nefret etmiş olduklarından bir saat evvel muharebe olunmasını pek aşuru arzu ederler idi. Bunları iğfal ve iskât için sağdan gidelim. Yok sol taraftan hücum edelim. Yoksa «58» doğrudan doğruya üzerlerine varalım gibi bazı keşif ve hareket eder surette icraat ile vakit geçirüp iradei Seraskeriye imtisal olunmasını gözedir idim. Bir gün Rusyalu karşıdan şenlik topları endah eyledi. Bunda bir şey var deyu tefekkür ve endişe eyledim. Ertesi günü Bayazıddan bir yaveri harp geldi. Bayazıdda olan muharebenin haberi elimini getürdü ve ben dahi olgün erkânıharp zabitanıyla keşfe gitmişim. Derhal kimesneye bu haberden serrişte vermiyerek avdet eyledim ve keyfiyeti hafıyyen Hurşit paşaya söyledim. Bunun üzerine ne güne tedbir edelim deyu müzakere eyledim. Ferikan ile yalnız Sırrı paşa hazretleri hazır oldukları halde bir meclis edilmesini tensip eyledik. Derhal müşarünileyhim hazaratını celp birle vukuatı beyan eyledim. Haylı müzakerattan sonra on beş tabur piyade ve iki alay süvari ve iki batarya top ve biraz başıbozuk tefrik ederek Kerim paşa kumandasiyle Bayazıda gönderilmesine karar verdik. Fakat bu karara Hurşit paşa pek te mümaşat eylemedi gibi idi. Taburlar ve top ve mühimmatlarını hazırlattım ve ertesi günü gitmelerine karar verildi ve yine o akşam bir meclis edüp bunlar gittikten sonra burada ne veçhile hareket etmek lâzım geleceğini biletraf istişare eyledim. Bu istişare arasında burada bunca vakittenberu asakiri şahane duruyor ve muharebeye hevesleri var müşir paşa muharebe etmek istemiyor diyorlar diyerek müşarünileyh Hurşit paşa ve sairleri söylediler ve burada muharebe eder isek mutlaka galip oluruz ve Rusyaluyu münhezim ve perişan ederiz ve buna söz veririz dediler. Anın üzerine iradei seraskeriye tekrar beyan eyledim. İşbu iradenin manası tecavüzi hareket etmemektir halbuki biz tecavüzi bir güne hareket «59» edecek değiliz. Rusyalu memaliki şahaneyi tecavüz eyledi. İşte fakir ve fukaranın halini görüyorsunuz. Ancak Rusyaluyu memaliki şahaneden çıkarmak üzere hareket etmiş olacağız diyerek cevap verdiler ve daha birkaç gün geçer ise Rusyalu Bayazıddan askerini buraya getirir sonra askeri bizden ziyade olur olvakit müşkilâta düçar oluruz ve bundan maada yukarda beyan eylediğim mahzurları birer birer beyan eylediler ve askerin şu hahşını kaçırmıyalım dediler. Artık çar nâçar bunlara muvafakat lâzım geldi. Ne su-

retle hareket etmek ve düşman üzerine ne taraftan varmak lâzım geleceği müzakeresine başlandı. Gecedен hareketle doğrudan doğruya üzerlerine hücum olunmağa karar verildi ve susuzluğun çaresi dahi düşünöldü. Mukaddema Diyarıbekirden getirtmiş olduğum tulumlara su doldurulup götürölmeğe karar verildi. Hasılı alay ve taburlar ve toplar hattı harp üzere tertip ve herbiri kimin refakat ve kumandasında bulunacağı hafiyyen tayin olunarak ertesі gece hareket olundu. Düşman hareket edeceğimizi gece haber almış fakat ne taraftan gideceğimizi bilemeyüp Karsa avdet edeceğiz veyahut sol taraftan Yerkit (برکیت) üzerinden kendisini basacağız hülyasiyle bizi karşılamak üzere ordusunu bu taraflara çeküp asıl maksudumuz olan dağı hâli bıraktı. Sabaha karşı dağ tutuldu. Orada düşmanın yapmış olduğu istihkâmlar zaptolundu. Takdim edeceğim haritadan malum olacağı veçhile muharebeye mübaşeret kılındı. Fakat ikinci fırka biaz geç kaldı üç buçuk saat bilâ fasıla nöbet ateşi icra olunarak ve bazı alay ve taburlar süngü süngüye girişerek şedit bir muharebe oldu ve doğrusu bizim piyade ile topçuların gayret «60» ve şecaatine hiç bir diyeceğim olmayup fakat süvarimiz bunlara nisbetle gevşek idiler ve cümle tarafından bu muharebede ibrazı gayret olundu. Fakat dağa memur olan Abdurrahman paşa cebanet eyledi ve beş tabur askerle bir batarya dağ topunu muattal etti. Egerçi sağ baş zedelenür iken dağdan inmiş olsaydı Rusyalu münhezim olmuş olur idi. Doğrusu kendisi pek büyük kaba-hatte bulundu. Zira arkadaşları aşağıda ateş içinde bulundular ve beher nefer altışar deste fişek yaktılar ve seksn dört pare top ikişer yüz atımdan ziyade gülle ve pişrev attılar üç buçuk alay dıragon atlısından bin dıragon süvarisi kalmadı ve yedi sekiz bin telefati gözünün önünde idi. Bunları gördüğü halde dağdan aşağı inmek ve hususiyle Kerim paşanın emrine itaat edüp gelmek lâzım gelür idi. Hasılı sağ baş zedelendi ve ikinci fırkanın ihtiyatını oraya celbetmek üzere bir iki yaveri harp irsal eyledim. Yaverler ihtiyatı bıraktığım mahalde bulmadılar. Sonradan tahkikime göre müşarün-ileyh Hürşit paşa ihtiyatı sol başa göndermiş ve sol baş ateş içinde kaldı ve Rusyalu bütün kuvvetini sol başa vermeğe başladı. Artık askerde takat kalmadı ve su dahi bulunmadığından geruya çekmeğe yani muharebe ederek çekilmeğe mecburiyet geldi. Orada bazı topların tekerlekleri ve kundakları kırılmış ve bazılarının hayvanatı telef olmuş idi. Bunların götürölmesi haylı asakirin telefini mucip olacağını gördüm ve asakirde takat kalmadı ve süvarimiz memul veçhile zuhür etmedi. Bizzarure terk olundu ve

Rusyalunun ordusunda artık Karsa gelüp bize zahmet verecek mecal ve takat kalmadığı görülmüş olduğundan irade veçhile tahaffuzide bulunmak üzere Karsa gelmek lâzım geldi. Hacıveli karyesinden çadırlar ve mühimmatları kaldırıp Karsa avdet ve muvasalat olundu ve mukaddema yapılan istihkâmlara «61» ilâve olarak daha bir kaç istihkâm yapıldı. Şayet Rusyaluya bir imdat ve Bayazıt askeri birleşür mülâhazasına mebni ve yaralıları tefrik ederek hastahanelere vaz ile emri tedavilerine bakılmağa başlandı ve yedi sekiz gün sonra ot için dört alay süvari ileruya gönderildi Rusyalu bunları gördüğü gibi arpa ve odunlarıyla on kadar çadır ve bir iki günlük ekmeklerini bırakup geruya ricat eyledi ve asakiri şahane kemali şecaat ve sıhhat ve afiyet üzere Karsta yeyüp içüp istirahatle talim ve taallümleriyle meşgul oldu. Badehu infisalim zuhûr eyledi elli üç gün orduyu hümayunu kemafissabık idare eyledim ve Rusyalunun Gümrüye girdiği haberini aldım. Müşarünileyh Kerim paşanın kaymakamlık iradesi geldi. Oradan kalkup Deraliyeye azimet eyledim.

Bâlâda zikir ve beyan eylediğim veçhile bizzarure harbe muvafakat eyledim. Ve bununla beraber Rusyalunun memaliki şahane-ye tecavüzi harekâtı vakiasını ve ol havali ahalisine olan tasallut ve taaddiyatı nahemvaresini defettim ve işbu muharebenin neticesi devleti aliyye ne suretle faide vermiş olduğu ve Rusyaluya bilâkis ne veçhile mazarrat ve askerine gayretsizlik ve dehşet verdiği gün gibi aşikârdır. Muharebei mezkûreden sonra Rusyalunun kat'a kuvveti kalmadı. Eğerçi kuvveti olmuş olsa idi müteakiben Kars üzerine geleceğinde iştibah yok idi ve sonradan ileruya gönderilen dört alay süvariye gördüğü anda mevcut bulunan erzak ve sairesini bırakup geruya çekilmez idi ve bu ana kadar böyle durmayup mutlaka bir şey yapar idi. Hulâsai kelâm işbu muharebei cesimede asakiri nusretmaasiri şahane ibrazı hüsnü gayret ve güzel hizmet etmiş oldukları cihetle haklarında iltifatı seniyenin zuhuru memul ve intizar etmekte idiler.

کت نسیم یدرم افندم او دینای باشند بی بیکه حکم فدا فویدی هدام کسب دار عزیزه افند
 کتلهب بازوسی غایت خیر ایدی دانه فواعله او زره قره له باز ارایم اراده له
 سفی رکت برد کچ به مسمه اولور ایدم اولونز باره هه بغداد کویا دنیا بیخ
 اولمه قدر مطظ اولم ایچک بازو با ال کوردم ارنه فیدلری و فرما صد تره یازینه
 با ستم ههم اوج کجه عصد اولوب ارادشردن و فرشته عوجه و بریلور ایدی
 چای سوو یازارده عکره کورد کچ و قیجی بدین برلره اورد کچ عکره اطفانی له آرزو
 ایدر ایدم برکته مالکانه خلفه سله اوغلی عدی به فاکه کدی اجا بر بد قون کتله
 با سدی و بنده با نرنده ایدم سه شهاره بیباکی اولم برم برکانه ایلوم
 عجبا استک ایدر ارم دیوسوال با سدی به اولورم دیوسوال ایدرم یاز و کزی
 کوره کچ دیوسولیدی بر قایم طر بازو با زدم عطا ایدی پدرک والده رضی
 اولور لرم دیوسوال ایدی اولس لر اولس لریم بیخ عکرده کوزم وار ایدیم هاری کولم
 دیدیم اوراده فالقوب برکرا بار کبرینه نجیب طوغو و زامی قشاده کلدن جنتکانه
 سهده محمد افیز اورده ایدیم مدون ایدم به بی طوغو و احمد سیر صولن اوکت
 کونوردی ابسه افتم بیخ بریم بر کتله بولم بازو کچ بودردیدی اوغلی
 سه عکره کلدن استر صبلن دیوسوال جوردریم اومه افتم استرم ریدیم

Zarif paşa'nın hatıratından birinci sayfa

Zarif Paşa

OSMANLI DEVLETİ ZAMANINDA KULLANILMIŞ OLAN BAZI MÜHÜRLER HAKKINDA BİR TETKİK

Prof. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI
Balıkesir Meb'usu ve T. T. K. Âzasından

Başvekâlet Arşivindeki mektup, tahrirat ve kaimelerin nihayetlerinde veya Vezirlerin buyuruldu'larının sağ başında bulunan mühürler, şekilleri, yazıları, istif ve mündericatları itibariyle şayanı tetkiktir, binlerce vesikanın tetkiki esnasında görülmekte olan bu mühürlerin yazılarını okumak epey meleke ve mümareseye ve bundan başka bir kısmının halli için de Farsca ve Arapça bilmeğe ihtiyaç vardır. Bunların kıymet ve ehemmiyeti iptida Arşiv Tasnif Heyeti âzasından muhterem Bay Haşim Durgun'un nazarı dikkatlerini celbederek okuyup kaydetmeğe başlamışlardı. Fakat okunan bu mühürlerin vesika numaraları tesbit edilmeyip kimlere ait olduğu bilinemediğinden tam istifade kabil olamamaktadır. Bay Haşimin bu cetvelinden mülhem olarak yine tasnif heyeti âzasından Bay Ferit Tümeren'de Hattı Hümayun odasındaki dolap vesikalarını tetkik ettiği sırada okunan mühürlerin fişlerini yapıp vesika numaralarını da koymuştur. Bu sonrakiler 18 inci asrın sonları ile 19 uncu asrın ilk yarısına ait olduklarından mahdut bir devrin mühürleridir.

Arşivdeki mesâim esnasında iptida arşiv dairesi Müdür muavini muhterem müdekkik Bay Selâhaddin Elker'in delâletleriyle Bay Haşimin, mühürlerin mündericatını havi cetvelini gördüm. Bu mühürlerin yazıları nazarı dikkatimi celbetti. Bizzat tetkik ettiğim Emirî, İbnülemin ve muallim Cevdet tasniflerinde bulunan bazı vesikalardaki mühürlerin fotoğraflarını aldırıldım. Bu mühürler arasında Vezir, Beğlerbeği Yeniçeri Ağaları, Devlet ricali, Bugdan ve Eflâk Voyvodalarıyla bir İngiliz Sefiri ve Fransız Sefarethanesisinin zatî ve resmî mühürleri vardır. Mühürlerini intihap ettiğim şahsiyetlerin çoğu tarihce tanınmış olanlardır. Mühürlerin içlerinde mündericatları, istif ve yazıları itibariyle güzelleri olduğu gibi mündericatı pek basit ve gülünç olanları da vardır. Fotoğraflarını

koymağa lüzum görmediğim bazı mühürlerin ise yalnız yazılarını dercettim. [1]

*
* *

İmza yerinde kullanılmış olan mühür tabirinin eski Sanskrit lisanında müstamel olduğu söyleniyor [2]. Elamların, Sümerlerin ve Etilerin yüzük şeklinde mühür kullandıkları hafriyattan çıkan eserler arasında görülmektedir. Etilere ait olduğu söylenen san'atkârâne yapılmış bir altın yüzük Alacahüyük hafriyatında meydana çıkarılarak Türk Tarih Kurumunun eserleri arasında bulunmaktadır.

Mühür kelimesinin Farsî olduğu lûgatlerde görülmektedir. Bu lûgat, Arapçada temhîr ve memhûr (yani mahtum) tarzında galat olarak kullanılmaktadır. Mührün Arapça mukabili حاتم Hâtem'dir. Ben bu makalemde mühür ve hâtem kelimelerinin asıllarının Sanskrit ve Aramiceden alınıp alınmadıklarını ve eski devirlerde ne suretle kullandıklarını tetkik edecek değilim; çünkü mührün kullanıldığı devirler pek uzak olup Sümerlerle Etilerin bunu kullandıklarını bildiğimizden kıdemi hakkında burada bir tetkike girişmek hem mevzu ve hem de ihtisasım haricindedir.

Mührün Arap harfleriyle yazılarını muhtelif devirlerdeki İslâm hükûmetlerinde görmekteyiz. Bu mühürlerin bir kısmı yuvarlak ve bir kısmı da dört köşeli ve beyzîdir; hem Tuğra ve hem mühür yerine kaim olmak üzere Moğol vesikalârina ait olanları Damğa ismi altında ve muhtelif eb'atta dört köşelidir. Osmanlı Türklerinin kullandıkları resmî ve gayri resmî mühürler şekil ve yazı ve mündericat itibariyle yüksek bir tekâmül göstermiştir. Resmî mühür bizde muahhar zamanlarda yerini kısmen imzaya terketmekle beraber yeni harflerin zuhûruna kadar devam etmiş ve sonra damga ve imza, onun yerine kaim olmuştur. Halk arasında henüz mühür kullanılmakta ise de pek mahduttur.

Osmanlı Saltanatının sonlarına kadar Vezir ve Nazırların Şeyhülislâm ve Kadiaskerlerin (Mühürdar) ismiyle maiyetlerinde birer mütemed

[1] Osmanlı Devleti zamanında Türk Hakkâklarının kazdıkları mühürler, yazıları, istifleri, şekilleri itibariyle meraklılar için ciddi tetkike şayandır. Mühürlerin taş ve maden üzerine hakkedildikleri görülmektedir. Maden mühürler, pirinç, nikel, altun ve gümüş olarak bir kaç kısma ayrılır. Taş mühürler ise Akik, Firûze, zümrüt, Kantaşı, Yementaşı, ve saire üzerine hakkedilirdi. Evliya Çelebi onyedinci asrın ilk yarısındaki hakkâklardan bahsetmektedir. Bunun en müterakki devri onyedinci asır sonu ile onsekizinci asırdadır. Zamanımızdaki meraklılardan İstanbul Meb'usu Bay İbrahim Alâeddin Gövsa'nın mükemmel bir mühür koleksiyonu vardır.

[2] İslam Ansiklopedisi (Mühür maddesi).

adamları vardı. Devletçe maaş usulü ihdas edilinceye kadar bunların maaşlarını efendileri verirlerdi. Memurlara maaş verilmesi takarrür edince bunlara, mensup oldukları nezaret ve dairelerde esas vazifeler verilip Mühürdarlık itimad dolayısıyla vazifelerine ilâve edildi. Mühürdarlar bugünkü tabirle Vekâletlerin Kalemi Mahsus Müdürleri demektir. [1278] den itibaren Sadrıâzamların (وزير اعظم... Veziriâzam...) diye yalnız kendi isimlerini havi Sadaret Mühürleri vardı. Bu mühürler, divânî hatla Sadaret mektubî kaleminden Nezaretlere yazılan ve (بيورلدى-ي سامى Buyuruldu-i Sâmî) denilen emir veya derkenarların sağına ve baş tarafına basılırdı. Bu derkenara ait bazı vesikaların fotoğrafleri makalenin sonunda gösterilmiştir. Bunların biri Veziriâzam M. Fuat ve diğerleri de Sait, Ferid ve M. Kâmil Paşaların sadaret mühürleridir.

Sadriâzâmın mührü, sadaret mühürdarında dururdu. Diğer nazır, vali ve ricalin memuriyet ve nezaret mühürlerinden başka kendi zat mührüleri son devirlerde, eski tarzdaki manzum veya hikemî cümleleri havi ibareleri ihtiva etmeyip pek sade idi. Bazılarında yalnız isimleri ve bazılarında ise kendi isimlerinden başka babalarının isimleri bulunmakta idi. Meselâ Âli Paşanın mühründe (Esseyd Mehmed Emin Âli) Keçecizâdenin mühründe (Mehmed Fuad) Mütercim Mehmed Rüştü Paşanın mühründe (Mehmed Rüştü) Ahmed Vefik paşanın mühründe (esseyid Ahmed Vefik) gibi yalnız isimleri hâkkedilmiş olup Sadriâzam Sait Paşanın mühründe ise (Mehmed Said ibni Namık) Sadriâzam Kâmil paşanın zat mühründe (Mehmed Kâmil ibni Salih), Halil Rifat Paşanın mühründe (Halil Rifat ibni İbrahim) ve Hakkı Paşanın mühründe (İbrahim Hakkı ibni Remzî) ve en son Osmanlı Sadriâzamı Tevfik Paşanın zat mühründe de (Ahmed Tevfik ibni İsmail Hakkı) diye hem kendi ve hem de babalarının isimleri hâkkedilmiştir. Dahiliye Nazırlığında bulunmuş olan Memduh Paşanın mührü kudemâ tarzında

شده هنام محمد ممدوح

Şüde hemnâmi Muhammed Memduh

tarzında idi [3].

Osmanlı hükümetinde Meşrutiyetin ilânından biraz sonralara kadar Hükümdara takdim edilecek arıza ve heyeti vükelâ mazbataları

[3] Memduh Paşanın hasusî kâtipliğinde bulunmuş olan muhterem Bay Ziya Arıca, paşanın bu manzum mühründen başka biri (Mehmed Memduh) ve diğeri yalnız (Memduh) olarak iki mührü daha bulunduğunu söylemişlerdir. Memduh Paşa (شده هنام محمد ممدوح) mührünü heyeti vükelâ arıza ve mazbatalarına basar ve hususî muhaberatında (Mehmed Memduh) mührünü ve saraya re'sen yazdığı şeylerde de (Memduh) mührünü kullanırmış.

nın altında sadrîâzam ve nazırların zat mühürleri bulunurdu. İmza usulü yoktu; yalnız Sadrîâzam bu arizaya leffedip mabeyn başkâtibine yazdığı tezkireye imza kordu. 327 Receb 17 (909 Agustos) tarihiyle Adana mühtacînine iâne için teşkil edilen komisyon münasebetiyle Sultan Mehmed Reşad'a takdim edilen arizada yalnız Hariciye Nazırı Rifat Paşanın imzası bulunup diğerleri hep mühürdür. Bundan sonra imza usulü taammüme başladı. İbrahim Hakkı paşanın sadaretinde 1328 safer 13 (1910 Şubat) tarihli bir heyeti vükelâ mazbatasında Hakkı Paşa ile Şeyhülislâm Hüseyin Hüsnü Efendi ve Adliye Nazırı Necmeddin Molla Beyden başkalarının imzaları vardı; bu üç zat, mazbatayı mühürlemişlerdi. 1329 Cemaziyelâhır 6 (1911 Haziran) tarihli Yemen ıslahatına dair olan mazbatada ise Sadrîâzam ve vekiller heyetinin hepsinin imzaları görülmektedir [4].

* *

Osmanlı Devletinde, Hükümdar Tuğrasından sonra (5) tarihlerde (Hâtemi Şerif) (Hâtemi Vekâlet) ve umumî surette (Mührü hümayun) denilen ve Hükümdarın mutlak vekili olmak sıfatıyla nüfuz ve selâhiyetin timsali olan padişah mührü gelirdi [6]. Bu mühür, ilk zamanlarda Vezirîâzam ve sonraları Sadrîâzam denilen birinci vezirde bulunurdu; hattâ bazan yalnız (mühür) denilmekle Vezirîâzam kastedilirdi; meselâ büyük Avusturya seferi (1683 ilâ 1699) münasebetiyle vaki bir müzakere esnasında (Bu sefer, Serasker tayiniyle halledilemez ya padişah veya mühür gitmelidir) denilerek mühür tabiriyle Vezirîâzâmın bizzat sefere hareket etmesi söylenmek istenmişti [7]

Osmanlı hükümdarlarından herbirinin kendi isimleriyle babalarının adlarını havi Tuğra şeklinde üç veya dört mührü vardı. Her Hükümdar değıştikçe Tuğra gibi, mühür de değışirdi. Yeni Hükümdarın kazdırdığı mühür, icab edenlere verilir ve eski Hükümdarın

[4] Başvekâlet Arşivindeki bazı arizaların tetkikinden alınan neticeye göre.

[5] Tuğra ve pençeler hakkında bundan sonraki sayımızda bir tetkik neşretmek arzusundayım.

[6] Celâlzade Koca Nişancı Mustafa Çelebi (طبقات الممالک فی درجات الممالک Tabakâtülmemâlik Fi Derecatilmesalik) isimli eserinde Vezirîâzam Rüstem Paşayı şöyle methediyor:

Süleymânı Zamânın Mührdârı
Şehâmet kühünün sâhib vekârı
Elinde hâtemi şâhı güzînin
Kamû emrine râm ehli zeminin

[7] Silâhtar Tarihi Ç, 2 s. 236 ve 563.

mührü istirdat olunarak Saray hazinesine konurdu [8]. Bu yeni mühürlerden biri Veziriâzam veya Sadriâzama teslim edilirdi. Eğer Veziriâzam payitahtta bulunmayıp seferde veya haricde ise mühür, ya kapıcılar kethüdası veya diğer mütemed bir memur vasıtasıyla gönderilirdi [9].

Veziriâzâmın azl ve tebdilinde yeni Veziriâzam olacak zat, payitahtta ise Saraya davet olunarak Hükümdarın huzuruna kabul olunup selefi olan vezirden alınan mühürü hümayunu, Hükümdar kendi eli ile yeni Veziriâzama verir ve bununla beraber biri serâser denilen kumaşa kaplı samur ve diğeri sade olarak iki hil'at giydirilirdi. Eğer Veziriâzam olacak zat taşrada bulunuyorsa bazan mühür kendisine gönderilir ve bazan süratle Pâyitahta davet olunarak geldiği zaman mühür bizzat padişah tarafından teslim edilirdi. Padişahlar, azletmek istedikleri Veziriâzam veya Sadriâzamlara arzularını hissettirmeden onları câli olarak taltif edip avuturlardı. Bazan Veziriâzâmın haberi olmadan saraydan gizlice bir memur gönderilmek suretiyle Eyaletlerdeki vezirlerden birisi tebdili kıyafetle İstanbula getirtilip birdenbire sefinden mühür aldırılırdı. Bunun sebebi de azledileceğini hisseden vezirin, Yeniçeri ocağını tahrik eylemesi ve binnetice işi padişahın خلع hal'ine kadar götürebilmesi korkusu idi; böyle bir tuzağa düşmek istemiyen bazı veziriâzamlar nüfuzlarından istifade ile sarayda kendilerine muzaheret edecek ve icabında saray entrikalarından kendilerini haberdar eylesen tarafdardlar tedarik ederlerdi. Veziriâzamdan mühürün alınması onun azli demektir.

Veziriâzamlar kendilerindeki mühürü hümayunla divan günlerinde Maliye Defterhanesi ile, asıl defterhaneyi ve Maliye Hazinesini mühürlerlerdi.

Yukarıda söylediğimiz gibi padişahların yüzük şeklindeki üç veya dört mühüründen biri murabbâ ve üç tanesi de بیضی beyzî idi. Murabbâ mühür diğerlerine nazaran daha küçük kıtada olurdu; maamafih ben, onyedinci asır ortalarından, yani dördüncü Mehmed'den evvel padişahların bizzat kendilerinin murabba şeklinde mühür kullandıklarına dâir bir vesika görmedim, Zannıma göre [eğer Topkapı Sarayındaki mühürler arasında yoksa] murabba veya köşeleri kesik murabba

[8] İkinci Mustafanın hal'inde Veziriâzam Râmi Mehmed Paşa saklanmış ve sonra affedilip meydana çıkınca kendisinde bulunan eski mühürü hümayun alınarak hazineye konmuştu.

[9] 1691 tarihinde İkinci Ahmed Hükümdar olduğu zaman seferde bulunan Veziriâzam Fazıl Mustafa Paşaya verilmek üzere mühürünü teslim ettiği çavuş başı vekili şehri Mehmed Ağaya: (Bizzat mühürü şerifim sana Allah emaneti olsun Veziriâzam kuluma götür teslim ve anda olan karındaşımın mühürünü alıp getir) demişti. Silâhtar tarihi C, 2 s 577.

şeklindeki mühür, dördüncü Mehmed zamanından itibaren kabul edilmiş olmalı; çünkü bu Hükümdarın kendisine hazineden takdim edilen paraları aldığına dair mühürlediği makbuzun bazıları köşeleri kesik murabbâ mühür ile ve bazıları da Veziriâzamlardaki gibi beyzî şekilde büyükçe mühürle mühürlenmiştir.

Padişahın kendi şahsına ait mühürden başka diğer iki veya üç mühründen biri Veziriâzam, a diğeri has Odabaşıya [10] biri de Harem dairesi hazinedarı olan bir kadına verilir. İkinci Ahmedin cülûsunda, hazine kethüdası helvacı Yusuf Ağanın yeni kazdırdığı mühürler getirtilip hükümdara verildiği zaman, padişah kendisine ait zümrüt hâtemi parmağına takıp, has Odabaşıya verilecek altın mührü verdikten sonra Veziriâzama gidecek diğer altın mührü de خلت hil'at, kılıç ve saire ile seferde bulunan Veziriâzam Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşaya göndermişti [11]. Üçüncü Ahmed, Nevşehirli İbrahim Paşaya fevkalâde iltifat olmak üzere kendi parmağındaki zümrüt üzerine hâkkedilmiş Tuğralı mührünü vermişti [12]

Bu kayıtlara göre, padişahların parmaklarına taktıkları yüzük şeklindeki Tuğralı mühürleri zümrüt ve diğerleri ise altın idi. Harem dairesi hazinedarı olan kadına verilen mühür hakkında vesika ve tarihlerde bir kayda tesadüf edemedim; fakat Osmanlı Devleti teşkilâtına ait mühim bir eser yazmış olan (D' ohsson) hazinedar kadına verilmekte olan bir dördüncü mühürden bahsetmektedir. Osmanlı Hükümdarlarının kendilerine ait mühürlerden, Dördüncü Murad, İbrahim, Dördüncü Mehmed ve Üçüncü Mustafanın mühürlerinin fotoğrafları Ş. I. ilâ VI. rakamı ile gösterilmiştir. Bu mühürler, جيب هایون cebi hümayun harçlığı, Venediklilerin Zakise adası vergisi, Cizye ve Avârızdan maliye tarafından padişaha verilen ve iç hazineye konan paraların tesellümü dolayısıyla padişah tarafından mühürlenerek hükûmete iade olunan maliye vesikalarında görülmektedir.

[10] Has Odabaşı: Enderun denilen Saray teşkilâtındaki hasoda ile hazine, kiler, seferli, büyük ve küçük odalardan has odanın âmiri olup (Erkâm havassı civanı) denilen en müteber Enderun ağalarındandır. Padişahı bu giydirir ve soyar ve nereye gitse beraberinde bulunurdu. Derecesi kapı ağası ile aynı derecede ise de sırada andan aşağıdır. Has Odabaşı Ak ağa denilen Tavâşilerden de olur ise de ekseriyetle iç oğlanlarından tayin olunagelmıştır.

[11] Silâhtar tarihi C 2 s. 576 .

[12] Üçüncü Ahmed Nevşehirli İbrahim Paşaya (fevkalâde teveccüh eseri olarak eslâfdan imtiyaz için iptidâi cülûsu hümayunlarında kendu engüşteri kerem küsterlerinde istimal buyurup fassı zümrüdini üzre resmi Tuğrâyı garrâyı cihanbânî mersum, cebini nigini nakşi dilârâyı yümnü saadet ile mersum olan mührü hümayûnı meymenet makrunlarını ihsan..... buyurdular) Raşit tarihi C. 5 S. 8, 9.

Bu vesikaların ikisinde Dördüncü Murad ile Üçüncü Mustafanın, paranın tesellümüne dair kendi el yazıları ile derkenarları vardır [13]. Bu resimlerde görüldüğü üzere padişah mühürlerinden üçü beyzî şekilde Tuğrahdır. Dördüncü Mehmed'e ait diğer bir mührün kenarları kesik dört köşeli ve Dördüncü Mustafaninki ise yine dört köşeli olup birbuçuk santim murabbaandadır. Dördüncü Muradın (1623-1640) mührü:

مراد بن احمد خان مظفر دائماً

Murad ibni Ahmed Hân muzaffer dâimâ

İbrahimin (1640-1648) mührü :

ابراهيم بن احمد خان مظفر دائماً

İbrahim ibni Ahmed Hân muzaffer dâimâ

Dördüncü Mehmedin (1648-1687) hem beyzî ve hem de dörtköşeli mühürlerinden ikisi de :

محمد بن ابراهيم خان مظفر دائماً

Mehmed ibni İbrahim Hân muzaffer dâimâ

Üçüncü Mustafanın (1757-1774) mührü ise :

مصطفى بن احمد خان المظفر دائماً

Mustafa ibin Ahmed Hân Elmuzaffer dâimâ

klişelerindedir. [14]

Has Odabaşıda bulunan mührü hümayun, bazan Veziriâzamdaki mührün ziyâi veya Sadriâzâmın saklanarak elde edilememesi yahut da azledilen Veziriâzamdaki mührün geç gelmesine mebnî muvakkaten has Odabaşidan alınarak yeni Veziriâzama verilir ve hemen işe başlatılır. Derhal vazifesine başlamak için Başvezir tayin olunan zatta padişahın mührü bulunmak icabederdi.

[13] Dördüncü Muradın makbuzu olan Cizye ve Avârız bedeli dolayısıyla (1035 H. 1626 M.) tarihli maliye senedinin başında parayı aldığına dair Tuğrahl mührü ile (Ruznamçeden [bir kelime okunamadı] kaydola) ibareli kendi elyazısı vardır. Keza Üçüncü Mustafanın da haremi hümayun hazinesine teslim edilen paranın alındığına dair müteaddit senetlerin kenarlarında kendi elyazısı ve altında dört köşeli mührü ile (haremi hümayun hazinesine teslim olundu). (Haremi hümayunuma teslim olunduğu bu mahalle şerh verildi) ve (tamâmen haremi hümayunuma teslim olundu) . . . . . ilâh şerhleri görülmektedir. Bazı hükümdarlar da yalnız mühürlerini basmak ile iktifa ederek kendi el yazıları ile şerh vermezlerdi .

[14] Bu Hükümdar mühürlerinden Dördüncü Murad, İbrahim ve Dördüncü Mehmedin beyzî şekildeki mühürlerinin iki uçlarında genişliği, 2,5 ve arzı ise 2 santimetredir. Dördüncü Mehmedin kenarları kesik murabba mührünün geniş yerinde büyüklüğü ise birbuçuk santimetredir.

Sultan İbrahim'in saltanattan hal'ine mukaddime olarak vukua gelen Yeniçeri ocağı hareketinde ocak ağalarının ittifakiyle Sofu Mehmed paşa Veziriâzam yaptırılmış ve ondan evvel Başvezir olan Hezâr-pâre Ahmed paşa kaçarak saklanmış ve mührü hümayun da onun yanında kalmıştı. Bunun üzerine Ahmed paşa elde edilinceye kadar muvakkaten Has Odabaşındaki mührü hümayun, padişah tarafından yeni Veziriâzama verilmişti [15]. Yine bunun gibi Avusturya seferinin devamı esnasında muvaffakiyet gösteremiyen Veziriâzam Tekirdağlı Bekri Mustafa paşanın (1689) da azliyle yerine Sakız Muhafızı Köprülüzade Fâzıl Mustafa paşanın tayini takarrür etmiş ve acele Edirneye gelip padişah tarafından kabul edilmiş ve fakat henüz azledilen selefinden istirdat olunan mühür gelmemiş olduğundan Hükümdar, has odabaşındaki mührü muvakkaten alarak Köprülüzadeye vermişti [16]. Yine böylece Fazıl Mustafa paşanın Salankamin muharebesinde şehid olup cesedinin bulunamamasına mebni mührü hümayun zayi olduğundan yeni mühür kazdırılıncaya kadar Veziriâzam olan kadı veya arabacı Ali paşaya has odabaşındaki mühür teslim edilmiştir [17].

*
*
*

(Çelebi Sultan) ismiyle Eyalet ve Sancaklarda vali bulunan Osmanlı şehzâdelerinin Tugralarından başka طغرا Tugra şeklinde mühürleri de vardı. Karaman valisi bulunan İkinci Bayezid'in oğlu (Şehinşah)'ın (915 Şevval 1510 İkincikânun) tarihli bir توقيع Tevkiinin kenarındaki mührün yazısı:

شهنشاه بن بایزید خان مظفر دائماً

Şehinşah ibni Bayezid hân Muzaffer dâimâ

ibarelidir. Şehzâdenin bu Tevkii İçel Sancak begi ile Selifke Kadısı ve Subaşı'na hitâben yazılmıştır [18]. Keza Kanunî Sultan Süleymanın

[15] Naîma tarihi C 4 S 297 (1058 vekayii).

[16] Silâhtar tarihi C 2 S 483.

[17] Silâhtar tarihi C 2 S 576.

[18] İkinci Bayezid'in oğullarından olan Şehinşah, iptida Saruhan (Manisa) sancağında bulunmuş ve daha sonra kardeşi şehzâde Abdullâhın vefatı üzerine Karaman valiliğine naklederek (917 H. 1511 M) de vefat etmiştir. Bunun validesi Hüsün Şah hatun, Karaman oğullarından Nasuh Beyin kızıdır.

امیرالامراءالکرام پیر احمد بک بنالمرحوم نصوح بک بن آل قرمان... مجلس شرع شریفده جواب باصواب مستطابہ شروع ایدوب لایون قر قرداشتم... حسنشاه خاتون بنت مرحوم نصوح بک والدة شهزاده سلطان شهنشاه..

(Emirülümerailkiram pir Ahmed Bey ibn-el-merhum Nusuh ibni âli Karaman... Meclisi şer'i şerifde cevâbi bâ savâbı müstetâba şürü idüp liebeveyn kız karında-

oğlu Kütahya valisi Bayezid'in Ankarada bir medresede müderris olup kendisine mensup bulunan bir zatin, medrese vakfının tahammülüne binaen yevmiyesine beş akçe zammına dair Şeyhülislâma gönderdiği bir mektubunun kenarındaki

بایزید بن سلیمان شاه مظفر دائما

Bayezid ibni Süleyman şah muzaffer dâimâ

ibareli Tugralı bir mührü de bu cümledendir [19]. Bu iki mührün fotoğrafisi (şekil VII: VIII) de gösterilmiştir.

Osmanlı Veziriâzam veya Sadriâzamlarındaki mührü hümayunlardan benim gördüğüm en eskisi Kanunî Sultan Süleymanın mührüdür. Beyzî şekilde olan bu altın mühre sahib olan, bu Hükümdarın ilk Veziriâzamı meşhur Piri Mehmed paşadır. Mührün yazısı (IX) numaralı şekilde gösterildiği üzere:

سلیمان بن سلیم شاه مظفر دائما

Süleyman ibni Selim şah muzaffer dâimâ

ibarelidir [20]. Bir vakfiyenin sonundaki şahitlerin isimlerinin yanına basılmış olan bu mühürden başka Topkapı Sarayında bunlardan bir haylısı mevcuttur. Veziriâzamlar kendilerine teslim edilen mührü hümayunu koyunlarında taşırlardı. [21]

Veziriâzamların yanında mührü hümayundan başka resmî ve zat mühürleri de vardı: Müverrih Âli'nin rivayetine göre Veziriâzam sefere gittiği zaman onun resmî mührü, yerine kaymakam bıraktığı kubbe

---

şım... Hüsnüşah hâtun binti merhum Nasuh Bey validei şehzâde Sultan şehinşah kaydı bunu gösterir (Konya mecmuası sayı 32 s 1795).

[19] Bayezid, Kanunînin oğullarından olup Rokzelan yani Hürrem sultanın oğludur; İkinci Selimle ana baba bir kardeştir. Âlim, şair ve edib olması ve hayırhahlığı sebebiyle Süleymanın son zamanlarına doğru saltanata namzet bulunduğu kuvvetle muhtemel idi. Saltanata geçmeğe fazla haris olduğundan serkeşane hareketleri babasını kızdırdı ve bu halden istifade eden Selimin amansız gayretiyle İrana kaçmağa mecbur oldu ve orada öldürülüp Sivasa defnedildi (967 H. 1559 M).

[20] Piri Mehmed paşa, Yavuz Sultan Selimin takdir ve itimad ettiği vezirlerdendi. Kendisi on dördüncü asrın ortalarında yetişmiş olan Cemalüddini Aksaray ahfadındandır. Eevvelâ medresede yetişmiş sonra Devlet hizmetine girmiş, Defterdar ve (917 H 1511 M) de vezir olmuştur. Sicilli Osmanide vezareti 920 hicret yılında gösterilmekte ise de Hersekzâde Ahmed paşanın (917 Ramazan) tarihi ile tertib edilmiş olan vakfiyesi şahitler arasındaki şu صاحب الدولة الراسخه پيرمحمد پاشا الجمالی kaydından, bu tarihte vezir bulunduğu görülmektedir. Yavuzun son ve Kanunînin ilk veziriâzamı olup vefatı (939 H. 1532 M) dedir.

[21] Raşit tarihi C. 5 S. 10. diğer tarihlerde de görülür.

vezirinde bulunurdu. Padişahın mührü, Veziriâzâmın padişah vekili olduğunu nasıl gösteriyorsa, birinci vezirin mührü de kubbe vezirinin, Veziriâzam vekili olduğunu o suretle gösterirdi. Bu usûlün on altıncı asırdan sonra devam edip etmediğini bilmiyorum.

Veziriâzamların resmî veya zat mühürlerinin muhtelif şekil ve ebadda olanları vardı. Bu mühürler ya sadece ismi veyahut isimle beraber bir cümlelî duaiye veya hikemiyeyi ihtiva ederdi. Bu mühürlerden başka Veziri âzam, vezir ve Beğlerbeğilerin (Pençe) denilen alâmeti mahsusaları da varsa da anı Tugralarla birlikte diğer bir makalemizde ayrıca göstereceğim [22].

Veziriâzamlardan başka vezir ve Beğlerbeğilerin de bazan büyük ve bazan küçük kıtada ve yine çoğu isimden başka bir manzume, Ayet, veya Arapça, Farsca ve bazan da Türkçe bir hikemî cümle veya mısra ve beyti havi mühürleri görülmektedir. Tetkik etmiş olduğum vesikalarda Vezirlerin ve Beğlerbeğilerin iki mührünü gördüm, biri küçük kıtada olup hususî mektub ve muhaberelerinde ve bir de Timar tezkerelerinin tevcihi zamanında inhanın sağ kenarının üst kısmına bastıkları mühürlerdir, diğeri ise kendilerinin Pençe denilen alâmetleriyle beraber vermeğe mezun buldukları Tezkeresiz Timar vesikalarının ve bundan başka herhangi bir pençeli veya pençesiz buyuruldularının başına ve arkasına veya yanına basmış oldukları büyük resmî mühürdür.

* *

Ben, daha evvel yukarıda yazılarını dercettiğim padişah ve şehzade mühürlerinden sonra elimdeki muhtelif mühürlerden iptida Kırım hânı Kırım Giray'ın mühründen başlayarak mühürlerin vesikalara basıldıkları tarihlere göre bir tertib yaptım. Bütün Vezir ve Beğlerbeğilerin mühürlerinin suretlerini kaydettikten sonra Yeniçeri ağalarının mühürlerine geçtim. Bunu, Eflâk ve Bugdan Voyvodalarından bazılarının mühürleri ile meşhur Haletefendi ve İngiliz sefiri «Robert Liston» la Fransa Sefarethanenin mührü takib eyledi. Daha sonra yazıları güzel bazı mühürler de ilâve ettim. En son kısma ise mündericatları itibariyle hoşuma giden mühürler de koydum. Okuduğum

[22] Pençeli imza kalktıktan sonra anın yerine (Veziriâzam . . . .) diye ismi havi sadaret mührü kaim olmuştur. Sadriâzamların sadaret mührünü bastıkları gerek muameleli ve gerek re'sen yazılan kâğıtlara son zamanlara kadar (Buyrulduii Sâmi) denilmiştir. Bu buyrulduların sonunda tarihten evvel bir şekli mahsus haline gelmiş olan (Buyuruldu) veya (Emrimdir) işareti, Osmanlı Devletinin sonuna kadar devam edip gitmiştir. Bu [يورلدى. Buyuruldu] ve [emrimdir] hakkında ayrı bir yazı neşredeceğim.

her mührü şekil numarası ile kaydettim. O numara ile mührün fotoğrafını de makalenin sonundaki mühürler arasında gösterdim.

1 — Kırım Hanlarından Kırım Girayın mührü (ş: 1)

Kırım Giray, İşkodra Sancağı mutasarrıfı Mehmed Beyin, kendisine mensubiyetinden bahs ile Sancak Beyliğinde ibkasını Sadrıâzamdan reca etmiş ve gönderdiği mektubun altını imzaladıktan sonra arkasına da kendi zat mührünü basmıştır. Mührün nısfı kutru bir santim dört milimetredir. 1168 de talik olarak hâkkedilmiş olan mührün yazısı:

العبد يدبر والله يقدر قريم كراى

۱۱۶۸

ibare ve tarihlidir. Kırım Giray, ikinci Kaplan Girayın oğlu olup babasından evvel iki defa Kırım Hanı olmuştur. Birincisi (1172 H. 1758 M) den (1178 H. 1764 M) tarihine kadar ikincisi ise (1182) dedir. Tayin tarihinden beş ay sonra vefat etmiştir. Sicilli Osmanî, birinci defaki Hanlığını (1168 H. 1754 M) de gösteriyorsa da sonradan eserin sonundaki Kırım hanları cetvelinde (s 834) yanlışlığı tashih ediyor [23].

2 — Vezir Ferhad paşanın mührü (ş: 2)

(928 H. 1522 M) tarihinde vezaretle Anadolu'da bazı isyan ve muhalefetleri bastırmak üzere memur edilen Ferhad paşa, devlete karşı serkeşâne bir tavır takınmak isteyen Şehsuvar zâde Ali Beyin tedibine memur edilmişti. İran üzerine sefer açıldığından bahsile Ali Beyi Artıkabad mevkiine getirdikten sonra oğullarından Üveys veled ve pir Ahmedle beraber öldürüp keyfiyeti padişaha arz etmişti. İşte Ferhad Paşanın bu mührü, Ali Bey ile oğullarının katillerine dair gönderdiği arızanın arkasında ve kâğıdın alt kısmının sağ köşesinde. Beyzî olan mührdeki talik yazı şudur [24].

هست و اتق بفضل رب عباد

بندۂ خسرو جهان فرهاد

Ferhad paşa Arnavut devşirmelerindedir. Saraydan yetişmiş, Beglerbegi ve vezir olmuştur. Kanûninin Rados seferi esnasında Anadolu'da çıkması muhtemel isyan hareketlerine mani olmak üzere Sivas ve havalisine gönderildi. Kendisine verilen gizli bir emirle

[23] 1152 H. 1739 M. da Kırım Hanı olan Selâmet Giray'ın 1153 târihli bir tahriratındaki mührü:

لطف و عطا می طلبید از خدای

خان سلیم زاده سلامت کراى

[24] Bumührün yazısı Topkapı Sarayı Arşivi kılavuzunda yanlış okunmuştur.

Dulgadır oğullarından Şehsuvar zade Ali Bey ve oğullarını öldürdü. Ferhad paşa, bu muvaffakiyetinden istifade etmek istiyerek, Yavuz zamanında İrana kaçarak orada çok evvel vefat etmiş olan Şehzade Ahmedin oğlu Muradın, Anadoluya gelerek Amasyada saklandığı bahanesiyle halka çok zulüm yaptı. Nihayet mütevâli şikâyetler üzerine Semendire Sancağı verilerek istiskal gördü; orada da tek durduğundan Edirneye getirtilip (931 Muharrem 1524 İkciteşrin) de katledildi. Tarihlerde mürtekib ve gaddar olarak tavsif edilmektedir.

3 — Ayas Paşanın mührü (ş.: 3)

Bu mühür, Veziriâzam Ayas paşanın (943 H. 1536 M) tarihiyle Nemçe (Avusturya) kralı Ferdinanda gönderdiği bir mektubunun kenarında gördüm. Bu mektup Ayas paşanın Pençe ve mührü ile beraber Macar Arşivistlerinden Prof. Dr. Fekete tarafından neşredilmiştir. [25] Tuğraya benzeyen mührünün yazısı :

کنی بالموت واعظاً احقر بالناس ایاس

ibarelidir. Kanunî devrinin Veziriâzamlarından olup selefleri piri Mehmed ve İbrahim paşalar gibi kudretli bir devlet adamı değildi; fakat anlardan aldığı bozmayarak mevcudu idare etti; makul ve yumuşak huylu olduğundan vefatına kadar Veziriâzamlıkta kaldı.

Ayaspaşa Avlonyalı olup devşirmelerdendir. Enderundan yetişmiş yeniçeri ağalığı, Sancak Beyliği, Beglerbegilik etmiş ve sonra vezir olarak Dîvan'da kubbe altında oturmuştur; Veziriâzam Firenk İbrahim paşanın katli üzerine ikinci vezir bulunduğu anın yerine Veziriâzam olmuştu. Kadınlara çok düşküdü. Vefat ettiği zaman yirmi kadar evlâd bırakmıştı. (حلیة خانقانی) diye meşhur olan (Hilye) sahibi Hakanî Mehmed bey bunun torunudur.

4 — Kanijali İbrahim paşanın mührü (ş. : 4)

Veziriâzam İbrahim paşa tarafından Nemçe seferi dolayısıyla bin adet öküz arabası tedariki için Eflak Voyvodası Nikolaya yazılan Pençeli buyuruldunun yanına basılmış mührün ortasındaki yazı sülüs, etrafındaki yazı ise taliktir. Mührün ortasındaki yazı :

توکلکی علی خالقی عبده ابراهیم

etrafındaki yazı ise meşhur :

ای بار خدا بحق هستی   شش چیز مرا مدد فرستی
علم وعمل وفراح دستی   ایمان وامان وتندرستی

kıtasıdır.

[25] Macaristanda Türk hakimiyeti esnasında Osmanlı Türk diplomasisine methal (P. Dr. Fekete 1926).

İbrahim paşa, devşirmelerdendir. Saraydan yetişmiş, Beglerbegi, kapdan ve kubbe veziri olup meşhur Sinan paşanın vefatı üzerine kubbe vezirleri, Ayasofyada cenaze namazına hazırken ikinci vezir olan İbrahim Paşaya mühür gönderilmek suretiyle Veziriâzam tayin edilmiştir. İbrahim Paşa üç defa Veziriâzam olmuştur. Eflak begine gönderdiği pençeli buyuruldu üçüncü defa Veziriâzam ve Serdârı ekrem olduğu tarihlere aittir. Son sadareti 1007 Cemaziyelâhır 9 (1699 İkindikânun) dan 1011 Muharrem 9 (1602 Temmuz iptidası) na kadar dört sene devam etmiştir. Bu sırada Eflak Voyvodalığında Nikola Patraško (1599 ilâ 1600) bulunmakta idi. Kendi doğduğu yer olan Kanijeyi fethederek oraya meşhur Tiryaki Hasan paşayı Beglerbegi olarak tayin etmişti; üçüncü Muradın kızını aldığından dolayı tarihlerde (Damad İbrahim paşa) denilmektedir.

5 — Murtaza paşanın mührü (ş: 5)

Budin valiliğinde bulunmuş olan Murtaza paşanın, Nemçe hudut kumandanı Esterhaziye gönderdiği (1036 H. 1626 M.) tarihli pençeli buyurulunun yanındaki mührün yazısı adi talik olup mührün üst kısmında ok ve yay ile mührün ortasında Zülfikar ve alt kısmında da kartal veya Şahin resmi görülür; bu resimlerin arasında şu manzûme okunmaktadır:

سد اسلامك سپه سالارى حقا بندهسى
مرتضى پاشايم اولدر خان مراد افكندهمسى

Seddi İslâmın Sipehsâlârı hakkın bendesi
Murtazâ pâşâyım oldur han Murad efkendesı

Mürtaza paşa, Enderunda yetişmiş olup (1036 H. 1626 M.) da vezaretle Budin valisi olmuştur. Daha sonra Özi ve Diyarıbekir valiliklerinde ve ikinci defa Budin vezirliğinde bulunan Murtaza paşa bir aralık Rikâb Kaymakamlığı ile payitahtta Veziriâzama vekâlet etmiştir. 1044 de Revan seferine iştirak eden Murteza paşa kalenin zaptından sonra oraya muhafız tayin edilmişti, İran Şahının Revan'ı istirdat için muhasarası esnasında (1636) mecrûhan vefat etmiştir.

6 — Çelebi Yusuf paşanın mührü (ş: 6, 7)

Bu mühür, (1108 Zilkade 1697 Haziran) tarihinde Lehlilere karşı Özi Seraskeri bulunan Çelebi Yusuf paşaya aittir. Bu seferde, bir Tımarlı sipahi ölmüş, o sipahinin alay begi, bunun Tımarının bir kısmının kanunen oğluna ve diğer kısmının da harpde yararlığı görülen diğer bir sipahiye ilâveten verilmesini Serasker paşaya arzemiş,

o da bunu muvafık görerek tahvil hökmü vermiş ve tezkiresi ihraç olunup Beratının verilmesi için keyfiyet Yusuf paşa tarafından hükûmete arz edilmiştir. Serasker ve Beğlerbeği olanların bu gibi Timar tahviliyle Beratı verilmek üzere İstanbul'a yazdıkları mektupların sağ kenarının üst kısmına bastıkları mühürler hep böyle küçük kıtadaki zat mührü idi. Bu mührün yazısı:

توكلى على خالى عبده يوسف

ibareli olup vesikanın en sonundaki imza ise, Deferdarlara mahsus küçük sah صح denilen kuyruklu imzadır.

Yusuf paşanın bu zat mühründen başka Timar tevcihi dolayısıyla vermiş olduğu bir tahvil mektubunun kenarında kendisinin Elhaç Yusuf paşa Valii Özi halâ) pençesiyle büyük mührü de vardır. Bu resmî mührün geniş yerinde uzunluğu 3,5 santimetredir. Mührün ortasındaki yazı:

يارب سكا تفويض امور ايلدى يوسف

Yarab sana tefvizi ümür eyledi Yûsuf

ve etrafındaki yazı ise:

الّهى انت ذو فضل ومنّ
وانى ذو خطايا واعف عنى
وظنى فيك ياربّ جميل
فحقق يا الّهى حسن ظنى

Nazıdır.

Çelebi Yusuf paşa, İsveç kralı olup Poltava muharebesinde mağlub olarak Türkiyeye iltica etmiş olan (Demirbaş Şarl) ı huduttan içeri almış olan meşhur vezirdir. Özi Seraskerliğinden evvel vezaretle Yeniçeri ağalığı yapmış, sonra Babadağı muhafızı iken 1108 de Özi Seraskeri olmuştu. Büyük harbin hitamına mebni uzun müddet yani (1122 H. 1710 M.) tarihine kadar Özi valiliğinde ve Silistire havalisinde bulunmuştur. İşte bu valiliği esnasında Demirbaş Şarl, Türkiyeye iltica eylemiştir. Muktedir ve azimli olduğundan sadriazam olur korkusu ile veziriâzamların istirkablarına maruz kalmış, derecesi tenzil edilmişti. Vefatı 1711 senesindedir.

7 — Mezomorto Hüseyin paşanın mührü (ş: 8)

Kaptan Hacı Hüseyin imzasıyla 1109-1698 tarihile hükûmete gönderdiği bir tahriratın arkasındaki zat mührünün geniş yerinde uzunluğu bir santimetre ve yedi milimetre olup yazısı da talik hatla:

يا الهى بسيد كونين
اوله دائم كشاده بخت حسين

ibarelidir. Hüseyin paşa, onsekizinci asır başlarında yetişmiş olan en kudretli Amirallarımızdan idi. Bozulmuş olan Tersane ve donanmamızı zamanın icablarına göre teşkilâtlandırmağa muvaffak olmuş ve yaptığı ıslahat yarım asırdan fazla devam etmiştir. (1107 H. 1695 M) senesinde ikinci defa tayin edildiği kapdanı deryalığı zamanında Amcazade Hüseyin paşa gibi kıymetli bir Veziriazam ile elele vererek çalışmışlardı. (1113 Safer 1701 Temmuz) da vefat etmesi Amcazadeyi bu değerli arkadaşından mahrum bırakmış ve Veziriâzamlıktan çekilmesine bir sebep de bu olmuştur; 1113 Rebiülâhırında neşrolunan Tersane kanunnamesi Mezomorto Hüseyin paşanın kapdanlığında hazırlanmış ise de vefatı sebebiyle iki ay sonra mevkii tatbiki konmuştur.

8 — Çıldır (Ahisha) valisi Sâlih paşanın mührü (ş:9)

(1116 Zilkade 1705 Mart) tarihinde Çıldır valisi bulunan Salih paşanın tevcih ettiği bir tezkiresiz timar beratının arkasına mevsukiyetini teyid için bastığı bu resmî mührün, geniş yerinde uzunluğu üç ve arzı da 2,5 santimdir, sülüs hatla hâkkedilmiş olan mühür:

خيرالورى لصق الله اتبعوا
لا اله الا هو الحى القيوم
فاجعل له صالح يارب مستعان

ibarelidir.

Sâlih paşa, sicilli Osmanî'ye göre tatardır. (1114 H. 1702 M) de Trabzon Beğlerbeğliğinde bulunuyordu. (1115 H. 1703M) tarihinde Gürcülerin جزیه Cizye vermemek ve bazı yerleri basmak suretiyle vaki hareketleri üzerine asker sevki lâzımgelmiş ve Serasker tayin olunan Koşec Halil paşanın maiyetine de Trabzon Beğlerbegi Salih paşa verilmiştir. Salih paşanın Timar tevcihini havi tezkeresiz Berat suretinin altındaki mevkiin (Ahisha) diye kaydedildiğine göre Salih paşa Trabzondan sonra buraya tayin edilmiş olacaktır. Vefatını sicilli Osmanî (1116 H. 1704 M) senesinin sonunda gösteriyor.

9 — Kösec Halil paşanın büyük mührü (ş:10)

(1115 Ramazan 1704 İkincikânun) tarihinde Erzuruma vali ve Gürcüler üzerine Serasker tayin edilen Köseç Halil paşanın tevcih ettiği tezkeresiz Timar beratının arkasındaki tâlik yazılı resmî büyük mührün kıt'ası geniş yerinde 3,5 ve dar yerinde 3 santimetre olup mührün ortasında :

حسبنا الله ونعم الوكيل عبده خليل

ve etrafında ise :

الهي انت ذو فضل ومن
واني ذو خطايا واعف عني
وظني فيك يارب جميل
فحقق يا الهي حسن ظني

Nazmı görülür.

Kösec Halil paşa kalemden yetişmiştir. İki defa defterdar olmuş ve sonra vezirlik verilmiştir. 1703 senesinde Gürcistandaki isyan üzerine Babadağı taraflarına memur olan Halil paşaya Erzurum Eyaleti ile Gürcüler üzerine tasdim edilen seferin Seraskerliği verilmiş, Trabzon, Kars, Çıldır Beğlerbeyleri de maiyetine tayin edilmiştir. Halil paşa, muhtelif yerlerde valilik yaptıktan sonra Belgrad muhafızlığına tayin olunmuşsa da orada yerli neferat ve askerî zümre ile geçinemediğinden bir fesad çıkmasını diye (1127 H. 1715 M) de azledilmiştir. Halil paşa bu tarihte veya az daha sonra vefat etmiştir.

10 — Temeşvar muhafızı Ali paşanın resmî mührü : (ş:11)

Ali paşanın bu mührü, vermiş olduğu pençeli, tezkeresiz Timar Beratının arkasındadır. Bu Beratı (1117 H. 1705) senesinde Temeşvar muhafızı iken vermiştir. Mührün büyüklüğü asıl geniş yerinde 3,5 ve dar yerinde 3 santimetredir. Mührün yazısı, ortada talik hatla :

يا رب سكا تفويض امور ايدي علي

Yarab sana tefvizi umur itti Ali

üst ve alt kısımlarında ise sülüs olarak :

وما توفيق الا بالله
عليه توكلت واليه ائيب

Âyeti kerimesi hâkkedilmiştir.

Ali paşa İzmirlidir. Vezaretle Yeniçeriagası olmuş ve sonra Eyaletlerde valilik etmiştir. (1117 H. 1705 M) senesinde Temeşvar muhafızı iken Rumeli valiliğine nakledilmiş, iki defa Mısırda valilik etmiştir. (1132 Zilhicce 1720 Mayıs) da maktulen vefat etmiştir. Kendisine Temeşvarda halef olan Karayılan zade Ali paşa ile bunun muhafızlığı Raşit tarihinde birbirine karıştırılmıştır.

11 — Özi valisi Abdi paşanın Eyalet mührü : (ş: 12)

Özi valisi Abdi paşanın bir Timar tahvili dolayısıyla (1126 Rebi-ulevvel 1714 Mart) tarihinde Hasköy kadısına gönderdiği (عبدی پاشا والی)

اوزى حالا Abdi Paşa Valii Özi halâ) ibareli pençeli tahvil mektubunun kenarındaki Eyalet mührünün ortası sülüs ve devresi talik hatla hâkkedilmiştir. Mührün ortasında :

توكلى على خالقى عبده عبدى

ve mührün etrafında da :

ای بارخدا بحق هستی شش چیزمرا مدد فرستی
علم وعمل و فراح دستی ایمان و امان و نندرسستی

kıtası vardır.

(1109 Muharrem 1697 M) de Veziriâzam Elmas Mehmed paşanın Kethüdalığından vezirlikle Rumeli valisi olan Abdi paşa, zamanının kudretli vezirlerindendir. (1135 H. 1722 M) de son muhafız bulunduğu (Hotin) de vefatına kadar, bazıları mükerrer olmak üzere valiliklerde bulunmuş ve bu meyanda biri 1121 Receb (1709 Eylül) ve diğeri 1125 Cemaziyelâhır (1713) de olmak üzere iki defa Bender muhafızlığında hizmet etmiştir. Belgrad muhafızı iken ikinci defa Bender valiliğine tayinine sebep, devlete iltica etmiş olan İsveç kralını hüsnü suretle memleketine göndermek içindi. Bu işe kendisinden evvel Köşeç Halil paşa memur edildi ise de bir takım lüzumsuz teklifler ile işi üzerinden atmak istemişti. Abdi paşa (1126 Ramazan 1714 Eylül) tarihinde Basra valiliğine nakledilmiştir.

12 — Nevşehirli damad İbrahim paşanın mührü: (ş: 13)

On sekizinci asırda memleket dahilinde bir hareketi fikriyye vü-cüde getiren ve Devlet İdare ve siyasetini Garb'a çevirmek teşebbüsünde bulunan Osmanlı Veziriâzamlarındandır. (1135 H. 1722 M) tarihli bir tahriratının sonundaki talik mührünün yazısı mütevazı şekilde :

بندة رحيم ابراهيم

Bendei Rahîm İbrahim

ibarelidir. Mührün nısfı kutru bir buçuk santimetredir.

On sekizinci asırda Osmanlılarda yeni başlayan teceddüt hareketinde rehber olan İbrahim paşa, fevkalâde salâhiyet ve itimada rağmen kendisinden yaptığından daha fazla iş beklenirken her nedense buna muvaffak olamamıştır; Maamafih açmış olduğu yenilik yavaş da olsa ilerlemekte devam etmiştir. Hakkındaki yüksek teveccüh dolayısıyla Veziriâzam olduğu zaman padişah kendi parmağındaki Zümrüt yüzüğü Sadaret mührü olarak İbrahim paşaya vermişti ki o tarihe kadar ve ondan sonra da hiç bir Veziriâzam bu iltifata nail olamamıştır (1130

Çemaziyelâhır 1718 Mayıs) dan (1143 H. 1730 Birinciteşrin) e kadar oniki buçuk sene Veziriâzam bulunmuş ve bir ihtilâl neticesinde mak-tulen vefat etmiştir.

12 — Köprülüzade Abdullah paşanın mührü: (ş: 14)

Anadolu valisi ve Şark Seraskeri bulunurken Köprülüzade Ab-dullah paşanın Timar tevcihine dair verdiği (1147 H. 1734 M) tarihli tezkirenin baş tarafındaki zat mührü olup mührün büyüklüğü bir buçuk santimetredir. Mühürde ismi olmayıp güzel sülüs hatla şu ibare vardır:

رأس الحكمة مخافة الله

Abdullah paşa, Köprülüzade şehid Fazıl Mustafa paşanın ikinci oğludur. Şeyhülislâm maktul Erzurumlu Feyzullâh efendinin damadı olup Edirne vakasında ve İkinci Mustafanın خلع hal'i ile kayınpederi-nin katlinde İstanbul Kaymakamlığında bulunuyordu. Bu hadise üzerine saklanmış ve ortalık sükûnet bulunca meydana çıkıp Hanya muhafızlığına tayin edilmiştir (1115 Şevval 1704 Şubat). Valilik ve muhafızlıkla Eyaletlerde hizmet gören Abdullah paşa, 1734 de tayin edildiği Şark Seraskerliğinde İranlılarla yaptığı Arpaçayı muharebe-sinde vurulmak suretiyle vefat etmiştir. İdarî kudret sahibi cesur bir kumandan olan Abdullah paşa aynı zamanda âlim idi.

13 — Eyyublu Ahmed paşanın mührü: (ş: 15)

Ahmed paşa (1148 H. 1735 M) de Köprülüzâde Abdullah paşadan sonra Anadolu valiliği ile İran Seraskerliğine tayin olunmuştur. Babası Eyyublu Hasan paşadır. Ahmed paşanın bir Timar tevcihi dolayısıyla verdiği tezkirenin kenarındaki zat mührünün dört taraftan da genişliği iki santimetredir talik hatla girift yazılmış olan mührün yazısı:

يارب بجمال شرف نور محمد
برشبنم اوله غنجه باغ دل احمد

Yarab bicemâli şerefi nûrı Muhammed
Pür şebnem ola goncei bâğı dili Ahmed

tarzında manzumdur.

Ahmed paşa, Bağdat da valilik etmiş olan Eyyublu Hasan paşanın oğludur. Kendisi de uzun müddet Bağdat valiliğinde buluna-rak kendisinden sonra köleleri burada valilik etmek suretiyle Bağdat Kölemenleri ocağını kurmuşlardı. Abdullah paşanın şehadetinden sonra Rakka valisi bulunan Ahmed paşanın Anadolu valiliğiyle İran Seraskerliğine tayin olunması üzerine İstanbuldaki kapı Kethüdasına

bizzat padişah birinci Sultan Mahmud, kendi eliyle hattı hümayun vermiş ve Ahmed paşaya 100 kese de ceb harçlığı ihsan etmiştir (1735). Ahmed paşa bir sene sonra ikinci defa Bağdad valisi olmuştur. İki defadaki Bağdad valiliği yirmi sene kadardır. Üzerine hücum eden bir arslanı öldüren ve Nâdir şahı yıldırın meşhur Ahmed paşa budur.

14 — Hekimoğlu Ali paşanın mührü: (ş: 16)

Hekimoğlu Ali paşanın Bosna Eyaleti valisi iken (1151 H. 1738 M) tarihi ile verdiği pençeli Timar beratının arkasındaki resmî mührü. Sülüs hatla hâkkedilmiştir mührün iki geniş yerinde uzunluğu dört santimetre ve iki milimetre ve arzı ise 3 santimetre ve 3 milimetredir.

Mührün yazısı:

بجیب خدای لم یزلی
اوله عالی السی قدر علی

Şiirde Âli mahlasını kullanmış olan bu kıymetli vezir, Nevşehirli İbrahim paşanın yetiştirdiği şahsiyetlerdendir; muhtelif tarihlerde üç defa Sadriâzam olmuştur. İcraatında dürüst, idaresinde ciddi ve sert idi. İran ve Avusturya seferlerindeki hizmeti, bilhassa Avusturya muharebesi esnasında Bosnadaki celâdeti ismini daimî surette hürmetle andırmağa kâfidir. 1149 dan 1152 ye kadar (1736 : 1739) üç sene büyük ordularla Bosnaya hücum eden Nemçelileri kahkari bozgunluğa uğratmıştır. İran seferinde ise (Tebriz) i zaptetmişti. Bosna valiliğinden sonra asayiş muhtel olan Mısır valiliğine nakledilmiş ve cidden büyük bir kudret ve liyakatle Mısırı yeniden fethedercesine gayret gösterip Devlet nüfuzunu tesise muvaffak olmuştur. Birinci ve ikinci sedaretleri, Birinci Mahmud zamanına tesadüf eder (1732 Mart ve 1742 Nisan). Üçüncü sadareti ise Üçüncü Osman devrindedir. Bu padişah, amcazadeleri olan şehzadeleri öldürmek istediğinden bu fikrini Ali paşaya açmış ise de Sadriâzam muvafakat etmemiş ve bu teklifi sert bir mukabele ile reddeylemiştir. Bu halden müteesir olan padişah, Ali paşayı azl ile öldürmek için hapseylemiş fakat Valide Sultanın şefaati ile ölümden kurtulup sürgün edilmiştir. Son sadareti 1755 şubatında olup dört ay sürmüştür. Bundan sonra valiliklerde bulunup Anadolu valisi iken (1170 Zilhicce 1757 Ağustos) da Kütahyada vefat etmiş ve nâşi İstanbula nakledilerek Camii yanındaki türbesine defnedilmiştir.

15 — Yeğen Mehmed Paşanın mührü: (ş: 17)

Yeğen Mehmed Paşanın Pençeli alâmetiyle vermiş olduğu (1155 Şaban 19, 1742 Birinciteşrin) tarihli bir tezkiresiz beratın arkasında bulunan beyzî şekilde sülüs hatla hâkkedilmiş olan Eyalet mührünün

geniş yerinde büyüklüğü dört santim üç milimetre ve arzı ise 3,5 santimetredir. Mührün ortasında;

بحق خاتم مهر نبوت
شود مقبول درگاه محمد

beyti ve etrafında da daha evvel mühürlerinin mündericatlarını kaydettiğim Çelebi Yusuf ve Kösec Halil paşaların mühürlerinde olduğu gibi :

الهي انت ذو فضل ومنى
وانى ذو خطايا فاعف عنى
وظنى فيك ياربّ جميل
تحقق يا الهى حسن ظنى

klişelidir. İkinci mısradaki (فاعف عنى) ibaresi yukarıki Çelebi Yusuf ve Halil paşaların mühürlerinde (واعف عنى) diye hâkkedilmiştir.

Yeğen Mehmed paşa, devlet merkezinde bazı memuriyetlerden sonro Avusturya ve Rusya harbinin devamı dolayısıyla Sadrîâzamın cebhede bulunmasından dolayı (1150 H 1737 M)de Sadrîâzam kaymakamı ve o sene içinde (İkincikânun) Sadrîâzam ve Serdârîekrem olmuştur. Yeğen paşa bu muharebede muvaffakiyet kazandı, sulh teklifine karşı Belgrad geri alınmadıkça muvaffakiyetten bir faide olamayacağını ileri sürerek harbe devamda ayak diredi ve hazırlandı; lâkin tekrar ordu ile hareketinden evvel azledildi ise de yerine gelen yeni Sadrîâzam Ivaz Mehmed paşa selefi gibi hareket ettiğinden müthiş bir harpden sonra Belgrad zaptolundu. Yeğen Mehmed paşa (1155 H-1742 M) senesinde Bosna valisi olarak iki sene sonra Aydın muhsıllığına nakledilip devam etmekte olan İran Seferi dolayısıyla 1745 sonlarında İran Seraskerliğine tayin oluudu. Hasta bir halde İranlılara karşı muharebeyi kazanmış ise de ordudaki levendlerin edepsizlikleri yüzünden orduda karışıklık çıkmış ve bu hal, hastalığının artarak ertesi günü vefatına sebebiyet vermiştir. Onsekizinci asırda sadaret mevkiine gelen kıymetli vezirlerdendi.

16 — Ivaz Mehmed Paşanın mührü : (ş:18)

Ivaz Mehmed paşa Bosna valisi iken Timar tevcihi arzını hâvi (1155 H. 1742 M) tarihli bir tezkiresinin baş tarafına bastığı zat mührü olup yazı ve istif itibariyle güzel mühürlerdendir. Beyzî olan mührün büyüklüğü iki uçlarından iki santim kadardır. Mührün ortasında :

الفكير محمد بن ناصر الدين

Elfakir Mehmed ibni Nasırüddin

ve etrafında ise :

لا اله الا الله محمد رسول الله

وما توفيقي الا بالله

ibaresini havi کلمة شهادت kelimeî şehâdet ile cümlei duaiye vardır.

1735 seferinde Vidin vali ve Seraskeri olan Ivaz Mehmed paşa, 1739 Martı sonlarında Yeğen Mehmed paşanın yerine Sadrıâzam ve Serdâriekrem olmuş Belgradı zaptederek muzafferane bir muahede imzaladıktan sonra avdet etmiştir. Ivaz Mehmed Paşa (1156 H. 1743) tarihinde İnabahtı muhafızı iken vefat etmiştir. Hekimoğlu Ali Paşanın himayesine mazhar olmuştu.

17 — Moldovancı Ali paşanın mührü: (ş: 19)

Ali paşa, Bosna valisi iken (1178 Cemaziyelâbır 1764 Birincikânun) tarihiyle tevcih ettiği bir Timar beratının arkasındaki resmî mührün geniş yerinde büyüklüğü 3,5 ve arzı 3 santimetredir. Mührün ortasında talik yazı ile:

حقه تفويض ايلدى جمله امورى على

Hakka tefviz eyledi cümle ümurını Ali

ibaresi ve etrafında da sülüs yazı ile:

رضيت بما قسم الله لي

وفوضت امرى الى خالتي

لقد احسن الله فيما مضى

كذلك يحسن فيما بقى

nazmı vardır.

Bostancı Ocağından yetişen Ali paşa Kastamonuludur. (1176 H. 1762) den (1178 H. 1764 M.) tarihine kadar Bosna valisi olmuştur. (1182: 1768) seferinde (Hotin) kalesini düşman işgalinden kurtaran Ali paşa, yağlıkcı zâde Emin paşanın yerine Sadrıâzam ve Serdâriekrem tayin edildi ise de bir iş göremedi ve bittabi azledildi. 1773 de Tekirdağında vefat etmiştir.

18 — Hüsamüddin paşanın mührü (ş: 20)

Kapdâmderya Hüsameddin paşanın (1183 H. 1769 M.) de timar tevcih ederek beratı verilmek üzere yazdığı tevcih tezkiresinin sağ başına bastığı zat mührü.

Talik hatla hâkkedilmiş olan bu mührün iki uclarında uzunluğu takriben iki santimdir Mührün üzerinde:

هميشه در نيام حفظ باری شد حسام الدين

۱۶۴

mısraı ve (1164) senesinde hâkkedildiğine dair 164 tarihi vardır.

Hüsamüddin paşa, büyük babası Canım Hoca Mehmed Paşa gibi bahriyeden yetişmiştir. 1769 senesinde Vezir ve kaptanıderya tayin edilmişse de Çeşme muharebesinde mağlub olmuştur. Kendisi kapdandırya olduğu zaman, donanmanın feci vaziyetini bildiği için bu halden komşusu bulunan Şamdâni zade Süleyman Efendiye acı şikâyetlerde bulunmuştur. Azlinden az sonra ikamete memur edildiği Geliboluda vefat etmiştir.

19 — Dârendeli Mehmed paşanın mührü: (ş. 21)

Mehmed paşa (1190 H. 1776 M.) da sadrîâzam iken Eflak Voyvodası Aleksandra gönderdiği pençeli buyruldunun kenarına bastığı resmî mührün yazısı sülüs olup beyzî şekildedir; mühür iki uclarında üç buçuk santimdir. yazısı ortada

توكلت على الله

عبد محمد

۱۱۹۰

ve etrafında Eshabı Kehfe ait شاذنوش درنوش مثلينا مثلينا مريوش مريوش isimleri yazılıdır.

İzzet Mehmed paşa; Dârendede Cebeci Zadeler ailesindedir. Bu sıralarda Silâhdar bulunan meşhur Kara vezir Seyyid Mehmed paşanın himayesine mazhar olmuş ve o sayede Sadrîâzam kethüdası ve sonra 1190 Zilkade 25 de (1777 İkincikânun) Sadrîâzam tayin edilmiştir. 1192 Şaban 17 Eylül 1778 de azledilen Mehmed Paşa bir müddet sonra Eruzrum valiliğine tayin edilmiş ise de vazifesi başına varmasını müteakib vefat etmiştir (1784 Şubat). Tarih kendisini iş adamı olarak gösteriyor.

20 — Cezayirli Gazî Hasan paşanın mührü: (ş: 22)

Hasan paşa, kapdandırya iken, kapdan paşa Eyaletine tabi münhal bir Timarın (1194H. 1780 M.) de tevcihini yapıp tezkiresini vererek beratinin ihracı için hükûmete arzettiği bir tezkirenin kenarına bastığı zat mührü. Talik hatla hâkkedilmiş olan mührün yazısı

مارآه المؤمنون حسناً فهو عندالله حسن

Hadisi şerifini havidir.

Cezayirli Hasan paşa, yüksek cesaret ve kabiliyeti ile kendi kendisini yetiştirmiştir. Uzun müddet kapdanıderya olarak bilfiil Başamiral mevkiinde bulunmuş, Çeşme mağlubiyeti üzerine Çanakkale boğazını müdafaa etmiş ve Limni adasını düşmandan istirdat ile Gazi unvanını almış, Mora, Akkâ ve Mısır isyanlarını bastırmıştır. Sadrıâzam Halil Hamid paşanın Şehzade Selimin hükümdarlığı için hazırladığı darbei hükümeti meydana çıkararak padişahın minnettarlığını kazanmış ve Saltanat Atabeği olup Sadrıâzamları gölgede bırakmıştır.

Üçüncü Selimin hükümdar olması üzerine kaptanlıktan alınarak İsmail Kalesi Seraskerliğine gönderilmiş ve (1204 Rebiulevvel 1789 ikinci teşrin) Sadrıâzam olmuştaki da üç buçuk ay sonra vefatetmiştir.

21 — Râif İsmail paşanın mührü: (ş: 23)

Belgrad muhafızı Raif İsmail paşanın (1199 H. 1785 M.) tarihinde Belgrad Naibinin bir ilâmnın üzerine yazdığı mufassal buyruhdusunun baştarafındaki resmî mühür, pek güzel talik hatla istifli surette hâkkedilmiştir. Mührün büyüklüğü geniş yerinde 3,5 ve arzında ise üç santimden az farklıdır. Mührün yazısı:

حسبى الله ونم الوكيل
عبد رائف اسمعيل

şeklinde سجع secilidir.

Raif İsmail paşa Malatyalı İbrahim paşanın oğludur. Kalemde yetişmiş Reisülküttab olmuş ve (1192 Şaban 1778) de vezir olarak Mısır valiliğine tayin edilmiş olan kıymetli devlet adamlarından idi. Reisülküttablığında Rusya sefiri ile görüşürken padişahı bir takım vaatlerle ümide düşürüp, sözünün tahakkuk edememesinden dolayı Kıbrıs adasına sürgün edilmişti. Raif İsmail paşa, Üçüncü Mustafa ile oğlu Selim'in taraftarlarından olup, Selimi hükümdar yapmak üzere Halil Hamid paşa ile anlaşmışlar ise de tertibatın duyulması ve Halil Hamid paşanın sedareten azli günü bu da Belgrad muhafızlığından azlolunarak her ikisi de maktulen vefat etmişlerdir (1785). Oğlu Kadasker İsmet Mola Bey, Üçüncü Selim zamanında ecnebî sefirlerle mükâleme hizmetinde bulunmuştu.

22 — Sadrıâzam Şâhin Ali paşanın mührü: (ş: 24)

Ali paşa Sadrıâzam iken Eflâk Voyvodası Mihal'e gönderdiği Pençeli Buyruhdunun kenarındaki resmî mühür. Bu mührün etrafındaki yazı sülüs, ortasındaki ise talikdir. Mührün şekli beyzî olup büyüklüğü iki kenarından dört santimdir. Ortadaki yazı:

عبدہ علی
ve etrafındaki yazı ise şu

رضیت بما قسم الله لی
وفوضت امری الی خاتی
لقد احسن الله فیما مضی
کذلك یحسن فیما بقی

manzûme vardır.

Şahin Ali paşa, Çelik Mehmed paşa yetiştirmelerindedir. Eyaletlerde valilik etmiştir; Rus harbinde gösterdiği kahramanlık Birinci Abdülhamidin takdirini mücib olmuştur. 1199 H 1784 Mart da Halil Hamid paşanın azli üzerine eski hizmetini hatırlayan Padişah tarafından sadarete getirilmiştir. Burada nüfuzu kendisinin üstünde olan Kapdânıderya Cezayirli Hasan paşanın müdahalesi yüzünden iş göremedi, dokuz ay sonra Hasan paşanın tesiriyle azledildi ise de malı musadere olunmadı; malının musadere edilmemesi, Cezayirlinin eski Kethüdası Yusuf paşayı Sadriâzam yaptırmak istemesine karşı Padişah'ın bir mukabele idi. Ali paşa (1203 H. 1788 Haziran) da Geliboluda vefat etti.

23 — Koca Yusuf Paşanın mührü. (ş: 25)

İki başlarından 3,5 santim ve arzı da ona yakın olan bu büyük mühür, 1786 da ilân edilen Rusya ve Avusturya seferi esnasında Sadriâzam ve Serdârîekrem olan Koca Yusuf Paşa tarafından 1787 de Eflâk Voyvodası Mavroyani Nikolaya gönderilmiş olan Pençeli Buyrulunun yanına basılmıştır. Bu Buyruldu, Sadriâzamin kendisinin Avusturya üzerine hareket edeceğinden, Rusya tarafına tayin olunan kumandanla teşriki mesai etmesi ve Buğdan'ın kurtarılmasına gayret eylemesi hakkındadır. Güzel bir talik hatla istifli olarak hâkkedilmiş olan mührün ortasında:

عبدہ یوسف
سنه ١٢ ل ١١٩٩

Abdühü Yusuf — sene 1199 L. [Şevval] 12

isim ve tarihi ile mührü kazan hâkkâk İzzet'in adı ve mührün etrafında ise:

وما توفیقى الا بالله — حسبي الله ونعم الوكيل
نعم المولى ونعم النصير — حسبي الله وحده وكنى

Âyeti kerimeleri ile cümlei duaiye vardır.

Koca Yusuf paşa Kapdânıderya meşhur Cezayirli Hasan paşanın Kapı Kethüdası iken vezirlikle Mora valisi ve arkasından Sadriâzam

olmuştur (1200 Rebiulevvel 1786 İkincikânun). Koca Yusuf paşa, iyi idareli, hamiyetli ve muvaffakiyetli bir vezirdi; lüzumu halinde hakikati söylemekten çekinmezdi; hattâ bu hususta kendi efendisi ve velinimetini Cezayirli Hasan paşayı bile muahaze etmekten çekinmemiştir. Açık sözlülüğüne dair olan bir mektubunu (Belleten) de neşretmiştim.

Koca Yusuf Paşa, Birinci Abdülhamidin itimat ettiği sadrâzamlardandı. Selim III ün cülûsunu müteakib muharebe münasebetiyle tayin edildiği ikinci defaki Sadrâzamlığında 1792 de Yaş muahedesini yaparak İstanbula geldikten bir ay sonra padişahın kendisine itimat etmemesinden dolayı bu mevkiden uzaklaştırılmıştı (1205 Receb 17 : Mart 1791). Cidde valisi ve Medinei Münevvere muhafızı iken (1215 Muharrem 1800 Haziran) da vefat etmiştir. Orduda ve idarede zapt ve rapta kadir olup tuttuğu işlerde muvaffakiyetinden dolayı (Koca Yusuf Paşa) diye anılmıştır.

24 — Zihneli Hasan paşanın mührü: (ş:26)

Hasan paşanın حروف مقطعه hurûfı mukattaa ile güzel talik hatla hâkkedilmiş zat mührünün nısfı kutru 1,5 santimdir. Kendisi «1202 H. 1787 M.» senesindeki Rusya ve Avnsturya muharebesinde Anadolu valisi ve İsmail Seraskeri bulunurken bir Timar tevcihi dolayısıyla merkeze gönderdiği tezkirenin sağ tarafını bu zat mührüyle mühürlemiştir. Mührün birinci ve ikinci satırlarında şu şekil :

د	ی	س	
D	Y	S	(Seyyit)
ن	س	ح	
N	S	H	(Hasan)

Harfleri olup etrafında da dairevî şekilde (سید حسن Seyyit Hasan) ismi hâkkedilmiştir.

Zihne, eski vilâyetlerimizden Selâniğin Serez sancağında olup Hasan paşa oralıdır. Kendisi zengin olduğundan, Ordu Defterdarı ve (1202 H. 1787 M.) seferinde de Rus cephesi Serâskeri bulunup muharebede esir düşmüştü. Esaretten avdetinden sonra Rumelide faaliyette bulunmakta olan dağlı eşkiyası üzerine memur edildi ise de bir iş göremedi; meşhur Hakkı paşa birinci defa Rumeli valisi olduğu vakit bunu himaye ile maiyetinde kullandı; fakat gerek bu sefer ve gerek (1213 H. 1798 M.) deki Rumeli valiliğinde de işe yaramadı. Vefatı (1214 Sefer 1799 Tömmuz) senesindedir.

25 — Sadrâzam İzzet Mehmed paşanın mührü (ş. 27)

İzzet Mehmed paşa Sadrâzam olmadan az evvel Anadolu valisi iken

(1208 H. 1794 M.) tarihile beyaz üzerine verdiği bir Buyrulduşunun başındaki resmî mührünün genişliği üç buçuk santim olup yazısı ortada sülüs etrafında ise talikdir. Ortada;

حاک دم مفخر عالم محمد عزت
۱۲۰۰

etrâfında dört kısım olarak

حسبى الله ونعم الوكيل
نعم المولى ونعم النصير

Âyeti kerimesi vardı.

İzzet Mehmed Paşa Safranboluludur. Silâhdarlığı zamanında Kara Vezire intisab eylemiştir; Halil Hamid paşa damadı olduğundan dolayı kayın pederinin sadareten azli üzerine bu da Darbhâne emînliğinden azledilmiştir. Koca Yusuf paşa sadaretinde vezaretle Hanya muhafızlığına gönderilmiş ve daha sonra diğer Eyaletlerde valilik etmiştir. Memlekette ıslahat yapmak isteyen Üçüncü Selim, İzzet paşayı Sadriâzam yapmak istediğinden İstanbula yakın olma üzere bulunduğu Mısır valiliğinden Anadolu Eyaline tayin etmiş ve oradan da gizlice İstanbula getirterek Sadriâzam yapmıştır. (1209 Rebiulevvel 1794 Mayıs)

Sadareti dört sene sürmüş Nizamı Cedid için faaliyeti görülmüştür. Bonapartın Mısırı işgali, azlini mucib olmuştur. Bundan sonra vefatına kadar hizmette bulunmadı, (1227 H. 1812 M.) de Manisada vefat etmiştir.

26 — Yusuf Ziya Paşanın mührü: (ş: 28, 29)

Talik yazı ile hâkkedilmiş olan zat mührü, Yusuf Ziya paşanın Erzurum ve Trabzon valisi iken İstanbula gönderdiği bir tahriratının sonunda olup zat mührüünün nisfı kutru birbuçuk santimdir. Mühür:

خداوندا بحق قاب قوسين
شود يوسف عزيز مصر دارين

beytini hâvidir. Aynı ibareli olan Resmî mührünün fotoğrafisi de (Ş. 29) da gösterilmiştir.

(1213 Rebiulevvel 1798 Ağustos) ve (1223 Zilkade 14 Kânunusâni 1809) de iki defa Sadriâzam olan Yusuf Ziya paşa, mizacgir, kalemi kuvvetli, içinden pazarlıklı, hissiyatını saklamağa muktedir, idareî maslahatçı, suya sabuna dokunmadan işleri idare eden kurnaz, tilki tabiatli bir şahsiyettir; Bonapart tarafından işgal edilen Mısırın istir-

dadına muvaffak olmasından dolayı kendisine (Gazi Yusuf paşa) denilmiştir. Her iki sadaretinde de tehlikeyi hissedince temaruz, vesair bahanelerle işten çekilmenin yolunu bulmuştur. Bundan dolayı bir müddet, Nizamıcedidin genişlemesine çalışan Üçüncü Selim ile beraber yürüdüktan sonra tehlikenin belirdiğini hissederek istifasını vermiştir. Keza ikinci sadaretinde de devam edegelen Rus harbindeki mağlubiyet üzerine çekilmenin yolunu bulmuştur. Üçüncü Selim zamanında kendisine tahakküm etmek isteyen ve eden İbrahim Nesim efendi ile padişahın sevdiği diğer devlet adamlarının şımarıklıklarını hazmetmiş, gerek içerden ve gerek dışardan kendisine düşman peyda etmemiği şiar ittihaz etmiştir. Vefatı 1234 H. 1818 M. tarihindedir.

27 — Küçük Hüseyin paşanın mührü: (şekil: 30)

(1216 H. 1801 M.) tarihli bir tahriratının sonunda orta derecede bir talik hatla hâkkedilmiş olan beyzî şekildeki mührünün istifi güzeldir. Bundan başka 1213 Muharrem tarihi bir Buyrulduşının üzerinde de dört santim büyüklüğünde resmî mührü vardır. Bu büyük mührün ortasında:

بقرۃ عین رسول الثقلین
عفو فرما الہی جرم حسین

ibaresi ve etrafında üst kısmında (وما توفیق الا باللہ) sağda (لاحول ولا قوة الا باللہ) sol tarafta (و افوض امری الى الله) ve solda ise (وما النصر الا من عند الله) ve bunların köşelerinde de (الاول) (الآخر) (الظاهر) (الباطن) Ayeti kerimeleri görülür. Küçük Hüseyin paşanın (عبدہ حسین) ibareli talik hatla hâkkedilmiş bir mührü daha görülmüştür.

Küçük Hüseyin paşa, üçüncü Selim devrinin Atabeği ve Hükümdarın pek mutemedi idi. Nizamı Cedidin en ziyade müsmir olduğu yer, bu zatın elindeki Tersane idi; Mühendishâne ve Tersane islâhatı bunun gayretiyle vücut bulmuştur. Üçüncü Selim'in cülûsunu müteakib Giritli Hüseyin paşadan sonra tayin edildiği Kaptanı Deryalığı vefatına kadar on iki sene muhafaza etmiştir. Selim'in velihtliği zamanında sarayda bulunan ve sonra Baş Çuhadarlıktan Kaptanlığa getirilen Küçük Hüseyin paşa, genç ve saltanat harîsi Şehzadenin harîle muhaberesini temin etmiş ve Mısır'ın istirdadında da hizmeti görülmüştür. Vefatı (1218 H. 1803 M.) senesinde olup bunun ölümüyle teceddüt perver Padişah en çok güvendiği bir adamını kaybetmiştir. Filhakika vefatı Nizamı Cedidi aksatmıştır.

28 — Tepedelenli Ali paşanın mührü: (şekil: 31)

Tepedelenli Ali paşanın (1216 Muharrem 11 Mayıs 1801) tarihli bir tahriratının sonuna bastığı mührün yazısı talik olup tarihi Hicri 1104 yani Ali paşa'dan bir asır evveline aittir. Ali paşa sonradan ele geçirdiği bu mührü Zat mührü olarak kullanmıştır. Nısıfı kutru 1,5 santim olan mührün yazısı:

دارد امید از علی عسکر
سنه ۱۱۰۴

ibare ve tarihlidir. Ali paşanın bu mührle gönderdiği tahriratı, kendisinin hasmı olan Avlonya mutasarrıfı İbrahim paşa'ya ilâveten verilen Uhri Sancağı dolayısıyledir; Avlonya mutasarrıfına Uhri Sancağı verilince Ali paşa bundan kuşkulanarak asker toplamağa başlamış ve bunun üzerine kendisinden şikâyet edilmiş, ve hükûmette Ali paşa'ya nasihat yollu Ferman göndermiştir. İşte 1801 tarihli Ali paşa'nın kaimesi bu Fermana cevap olarak kaleme alınmıştır.

Aslen Kütahyalı olan Tepedelenli Ali paşa'nın babası, Veli Beydir. Veli Bey, Tepedelen Ayanlığında bulunduğundan dolayı oğlu o suretle şöhret bulmuştur. Ali paşa, Delvina mutasarrıfı Kurt paşa'nın himayesinde yetişerek onun tavsiyesiyle Mirimiran yani Beğlerbeği ve Yanya mutasarrıfı olmuştur. Bir aralık Yanya mutasarrıflığı üzerinde olarak Rumeli valiliğine tayin edilmiş ise de Rumeli Âyanının kendisine itimad edemiyerek söyleşmeleri üzerine bir gaile çıkarılmamak için valilikten uzaklaştırılmıştı. Fransızlarla münasebatı, siyasi bir hâdise çıkması ihtimalini kuvvetlendirmiştir. Ayan ve mütegalibeyi bertaraf ederek bütün memleketi merkezden idare etmek isteyen ikinci Mahmud zamanında (1237 Cemaziyelevvel = 1822 Şubat) maktulen vefat etmiştir. Katlinde meşhur Halet efendinin tesiri olmuştur.

29 — Mehmed Hakkı paşanın mührü: (şekil: 32)

Talik hatla hâkkedilmiş olan Hakkı paşa'nın mührü, ikinci defa Rumeli valisi bulunurken selefi Gürcü Osman paşa hakkında (1215 Zilhicce 9 = Nisan 1801) tarihile hükûmete gönderdiği tahriratının sonunda görülmüştür. Mührün yazısı:

ای نمایندہ ایدن مهر قرده شق
حال سرنده بوله مهر محمد حق

şeklinde manzumdur.

Muasırlarının bir kısmı tarafından (Koca Hakkı paşa) ve aleyhdarları tarafından da (Deli Hakkı paşa) diye meşhur olan bu zat, Selim

III ve Mamud II devirlerinin şayanı dikkat simalarındandır. Rumeli valisi iken Silivri Naibine yazdığı (Silivri Nâibi, şeriat haini, ilâmını gördüm, kahkaha ile güldüm.... ilah.) ibareli ve secili meşhur buyruldu bunudur. Kendisi bir taraftan Sokollu Mehmed paşa ahfadından olup bir tarafı da Tosya kazasındandır. Hamiyetli iyi görüşlü, aynı zamanda şedid bir zat idi. Hissiyatını ketme muktedir olamaması, tehevür ve asabiyeti, tuttuğu işlerde muvaffakiyetsizliğine sebep olmuştu. Koca Hakkı paşanın tercemei haline dair Türkiyat mecmuasının altıncı cildinde mufassal bir tetkikim çıkmıştır. Hakkı paşa (1226 H. 1811 M.) tarihinde Ağrıboz muhafızı iken vefat etmiştir.

30 — Ebûbekir Sami paşanın mührü: (şekil: 33)

1218 Safer 25 tarihinde (1803 Haziran) Bosna valisi bulunan Ebûbekir paşanın resmî mührünün şekli beyzi'ye yakın olup en geniş yerinde büyüklüğü 4 santimden iki milimetre fazla ve arzan ise 3,5 santimdir. Mührün yazısı sülüs kalemle:

وما توفيق الا بالله عليه توكلت واليه ائيب
عبدہ ابوبکر

Âyeti kerimesiyle ismini havidir.

Ebubekir Sami paşa, Ağrıbozlu Vezir İbrahim paşanın oğludur. Bu mührü ikinci defa Bosna valisi iken bir Timar vesikasının arkasına basmıştır. Sicilli Osmanî 1217 iptidasında (1802 Mayıs) Bekir paşanın Tırhalaya nakledildiğini yazıyor. Sicil, bu Ebubekir paşa ile Emîri-alem Ebubekir paşayı birbirine karıştırmış olmalıdır. Biz 1215 sonunda Ebubekir Sami paşanın, Hakkı paşanın yerine Bosna valisi olduğunu vesikalardan anlamaktayız. (1218 H. 1803 M.) tarihli bu vesika da Ebubekir paşanın valiliğinin devam ettiğini göstermektedir. Vefatı (1229 H. 1814) senesindedir.

31 — Hüsrev Mehmed paşanın mührü: (ş: 34 ve 35)

Hüsrev Mehmed paşa abaza olup küçük Hüseyin paşanın yetiştirmelerindedir. 1216 da [1801] vezir olmuştur. 1218 senesi sonunda Mısır valiliğinden sonra Girit'de Resmo muhafızlığına tayin edilmişti. Bu tayin dolayısıyla teşekkürü havi 1219 Cemaziyelevvel 11 (1804 Ağustos) tarihli tahriratının sonundaki zat mührünün yazısı:

عبدہ محمد خسرو

۲۱۰

ibareli olup talik hatla hâkkedilmiştir. Sicilli Osmanîde Resmo muha-

fızlığı gösterilmemiştir. Kendisinin resmi mührünün ortasında yine
 و افوض امرى الى الله || لاحول ولا قوة الا بالله || وما توفيقى الا بالله || وما النصر الا من عند الله
 عبدہ محمد خسرو

ve etrafında talik hatla:
 و افوض امرى الى الله || لاحول ولا قوة الا بالله || وما توفيقى الا بالله || وما النصر الا من عند الله
 Âyeti kerimeleri vardır.

Hüsrev paşa, en büyük hizmetini Serasker iken asakiri mansure teşkilâtındaki çalışmasıyla göstermiştir. 1255 H 1839 da Sadrîâzam olmuştur. Seraskerliğinde birçok askerî eserleri Türkçeye çevirtmiştir. Yetiştirdiği kölelerinden ikisi Sadrîâzam olmuştur.

Bunlardan başka diğer kölelerinin bir haylisi Müşir [Mareşal] ve daha küçük generallıklarda bulunmuşlardır. On iki sene bulunduğu Seraskerlikte nüfuz ve tahakkümünü hissettirmiştir. Mısır valisi iken kendisini oradan çıkarmış olan Kavalalı Mehmed Aliye karşı kinini unutmuyup her fırsatta Sultan Mahmud'u tahrir etmiştir. Vefatı (1271 H. 1855 Mart M.) senesindedir.

32 — İşkodralı İbrahim paşanın mührü: (ş: 36)

İşkodra mutasarrıfı olup bir aralık Rumeli valiliğine de tayin olunan İbrahim paşanın (1219 H. 1804 M.) tarihli bir tahriratının sonuna basılmış olan zat mührü talik hatla şu suretle hâkkedilmiştir:

مہیناتو موفق کم بلطف عظیم
 بحرمة وشرف نسل پاک ابراہیم

İbrahim paşa, Gazî Mehmed paşanın oğludur; babası ve büyük biraderi Kara Mahmud paşa ve kendisi İşkodra mutasarrıflığında bulunmuşlar ve orada nüfuzlarını tesis etmişlerdir. İbrahim paşa (1218 H. 1803 M.) de İşkodra mutasarrıflığı üzerinde kalmak üzere Rumeli valiliğine tayin edilmiş ve dağlı eşkiyasının tedibiyle Rumelinin asayişinin iadesi kendisine havale olunmuştur. İbrahim paşa, Rumeli'deki fesad ocağının devamında en kuvvetli âmil olan Gömülcine âyanı Tokadıcılık Süleymanı tepelemekle ortalığı sindirmiştir. İbrahim paşanın kudret ve tesiri diğer Rumeli âyanları üzerinde de korku hasil etmiş ve en kuvvetli âyan olan Trisenikli İsmail ağa kendisine iltica eden Tokadıcıkıyı öldürerek başını İbrahim paşaya göndermeğe mecbur olmuştur. İbrahim paşa İşkodra mutasarrıfı iken (1227 H. 1812 M.) de orada vefat etmiştir.

33 — Alemdar Mustafa Paşanın mührü: (ş: 37)

Alemdar Mustafa paşa henüz kapucıbaşı rütbesinde iken kendisini yetiştiren ve 1221 Cemaziyelahirında (1806 Ağustos) çiftliğinde

öldürülen Triseniklizâde İsmail Ağanın muhallefatına dair hükûmete gönderdiği tarihsiz bir tahriratının sonunda:

بندہ مصطفیٰ

سرہواین اعیان روسجق حالا

Bende Mustafa; Serbevâbini Âyanı Ruscuk hâlâ

ibareli imzası ve altında da talik yazı ile hâkkedilmiş olarak (مصطفیٰ Mustafa) klişeli zat mührü vardır. Alemdar paşa, bundan başka görmüş olduğum diğer tahriratlarında da aynı zat mührünü kullanmıştır.

Âyanlıktan yetişerek Sadrîâzamlığa çıkan Alemdar Mustafa Paşa, 3 üncü Selim'den sonra gelen nizâmı cedid kurbanlarındandır. Başlanılan yeni hamle ve hareketler zaman zaman sekteye uğramakla beraber genişlemekte devam etmiştir. Alemdarın (1223 Şevval 1808 İkinciteşrin) de ölümü ile beraber tekrar başgösteren reaksiyon dolayısıyla tecceddüt faaliyeti, on sekiz sene kadar gerilemiştir. Alemdarın Sadareti dört aydan noksandır.

Alemdar Mustafa paşanın ihya etmek istediği Nizamıcedid hareketlerinden tarihlerde bahsedildiğinden burada tekrarlamak lüzumsuzdur. Alemdarın âyanlıktan sadaretine kadar geçen zamana ait elde ettiğim bazı vesikaları münasib zamanda mecmuamızda neşredeceğim; bu suretle Mustafa paşanın hayatı biraz daha aydınlatılmış olacaktır.

34 — Sâlih paşanın mührü: (38)

Safranbolulu Salih paşanın zat mührünün yazısı, güzel talik ile hâkkedilmiş olup beyzî şekildedir. Mührün iki geniş yerinde büyüklüğü bir santim sekiz milimetre ve arzı ise birbuçuk santimdir. Sâlih paşa, kapdanıderya iken 1221 Zilkade 26 (1807 İkincikânun) tarihiyle Çanakkale Boğazının takviyesine dair hükûmete gönderdiği bir kaimesinin sonuna bu, zat mührünü basmıştır. Mührün yazısı:

مہار عزت دارین بدست صالح باد

tarzındadır.

Salih paşa, Üçüncü Selim devrinde dört sene Sadrîâzamlık etmiş olan Halil Hamid paşa damadı Safranbolulu İzzet paşanın yeğenidir. Dayısının himayesi ile yetişmiştir. (1221 H. 1806 M.) de vezirlikle kapdanıderya oldu ise de o sene sonunda azledildi. Mutasarrıflık ve valiliklerde bulunan Salih paşa (1240 Receb 1825 M) de Çıldır valisi iken vefat etmiştir.

35 — Çelebi Mustafa paşanın mührü: (ş:39)

Esbak Sadrîâzam Çelebi Mustafa paşanın İsmail Seraskeri iken 1224 Cemaziyelevvel 29 (1809 Temmuz) tarihiyle gönderdiği bir tahri-

ratın sonundaki zat mührü Talik yazı ile hâkkedilmiştir bu mührün nisfi kutru birbuçuk santimdir; yazısı:

خاك باى فخر عالم مصطفي

۲۰۱

مصرع mısra ve tarihlidir.

Çelebi Mustafa paşa, yeniçeri ocağından yetişmiştir. İngiliz donanmasının İstanbul'a hücumunda güzel hizmet ettiğinden dolayı Anadolu valisi ve Akdeniz bogazı Seraskeri olmuş ve 1222 Rebiulevvelde (1807 Mayıs) Sadriâzam tayin edilmiştir. Alemdarın yaptığı darbe hükümetle sadareten çekilmiş ve bir ay sonra İsmail taraflarına yani Rus cephesine Serasker olmuştur. (1226 H. 1181 M) de sürgün bulunduğu Aydın'da vefat etmiştir.

36 — Şakir Ahmed Paşanın mührü : (ş: 40)

Güzel talik ile hâkkedilmiş olan bu mühür, Şakir Ahmed paşanın 1226 Rebiulevvel 29 tarihli (1811 Nisan) bir tahriratının sonundadır. Şekli beyzîye yakın olan zat mührünün büyüklüğü iki, arzı ise birbuçuk santim kadardır. Yazısı:

على ما هدانا الله احمد شاكرأ

ibarelidir.

Şakir Ahmed paşa Trabzonludur. Darbhâne Emini iken Rus muharebesi sebebiyle Sadriâzamın cebhede bulunmasına mebni 1225 Receb 11 (1810 Ağustos) da vezaretle Anadolu valisi ve sadaret kaymakamı olmuştur. Dürüst ve vakur bir vezir olduğundan işine hiç kimseyi müdahale ettirmemiştir; fakat kaymakamlığının uzaması, devlet işlerine burunlarını sokmak isteyen bendegânın işlerine gelmediğinden padişahın kendisinden memnun olduğu bu veziri ne yapıp yaparak azlettirmişlerdir. (1227 Ramazan 9: Eylül 1812).

Şakir Ahmed paşa bundan sonra valiliklerde bulunarak (1234 H. 1819 M.) de vefat etmiştir. İyi idaresiyle beraber ilmi de vardı ve aynı zamanda şâirdi.

37 — Mehmed Said Galib paşanın iki mührü : (şekil : 41 ve 42)

Mehmed Said Galib paşanın ikisi de talik hatla hâkkedilmiş olan biri Zat diğeri resmî iki mührünün de yazıları güzeldir. Zat mührü, Sadriâzam kethüdası iken kendi el yazısı ile Hafız Ali paşaya gönderdiği (1228 H. 1813 M.) tarihli mektubunun sonundadır. Eyalet mührü ise bir vesikadan kesilerek ayrıca muhafaza edilmiştir. Galib paşanın zat mührünün yazısı:

هرکه همام محمد شد سعيد غالبست

tarzında farisî bir mısra olup mührün geniş yerinde kıtası iki santim kadardır. Beyzî şekilde olan resmî mührünün yazısı, mührün ortasında

عبدہ السيد محمد سعيد غالب

۱۲۲۹

etrafında da sağda (وهاب وموفق الله) alt kısmında (نصر من الله) solda (وهاب وموفق الله) üst kenarında ise (و افوض امرى الى الله) Âyetleri ve bu yazıların köşelerinde de nesih hat ile (يا حنان) (يا منان) (يا سبحان) (يا ديان) esmâî ilâhiyeleri vardır. (نصر من الله) Âyetinin altında mührü hâkkeden (Rahmî) ismindeki hakkâkin adı görülmektedir.

Mehmed Said Galib paşa, on dokuzuncu asır başında yetişen ve Avrupa siyasî cereyanlarını öğrenerek murahhaslıklarda ve mükâleme meclislerinde zekâ ve ihatasiyle Devletin haricî işlerini iyi idare eden zamanına göre yegâne denecek kadar kıymetli bir diplomattır. Mustafa Reşid paşa siyasî mektebinin bânisi Galib paşadır; Kendisinden Devlet merkezinde daha çok istifade edileceği muhakkak iken meşhur Halet efendi tarafından istirkab olunarak vezaretle on sene Eyalet valilikleriyle mutasarrıflıklarda gezdirilmiş ve müteaddit defalar azl ve nefi edilmiştir.

1239 Saferinde (1823 Birinci teşrin) Mora meselesinin iyice alevlenmesi üzerine Sadriâzam tayin edildi. Mora işini Mısır Valisi Mehmed Ali paşanın başına sardı ve halletmeğe muvaffak oldu. Yeniçerileri ortadan kaldırmak isteyen Sultan Mahmudun fikrini anlayan Galib paşa, kendisi kalemden yetişme olduğundan bu işte kifayetsizliğini arz ile sedarete Benderli Selim Mehmed paşayı tavsiye etti. Galib paş azlolarak Geliboluya sürgün edildi ve az sonra Selim paşa kendisini Erzurum valiliği ve Şark Seraskerliğine tayin ettirdi (1240 Muharrem 1824 Eylül). (1244 H. 1828 M.) de Rus muharebesindeki bazı mağlubiyet üzerine azledilen Galib paşa, ikamete memur olduğu Balıkesirde vefat etmiştir. Nizamıcedit taraftarlarından olup üçüncü Selimin tekrar saltanata geçmesi için çalışmış olan ve (Ruscuk yararı) denilen cemiyeti hafiye erkânından idi. Bu kıymetli devlet adamına dair hazırlamakta olduğum bir tetkik, Kurumumuz tarafından neşrolunacaktır.

38 — Mehmed Emin paşanın mührü; (şekil: 43)

Erzurum valisi ve Şark Seraskeri bulunmuş olan Mehmed Emin paşanın zat mührü 1226 tarihinde Timar tevcihine dair vermiş olduğu

tezkirenin baş tarafına basılmıştır. Âdi talik ile hâkkedilmiş olan mührün büyüklüğü bir santim ve sekiz milimetredir.

چونکہ رسول اسمہ اسمک قرین
قورقہ قیامتہ محمد امین

Çünkü Resul ismine ismin karîn
Korkma kıyamette Mehemmed Emin

Mehmed Emin paşa hiçbir işte tanınmamıştır. (1225 H. 1810 M.) de vezir ve Şark Seraskeri olmuştur. Vefatı (1230 H. 1815 M.)den sonradır.

39 — Seyyid Ali paşanın mührü: (şekil: 44)

Geniş yerinde 4 ve arzan 3,5 santimetre olan bu resmî mühür, Seyyid Ali paşaya ait olup ortasındaki yazı sülüs ve etrafındakiler taliktir. Mührün ortasında:

فاتق الله سيد على
في ٢٣

ve etrafında da üç kısım olarak:

الظلم للعباد — بش الزاد — ليوم الميعاد

hikemî ibaresi vardır.

Seyyit Ali paşa, Ispartalı olup meşhur Mustafa Reşid paşanın eniştesidir. (1235 Rebiulevvel 1820 İkincikânun) dan (1236 Cemaziyelâhır 1821 Mart) tarihine kadar on dört ay sadarete bulunmuştur. Hiçbir hizmetle tanınmamıştır. Vefatı (1242 C 1827 İkincikânun) dadır.

40 — Tunus valisi Ahmed paşanın mührü (ş: 45)

Ahmed paşa 1259 Şevval 12 (1843 İkinciteşrin) tarihiyle hükûmete gönderdiği bir tahriratının sonuna bu Eyalet mührünü basmıştır. Mührün ortasında:

عبدہ احمد باشا بك
١٢٥٣

Abdühû Ahmed Bâşâ Bek

etrafında:

يا عالم الحفايا   يا رازق البرايا
من فضلك العطايا   اغفر لي الخطايا

Manzum cümlei duaiyesi vardır.

Ahmed paşa, Tunus valisi Mustafa paşanın büyük oğlu olup

babasının vefatından sonra (1253 H. 1837 M.) de ferik rütbesi ile [26] Tunus valisi olmuş ve (1256 H. 1840 M.) da vezaret verilmiştir. Tunus valileri içinde ilk defa vezir olan budur. İmzasını *أحمد مشير والي محروسة تونس حلا* Ahmed Müşiri valii mahrûsei Tunus hâlâ) diye atmıştır. Vefatı (1270 Zilhicce 1854) de olup Tunuslu Hayreddin paşa diye meşhur olan Sadriâzam bunun köle ve yetiştirmelerindendi.

41 — Keçeci zade M. Fuad paşanın sadaret mührü (ş: 46) üç santimden iki milimetre noksan olan sadaret mührü 1278 de hâk-kedilmiştir yazısı:

محمد فؤاد وزير اعظم
١٢٧٨

şeklindedir. Bu mühür Ahmed Vefik paşanın nazırlığı zamanında Evkaftan gönderilen muameleli bir arızanın başındaki buyruddi Sâminin üzerindedir.

Keçeci zade Fuad paşa, meşhur İzzet Mollanın oğludur; Mustafa Reşid paşanın yetiştirdiği tanzimat devri ricalinden ve kıymetli Osmanlı diplomatlarından. Mahmud II nin açtığı tıbbiyeden yetişti; sonra Reşid paşanın tavsiyesile tabibliği terk ederek Bâbiâli terceme odasına girdi (1837). Muhtelif mühim siyasi hizmetlerde bulunan Fuat efendi, Sadaret Müsteşarı iken 1851 de Hariciye Nazırlığına tayin edilmiştir. Bundan sonra vezir ve müteaddit defalar hariciye nazırı olmuş, 1859 da Şam hâdisesini halletmek üzere Seraskerlik ve vâsi salâhiyyet ile o tarafa gitmiş ve daha orada iken 1278 H 1861 ikinciteşrinde Sadriâzam olmuştur. 1279 H 1863 ikincikânunda azledilen Fuad paşa ayın sene içidne ikinci defa Sadriâzam ve Serasker tayin edilmiştir. Buradan azlinden sonra son defa Hariciye Nazırlığına getirildi; kalp hastalığına mebnî istirahat ettiği Nis'de vefat etmiştir (1285 H 1869 M).

42 — Said paşanın Mührü [ş: 47]

1320 Muharrem 15 tarihli [1902 Nisan] olup Dahiliye Nezaretine yazılan bir Buyruddi Sâmi'nin sağ kenarındaki mührün yazısı:

وزير اعظم محمد سميد
Veziriâzam Mehmed Said

ibareli olup sülüs olarak hâk-kedilmiştir.

[26] O tarihlerde Asâkiri Mansûre teşkilâtı dolayısıyla vezirden bir derece dün olarak Feriklik ve vezir mukabili olarak da Müşirlik ihdas edilmişti o zamana göre Ferik ve Müşirler askerî teşkilâta memur edilmiş vali ve mutasarrıflar demekti.

Osmanlı vezirleri içinde, en çok Sadrîâzam olan Sait paşadır. Seba zâde Namık efendinin oğlu olup 1838 de Erzurumda doğmuş ve ilk tahsilden sonra Medreseye devam etmiştir; Erzurumda bazı ufak memuriyetleri müteâkib İstanbula gelmiş Takvimi Vekayi müdürlüğünde ve Ticaret Nezareti müsteşarlığında ve Abdülhamit II nin cülusunda Mabeyn Kâtibliğinde bulunmuştur. 1876 da nazırlığa geçti ve bir sene sonra vezir oldu. İlk defa 1879 da Başvekil unvanıyla hükûmet reisi olmuştur. Dokuzuncu ve son sadareti 1911 dedir. 1908 inkilâbından sonra Âyan reisliğinde bulunmuştur, vefatı 1913 dedir. İşin icabına göre dümen kullanan bir kaptan gibi hükûmet vaziyetini idare etmiştir. İş başına geldiği zaman naz ve istiğna gösterir, işleri kestirmeyip uzatır, Sadarettten ayrılınca hırsı artardı. Çok söylemiş ve yazmış fakat pek az iş görmüştür. Abdülhamide ve İttihadü Terakkiye karşı hareketi karakterini gösterir; çok hasis ve pinti denecek derecede cimri idi. Sadareti zamanında Kurban Bayramında konağında nöbetçi kalan Bâbüâli kâtiblerine öğle yemeğinde kurban eti yerine yoğurtlu ıspanak verecek kadar imsaki vardı.

43 — Avlonyalı Ferid paşanın sadaret mührü: (şekil: 48)

Bu da bundan evvel söylediğimiz sadaret mührlerinden olup (وزیراعظم فرید) *Veziriâzam Ferid*) ibarelidir. Yazısı süslü hatla hâkkedilmiş olup nısfı kutru 2,0 santimdir.

Ferid paşa 1852 de Avlonyada doğmuştur; Evladı fatihandan eski bir türk ailesine mensuptur. Babası Mustafa Hıfzı paşadır. Tanzimat dairesi azasından iken 1898 de Konya valisi ve sonra vezir 1902 de Başkâtib Tahsin paşanın delâletiyle Sadrîâzam tayin edilmiştir, 1908 inkilâbında sadarettten çekilmiş, Ayan azası ve az sonra İzmir valisi olmuştur. Ferit paşa 1909 da Tefik ve Hüseyin Hilmi paşaların kabinelerinde ve 1912 de ise A. Muhtar paşa kabinesinde dahiliye nazırlığı yapmıştır. 1914 de Sanremo da vefat etmiştir. Zeki ve haris olup nimetşinas değildi; zamanına göre hâmi değiştirmiş ve eskilerine yan bakmıştır. Dahiliye Nazırı Memduh paşa kendisinin valiliğine sebep olduğu halde Sadrîâzam olunca sakalını boyamasından dolayı Memduh paşayı maiyetinin yanında çekirtmiş; kendisinin sadaretine sebep olan Tahsin paşadan yüz çevirip daha nüfuzlu olan Arab İzzet paşaya istinad etmiştir. Konya valiliğinde iyi nam bırakmış ve Devlet işlerinde lekelenmemiştir.

44 — Kâmil paşanın sadaret mührü: (ş: 49)

Kâmil paşanın da bu sadaret mührü zat mühründen ayrı olarak (بيورلدی سامی) *Buyruldii Sâmi*) denilen ve divanî hatla re'sen veya

havale suretiyle yazılan buyruhduların sağ tarafının başına basılırdı. Kâmil paşanın:

وزير اعظم محمد كامل

Veziriâzam Mehmed Kâmil

klişeli sadaret mührünün nısıfkutru 2,0 santim olup yazısı sülüstür.

Son Osmanlı Sadriâzamlarının dürüst ve seciyelilerinden ve aynı zamanda inatçılarından olan Kâmil paşa 1832 de Kıbrısta doğmuştur; babası yüzbaşı Anamorlu Salih efendidir. İlk tahsilini Lefkoşa'da yapmış, sonra Mısırda Askerî LisanMektebinde okumuş ve zâbit çımıştır (1848). Mürebbisi bulunduğu Abbas paşa zâde Sultan Mecidin damadı İlhamî paşa ile İstanbula geldi; paşanın ölümünden sonra Mısır'a dönmiyerek Devlet hizmetine girdi kaymakamlık, mutasarrıflık ve valiliklerde bulunarak 1294 Muharrem 17 (1877 İkincikânun) de vezir olmuş nâzırlık etmiş ve 1302 Zilhicce 15 (1885 Eylül) de Said paşanın dördüncü sadaretinde anın yerine Sadriâzam tayin edilmiştir. Bu birinci sadareti altı seneden fazla sürmüş olup 1309 Muharrem 29 (1891 Ağustos) infisal edip Cevad paşa kendisine halef olmuştur. 1313 Rebiulevvel 13 (1895 Eylül) deki Sadriâzamlığı iki ay kadar devam ederek buradan infisali üzerine Haleb Valiliğine tayin edildi ise de kabul etmedi; daha sonra İzmir valisi oldu. Meşrutiyetin ilânını müteakib üçüncü defa sadriâzam tayin edildi (1908). Son sadareti 1912 senesinde olup 1913 de vefat etmiştir. Bir kaç lisana vakıf kurnaz, içinden pazarlıklı hissiyatını ketme muktedir, memuriyet hayatında lekelenmemiş bir vezirdi. Çok dinler, az söyler, kararından şaşmazdı, cömerd ve kapısı açıktı; kendisinin sadareti zamanında konağında nöbetçi olan kâtiplerden duyduğuma göre selâmlık dairesindeki kâtib ve misafirlere en nefis yemekler verilirmiş.

45 — Tefvik paşanın zat mührü: (şekil: 50)

Osmanlı Devletinin son Sadriâzama Tefvik paşanın Hariciye Nazırı iken kullandığı beyzimsi zat mührü geniş yerinde bir santim sekiz milimetre olup 322 Zilhicce 24 (1905 Şubat) tarihli meclisi mahsus arızasında görülmüştür. Güzel talik hatla 1303 senesinde (1885) hâkkedilmiş olan mühür babasının ismi ile beraber:

احمد توفيق بن اسماعيل حق

۳۰۳

Ahmed Tefvik ibni İsmail Hakkı

303

ibare ve tarihli olup hâkkâkın veya hattatın adı da (Sami) dir.

Tevfik paşa, Osmanlı Devletinin son Sadrîâzamıdır. Kendisi aslen Kırım han zâdelerinden olup (1261 H. 1845 M.) de İstanbulda doğdu. Babası Ferik İsmail Hakkı paşadır. Tevfik paşa Mektebi Harbiyeden süvari mülâzımı olarak çıkmıştır. Sonra askerlikten çekilerek Babîâli terceme odasına girmiş ve oradan yetişmiştir.

Tevfik paşa, Roma, Viyana sefaret kâtibliklerinde, maslahatgüzarlıkta ve Petersburg (Leningrad) sefaret müsteşarlığında ve Hicri 1301 de (1884 M.) Atina ve sonra Berlin sefaretlerinde bulunmuş (1890 M. 1307 H.) de vezaret verilmiş ve 1895 tarihinde Hariciye Nazırı olarak 1909 senesine kadar uzun müddet burada kalmıştır. Tevfik paşa, Meşrutiyet devrinde bu idareye karşı vurulan bir darbe üzerine (1327-1909 rumî 31 Mart vakası) Hüseyin Hilmi paşa kabinesinin çekilmesi neticesinde Sadrîâzam olmuştur. Tevfik paşanın bu birinci sadaretinde Vb-dülhamid hal'olunmuş ve son sadaretinde de Osmanlı Devleti kalkmıştır. Tevfik paşa, Birinci sadaretinden sonra Umumî Harbe kadar Londrada sefirlik etmiştir. Umumî Harbi müteakib İstanbulda mütareke devrindeki ecnebi işgali esnasında birkaç defa daha Sadrîâzam tayin edilmişti. Millî Mücadele esnasında İstanbul hükûmetinin Sadrîâzamı bulunurken, Londraya davet edilen heyeti murahhasanın reisi olmuş ve aynı zamanda yine oraya davet edilen Millî Hükûmet heyeti murahhasası ile müzakere salonunda buldukları sırada meşru hükûmetin Anadolu hükûmeti olduğunu söyleyerek söz hakkının onlara aidiyetini beyan etmek istemişti. Namuslu ve seciyeli olan bu ihtiyar vezir 1936 senesinde doksan yaşını müteceviz olarak vefat etmiştir.

44 — Mehmed Memduh paşanın mührü: (ş: 51)

Mutlakiyet devrinde Osmanlı Hükûmetinin Dahiliye Nazırı bulunan Memduh paşa, müteaddit zat mühürlerinden aşağıda yazılı olan mührünü heyeti vükelâda müzakere edilen işlere dair verilen kararların ve arıza ve mazbataların altına basardı. Talik hatla hakkedilip birbuçuk santim nisfı kutrunda olan mührün yazısı eski tarzda olup şöyledir:

شده همنام محمد مدوح

Şüde hemnâm - 1 Muhammed Memduh

Hususî kâtibi bulunmuş olan muhterem Bay Ziya Arıca mührün yazısını istif tarzı gibi (شده همنام محمد مدوح) Hemnam şüde Mehmed Memduh) okuyorlarsa da ben manzum olarak yukarıki tarzda okumağı tercih ettim.

Mehmed Memduh paşa, Mısır kapı kethüdalığında ve nezaret müsteşarlıklarında bulunarak sonra vezir olan Mustafa Mazlum paşanın oğludur. 1839 da doğdu; Babîâliden yetişmiştir. Nazaret ve sadaret

mektubculuklarında, Şûrayı Devlet âzalığında Konya ve Sivas valiliklerinde bulunduktan sonra Ankara valisi iken 312 Muharrem 25 tarihinde (1894 Temmuz) vezir olup az zaman sonra da Dahiliye Nazırlığı ile İstanbula gelmiş (1326 H. 1908 M.) de Meşrutiyetin ilânına kadar on üç sene burada kalmıştır. Yaşı sekseni geçkin olarak (1342 H. 1923 M.) de Kireç burnundaki yalısında vefat eden Memduh paşa, kendilerine ait olan Çarşamba'da İsmetefendi dergâhına defnedildi. Şair, kuvvetli kalem sahibi, müteaddit eserleri olan Osmanlı vezirlerindendi. Eserlerinin çoğu matbudur.

.*

Yeniçeri ağalarından bazılarının mühürleri:

Osmanlılarda Yeniçeri ağalarının tayinleri ve merasimle Ağakapısına nakilleri ile eski ağanın oradan alınarak yeni ikametgâhına götürülmesi ocağa mahsus kaide üzere yapılırdı. Ocağa yeni ağa olan zat, derhal kendi ismi ile beraber (... آغا یکیچریان درگاه علی...) Ağai Yeniçeriyânı dergâhı Âli...) klişeli bir mühür kazdırırdı. Ağalar bu mührü, esâme yani Yeniçerilerin maaş kâğıtları ile مهور memhur denilen acemi ocağı efradının yeniçeri ocağına kayıtları için ve bundan başka İstanbul haricindeki kalelerde bulunan Yeniçerilere müteallik işler hakkında gönderdikleri mektublara basarlardı. Hükûmete yapılan maruzatta Yeniçeriağası katiyen mühür kullanmaz yalnız arızasının altına imza ve mühür yerine (م M) harfini koymakla iktifa ederdi.

Benim gördüğüm Yeniçeri ağalarının mühürleri bir tanesi müstesna olmak üzere hepsi mührü hümayun gibi beyzî şekildedir. Bu mühürlerin kıtaları evveleri daha küçük yani beyzînin iki uçlarından bir santim sekiz milimetre iken sonraları tedricen büyüye büyüye 5,5 santime kadar çıkmıştır. Bundan başka Yeniçeri ağaları bu beyzî mühürlerinin evvelce tamamını basarlarken sonradan bunun yarısının basılması usûl olmuştur; Bunun için mühür basılacak kâğıt kıvrıldıktan sonra basılan mührün yarısı kâğıda çıkardı. Bu yarım mühür basma usûlü, Sadriâzamdaki mührü hümayuna benzememek için olmalıdır.

45 — Yeniçeriağası Veli ağanın mührü: (şekil: 52)

Gördüğüm en eski Yeniçeriağası mührü, 1005 Safer 18 (1596 Birinciteşrin) tarihli olup Veli ağaya aittir. Beyzî mührün genişliği 2,5 santimdir. Mührün yazısı talik hatla dört kısma ayrılmıştır. Üst kısımda (آسى چو بر نيم آكمى) mührün sağında (ياعالمأ بحالى عليك التكالى) ve solunda (آغا یکیچریان درگاه علی ولی) alt kısmında da (چو نیت بخیرست خیرم دمی)

yazıları vardır. (Şekil 52) de görülen bu mühür, cemaatten 82 inci Orta mütekitlerinden Hamza ibni Mustafaya ait tekaüt pusulasındadır.

Bu Esame'ler taklit edilmemek için Maliye yazısı olan siyakat yazısı ile yazılırdı.

Esameyi mühürleyen Veli ağa, sonradan Beğlerbeğlikle iki Tuğlu paşa olan Veli paşadır; hususî kütüphanemizdeki ağalar listesinde buna (Sarı Veli ağa) denilmektedir. Sicilli Osmanî bunun ağalığını (1003 H. 1594 M.) den (1004 Safer 1595 Birinciteşrin) senesine kadar gösteriyorsa da elimizdeki vesika Veli ağanın 1005 Saferinin on sekizinde ağa bulunduğunu ve bundan sonraki vesika da aynı ayın sonlarına doğru ağalıktan ayrıldığını bildirmektedir. Veli paşa Rumeli Beğlerbeği iken (1007 Ramazan 1599 Nisan) senesinde vefat etmiştir.

46 — Yeniçeri ağası Sarıkcı Mustafa Ağanın mührü: (şekil: 53)

Bu mühür diğerleri gibi beyzî olmayıp yuvarlaktır. 1005 senesi Safer ayının evahirinde yani bu ayın yirmisi ile otuzu arasında cemaat veya yaya ortalarından 68 inci cemaatten birine ait Esame'nin altına basılmıştır. Mührün nısfı kutru 1 santim 8 milimetre olup ortasında Yeniçeri ağasının:

بندۀ خدا مصطنی

adı ve etrafında ise:

ای بارخدا بحق هستی   شش چیزها مدد فرستی
علم و عمل و فراح دستی   ایمان و امان و تندرستی

meşhur Kıtası vardır.

Bu Yeniçeri ağası Mustafa ağa, sonradan vezir olup İstanbulda Hamzavilik ile ittiham olunarak katledilen Sarıkcı Mustafa paşadır. Mustafa paşa, saraydan yetişmiş ve silahtar iken Yeniçeri ağalığı ile saraydan çıkmıştır. Beğlerbeğlik etmiş, sadâret kaymakamı iken 1011 Şaban 21 (1603 Mart) da yazdığımız gibi maktulen vefat eylemiştir.

47 — Yeniçeri ağası Tırnakçı Hasan ağanın mührü: (ş: 54)

1005 senesi Zilkade ayı ortalarında (1597 Hariran) mühürlenmiş olan Esame'nin altında iki buçuk santim uzunluğundaki mührün üst kısmının yazısı çıkmamış olup talik hatla hâkkedilmiş olan diğer kısımların yazıları şöyledir:

یارب بحق لوح و قلم بر دل حسن
جز نقش مهر مهر نجی نقطه مزین

En alt kısmında da isim olmayarak:

آغا یکیجریان درگاه عالی

yazısı vardır. Hasan ağanın adı yukarıki Farisi beytin birinci mısraında geçmektedir.

Tırnakçı Hasan ağa saraydan yetişmiş ve Sarıkcı Mustafa Ağadan sonra Yeniçeri ağalığına tayin edilmiştir. Sicilli osmanî (1005 H. 1597 M.) senesinin sonlarında ağalıktan ayrıldığını yazıyorsa da kütübhanemizdeki Agalar cetvelinde (1009 H 1600 M) tarihine kadar ağılıkta bulunduğu görülüyor. Hasan ağa Kubbe vezirliği ve Bağdad valiliği yapmış ve (1011 H. 1602 M.) de bu da maktulen vefat etmiştir.

48 — Yeniçeri ağası Karaçavuş Mustafa ağanın mührü: (ş: 55)

Yazı itibariyle üç kısma ayrılmış olan beyzî mührün uzunluğu dört santimdir, yazısı talik olan bu mühür (1059 Zilhicce 1649 Birincikânun) tarihli bir Esameye basılmıştır. Mührün yazısı iki kısımda:

بار خدا پا زره داوری
طاقبت بنده بخیر آوری

Mesnevisi ve alt parçada ise:

مصطفی آغا یکیجریان درگاه عالی

Mustafa, Ağai yeniçeriyân dergâhı âli

ibarelidir.

Tarihte bu Mustafa ağaya Karaçavuş derler. Sultan İbrahim'in خلع hal ve katli ve oğlu Mehmedin hükümdarlığında ocakta Başçavuş olup epi rol oynamış ve Yeniçeriağası Karamurad ağa Veziriâzam olunca buna da yeniçeri ağalığı verilmişti. Kösem Valide Sultan ocak ağasına ve oçoğa istinad etmiş, bunlar da büyük valide sultana güvenerek istedikleri gibi hükûmeti idareye kalkmışlardı. Küçük Hükümdar Dördüncü Mehmed'i indirerek anın yerine kardeşi Süleymanı Hükümdar yapmak istiyen Kösem Valide, Ocak ağalarıyla ittifak etmiş ise de Dördüncü Mehmed tarafdarları daha evvel davranarak Kösem Valideyi öldürüp işi bastırılmışlar ve Yeniçeriağası Karaçavuş Mustafa başta olarak ağaların her birini bir rütbe ile İstanbul'dan uzaklaştırıp öldürmüşlerdi. Karaçavuş'a Temeşvar Beğlerbeğliği verilmiş ve yolda giderken katledilmiştir. (1061 Ramazan 1651 Ağustos).

49 — Yeniçeriağası İbrahim Ağanın mührü: (56)

(1076 Zilkade 1666 Mayıs) tarihli bir Esame'de Yeniçeri ağalarından İbrahim Ağanın 2,5 santim uzunluğundaki beyzî mührü görülmektedir. Mührün yazısı ve tertibi aynen bundan evvelki mühür gibi olup alt kısımdaki isim yerinde

ابراهيم، آغا، يکچريان درگاه عالی

İbrahim Ağai Yeniçeriyani dergâhı Âlî

tarzındaki umumî tertib ve yukarıda da (ş 55) deki gibi Farsî beyit vardır.

Uzun İbrahim Ağa, tarihçe tanınmış bir şimadır. Vezirlikle valiliklerde bulunmuş (1093 H. 1682 M.) de Budin valisi iken Avusturya üzerine sefer açan Veziriâzam ve Serdârîkrem Merzifûnî Kara Mustafa paşayı ikaz etmek isteyen ve Viyana bozgunluğu üzerine katledilen İbrahim paşa budur. Vefatı (1094 Zilhicce 1633 İkinciteşrin) dedir.

Daha sonra (1097 H. 1686 M.) de ağalık eden Hasan (Ş. 57) ve (1099 Muharrem 1687 İkinciteşrin) de ağa bulunan Mustafa (Ş.58) ve (1100 Ramazan 1689 Haziran) da evvelâ ağa ve sonra vezirlikle ağa paşa olan Mahmud ağadan sonra elimizdeki bazı vesikalara göre mühürlerin yazıları artık talik olmayıp sülüsüdür. Yeniçeri ağası Mahmud ağa mührüne (عبدہ محمود و آغا، يکچريان درگاه عالی) diye (Ş.59) birde (عبدہ Abdühû) kelimesi ilâve işlemiştir. Daha sonraki mühürlerde artık teamül olarak (عبدہ) tabiri görülüyor. Mesela (1136 H. 1723 M.) de Yeniçeri ağası olan Hasan Ağanın (1138 Zilkade 1726 Mayıs) tarihli bir Esamedeki mühründe sülüs yazı ile: (Ş. 60)

عبدہ حسن آغا، يکچريان درگاه عالی

۱۰۳۶

Abdühû Hasan ağai yeniçeriyani dergâhı âlî

1036

ve (1145 H. 1732 M.) de Yeniçeri ağası tayin edilen Mustafa Ağanın (1146 Şevval 1734 Mart) tarihli mührünü havi bir Esame kâğıdında da (Ş. 61) yine sülüs yazı ile:

عبدہ مصطفی آغا، يکچريان درگاه عالی

۱۱۴۵

ibareleri vardır; bunlardan (şekil 55,57,58 ve 59) daki mühürlerin büyüklüğü dörder ve şekil 60 deki Hasan ağanın mührü beş ve şekil 61 deki Mustafa ağanın mührü ise iki uçlarından 5,5 santim büyüklüğündedir.

**

Memleketeyn (Eflak ve Buğdan) Voyvodalarından üçünün mührü:

50 — Buğdan Voyvadası Kostantin'in zat mührü: (şekil: 62)

Kostantin'in 1194 Şevval 5 (1780 Birinciteşrin) tarihi ile Babıâliye gönderdiği arizadaki mührün geniş yerinde ölçüsü 1,5 santim ve

arzu da andan iki buçuk milimetre noksan olup yazısı taliktir. Mühür bir beyit olarak tertib edilmiştir:

نابتم پای خلوصیله همین
خیر اوله عاقبت قسطنطین

Sâbitim pâyı hulûsile hemîn
Hayr ola âkıbeti Kostantin

Fenerli Rumlardan ve Divânı Hümayun tercemanlarından olan bu (Kostantin) e İskerlet Zâde kör Kostantin derler. 1 Şevval 1191 de (1777 İkinciteşrin) Ligor beyin yerine Buğdan Voyvodası olmuştur. Bundan evvel de Eflak ve Buğdan Voyvodahkları yapmış ve Türk muhibbi olarak tanınmıştır.

51 — Eflak Voyvodası Mihalın mührü: (şekil: 63)

Mihal'ın 1200 Muharrem (12 İkinciteşrin 1785) tarihli arizasının sonundaki talik zat mührü bir santim nısfı kutruna olup talik hatla hâkkedilmiştir. Yazısı:

رب سهل امور میخال

dir. Mihal Voyvoda Divânı Hümayun tercemanlarındandı. 1197 Şabanda (1783 Temmuz) Karaca Nikolanın yerine Eflak Voyvodası olmuş ve 1200 Cemaziyelâhır 7 de ayrılarak yerine terceman Mavroryani Nikola, voyvodalığa getirilmiştir. Mihal bundan sonra yani 1205 Zilhicce 15 (1791 Ağustos) senesinde ikinci defa Eflak Voyvodalığına tayin edilmiştir. Mihal, daha sonra gerek Buğdan ve gerek Eflak'da müteaddit defalar Voyvodalık yapmıştır. Divandan, Voyvoda intihabı için Sadrı-âzam tarafından Reisülküttab'ın mutaleasiyle birinci Abdülhamide takdim edilen namzed listesiyle bunun isminin üzerine:

« İptidai Sefer senesi kaza resîde olan [yâni öldürülen] Divânı Hümayun tercemânı Nikolakinin karındaşıdır, ve otuz seneye karibtir Eflak ve Buğdan'da Kapı kethüdalıklarında ve elan tercemanlıkta müstahdem olmagla derece ve istidadı tarife hacet değildir, efendilerimizin malûmudur. » denilmiştir.

52 — Voyvoda Aleksandır'ın mührü: (şekil: 64)

Talik hatla hâkkedilmiş olan zat mührünün nısfı kutru bir buçuk santimdir. Aleksandırın, (1208 Safer 1 Eylül 1793) tarihi ile hükûmete gönderdiği arizanın sonunda bulunan mührün yazısı:

علکساندر اوله دائم آمان حقده آسوده

Aleksandır olâ dâim amânı hakda âsûde

۱۲۰۲

tarzında ve bir mısra halindedir.

Aleksandır Voyvoda, Divânı Hümayun tercemanlarından iken evvelâ Buğdan ve daha sonra Eflak Voyvodahlığına tayin edilmiştir. Kör Kostantin'in küçük oğludur. (1207 Cemaziyelevvel 3) yani 1792 Birincikânun da Buğdan Voyvodası iken Eflak Voyvodahlığına nakledilmiştir. 1211 Safer 15 (1796 Ağustos) tarihinde buradan ayrılarak yerine İpsalanti zâde Aleksandır gelmiştir. Kostantin zâde Aleksandırı daha soruları 1213 Ramazan (1799 Şubat) da Eflak ve 1217 Cemaziyelâhır 4 de (1802 Birinciteşrin) Buğdan Voyvodahlıklarında görmekteyiz.

*
* *

53 — Fransa Sefarethanenin resmî mührü: (ş: 65)

(1236 H. 1820 M.) senesinde Fransa maslahatgüzârı Vikont de Viela [Viella] nın Karadenize çıkacak olan üç gemi için (İzni sefine) denilen müsaadeyi almak üzere Babiâliye takdim ettiği takririnin sonundaki mührün yazısı

سفارت پادشاه فرانسه در آستانه

Sefâreti Pâdişâhı Fransa der Asitâne

ibaresiyle hâkkedilmiş olup mührün ortasında bir çelenk ve onun üzerinde de tac resmi vardır.

54 — İngilterenin Türkiye Elçisi Robert Liston'un mührü: (ş: 66)

(1208 H. 1793 M.) de İngilterenin Türkiye sefirliğinde bulunmuş olan (Robert Liston) un Babiâliye takdim ettiği tahriratlarında kullandığı zat mührü talik hatla hâkkedilmiş olup ortasında:

روبرت لیستون

۱۲۰۸

Robert Liston

1208

adı ve etrafında da İngilizlerin ağır, ve fakat mütemadi faaliyetlerine terceman olan:

قطره قطره آب جوید عاقبت دریا شود

Farisi mısraı vardır.

Robert Liston; mührünün tarihine göre 1208 senesinde işe başlamış ise de tercemei haline dair Ansiklopedilerde bir kayda tesadüf edemedim.

55 — Hâlet Efendinin mührü: (ş: 67)

Mehmed Said Hâlet Efendinin bu mührü 23 Şevval 1234 (1819

Ağustos) tarihiyle Mora valisi tayin olunan Hurşid Ahmed paşaya kendi el yazısı ile göndermiş olduğu mektubunun sonundadır. Mührün nısfı kutru bir buçuk santimdir. Talik hatla hâkkedilmiş olan mührün yazısı :

حالت عشق محمد بدلم داد سعيد
۲۰۷

mısraıdır. Topkapı Sarayı Arşiv klavuzunun ikinci fasikülünde diger bir mektubunun sonunda da görülen bu mühür (بدلم داد عشق محمد سعيد حالت) şeklinde tertibsiz okunmuştur.

Hâlet Efendi Kırımlı Hüseyin Efendi isminde bir Kadı'nın oğludur. Ulemadan Ebu İshak Zadelerin himayesinde yetişmiştir. Devlet hizmetine girip merkezde rikâb reisliği ve rikâb kethüdalığı ve Nişancılık gibi mühim hizmetlerde bulunmuştur. Bir aralık baş muhasebe payesi ile Paris sefiri de olmuştur. Çelebi Mustafa paşanın Sadaretilinde anın adamları arasında bulunmakta idi, hattâ Sadrıâzam, Rusya harbi münasebetiyle cebhede iken Hâlet efendinin kendisine sorulmadan birdenbire rikâb Reisülküttablığından azl ve sürgün edilmesinden dolayı Şeyhülişlâm Topal Ataullah Efendiye acı bir mektub göndermişti. Hâlet Efendi, Mahmut II. nin, bazı mahrem işler hakkında mutaleasını aldığı, Şehremini İbrahim Refet Efendinin tavsiyesiyle Sultan Mahmuda çatmış ve İbrahim Efendinin vefatından sonra mahrem işlerde anın yerine kaim olmuştur. Bundan sonra yapılan bütün azil ve nasb işlerinde ve meşveret ve müzakerelerde tam manasîyle söz sahibi olarak kendisine muhalefet edilmez olmuştur. Göze batacak kıymetli devlet adamlarını istirkab ederdi. Canib Efendi denilen Salih Besim Efendi ile Hüsnü Bey ve Galib Efendi, Hekimbaşı Behçet Efendi vesaire gibi pek değerli devlet adamları hep bunun sillesini yemişlerdi. Yeniçeri ocağını ele almıştı. dama taşı gibi değişen Sadrıâzamlar, bunn sözü ile azl ve tayin edilirdi; Sadrıâzam Benderli Ali paşa bu yüzden katledilmişti. Zamanına göre malûmat sahibi, kalemi kuvvetli ve fâzıl bir zat idise de aynı zamanda gaddar, hasûd ve haşindi. (1238 H. 1822 M.) de sürgün edildiği Konyada îdam olunmuştur. Konyaya vardığı zaman orada kendisine fenalık yaptığı ve sonra da nef'ettirdiği Galib paşayı görüp anın müzaheretini talep ile dehalet etmişse de Galib paşa (Efendi evvel gerek idi) sözü ile mukabele eylemiştir.

**

Yukarıdan beri gösterdiğimiz bu mühürlerden başka mündericatlari itibariyle ekserisini muhterem Bay Haşim Durgunun mühür cetvelinden

intihab ettiğim bazı mühürlerin yalnız ibarelerini aşağıda gösterdim. Bu mühürleri üç kısma ayırdım. Bunların bir kısmı tarihli, bir kısmı tarihsiz olup üçüncü kısmı ise isimlidir. İptida tarihleri olan mühürleri seneleri sırasıyla gösteriyorum:

Tarihli mühürler:

Valilerden Süleyman paşanın (944 H. 1537 M.) tarihli mührü.

دانی که درنکین سلیمان چه نقش بود
دل در جهان میندکه این نیز بگذرد

Defter Emîni Behram Çelebinin (950 H. 1552 M.) tarihli mührü:

خدایا رحم کن بر حال بهرام
که بی مارت ندارد دردل آرام

Yemen Fatihî Sinan paşaya ait (989 H. 1581 M.) tarihli mühür:

شد این مهر عزت بنام سنان
خدا یاورش باد در دوجهان

Tunus Beğlerbeği olan İstanköylü Ahmed paşanın (998 H. 1589 M.) tarihli mührü:

ای صاحب تاج و تخت و مراج
احمد بشفاعت تو محتاج

1112 H. 1700 M. tarihli Defter Emîni Mehmed Efendinin mührü:

یا هادی البید الی السداد
تبت محمداً علی الرشاد

(1126 H. 1714 M.) tarihli Alay beği Ahmed isminde birinin mührü:

آلهی از تو خواهد لطف سرمد
سی مفر کونین احمد

Kaptânıderya kaymak Mustafa paşanın (1142 H. 1729 M.) tarihli mührü:

علی الله فی کل آلاء توکل
و بالمصطفی الهادی الشنیع توسلی

Vak'anüvis Subhî Mehmed efendinin (1156 H. 1743 M.) tarihli mührü:

هر شامی قدر وعید اوله صبحی محمدک

Her şâmı kadrü id ola Subhî Mehemedin

(1157 H. 1744 M.) tarihli Vali Yusuf paşanın mührü:

ایله لطفیه یوسف بندسن مولا عزیز

Eyleye lutfile Yûsuf bendesin Mevlâ aziz

Vali Ali paşanın (1171 H. 1757 M.) tarihli mührü :

محمد شهر علم اولدی علی باب

Muhammed şehri ilm oldu Ali Bâb

Hadisi Peygamberinin pek güzel bir tercemesi olan bu مصرع mısra' aynı zamanda (1253 H. 1837 M.) de kurenâdan Ali Beyin mühründe de vardır.

Valilerden Mehmed paşanın (1190 H. 1776 M.) tarihli mührünün yazısı:

خاك قدم سيد كوین محمد

(1194 H. 1780 M.) tarihli Kadı Süleyman efendinin mührü :

سليمان بخواهد بقلب سليم

رضای جناب خدای کریم

Mevlâna ahfadından Ebubekir Çelebinin (1195 H. 1781 M.) tarihli mührü:

راجی الطاف حق جویای سر ممنوی

شیخ ابوبکر بن سید عارف بن مولوی

Vali Abdullah paşanın (1204 H. 1789 M.) tarihli mührünün ibaresi :

تشنه فیض الله عبدالله

Bostancıbaşı İbrahim ağanın mührünün tarihi (1207 H. 1792 M.) dir.

ناری کلزار ایدن خدای کریم

ایلهمش اسم و رسم ابراهیم

Bağdat valisi Süleyman paşanın (1215 H. 1800 M.) tarihli mührü :

بحق آیت اسرار قرآن

الهی عفو کن جرم سلیمان

Alay Begilerinden Ebûbekir isminde birinin (1223 H. 1808 M.) tarihli mührü :

جالک باغنه بر سرغزارم

ابوبکریم محب چاریارم

Cemâlin bâğına bir mürgzârım

Ebûbekrim muhibbi Çârîyârım

Buğdan Voyvodasının kardeşi Yanaki'nin (1233 H. 1817 M.) tarihli mührü :

دو خا که بر چراغ اولسون یناکی

Dühâke bir Çerag olsun yanâki

Kaptanıderya Ali paşanın (1224 H. 1809 M.) tarihli mührü :

قلم بلوح فلک زد رقم بخط جلی

بجنتک صف کشا و لواء فتح علی

Yine aynı tarihte Kapdanıderya olan diğer bir Ali paşanın mührü :

آلهی از رضای مهر تحقیق
عنایت کن علی را نور توفیق

Bu iki mühürden biri Carhacı Ali paşaya diğeri Seydi Ali paşaya ait ise de hangisi hangisinin olduğu bilinemedi.

Kapdanıderya Sâlih paşanın (1243 H. 1827 M.) tarihli mührü :

یا صالح المصالح اصلح امور صالح

Müftü Dursun Efendinin (1257 H. 1841 M.) tarihli mührü :

لطف مولایه دایانسون طورسون

Lutfu Mevlâya dayansun dursun

Vali ve kumandanlardan ve Ramazan oğullarından İsmet Mehmed paşanın (1259 H. 1843 M.) tarihli mührü :

چاکر ظل خدا آل محمد عصمت

* *

Bazı tarihsiz mühürlerden :

Meşhur mutasavvıf, şair ve âlim Kazasker Abdülbaki Arif Efendinin (vefatı 1124 H. 1712) mührü :

بدا بفضائل معارف
عبدالباقی بنفسه عارف

Abdülbaki Arif Efendi Hamzaviyye ricalinden olup meşhur Şehid Ali paşanın samimî dostlarından.

Ali isimli bir müderrisin mührü :

خاک ره ساقی* کوثر علی

Onsekizinci asırda otuz sene Darüsseâde ağalığında bulunan meşhur Hacı Beşir Ağanın (vefatı 1159 H. 1746 M.) mührü :

یا آلهی بحرمات الحرمین
ور بشیره سعادت دارین

(1204 N. 1789 M) de Dârüsseâde ağalığına tayin olunan Bilâl ağanın mührü :

بحرمة اسم جلال
رب سهل امور بلال

Kapdan vekili İbrahim isminde birinin mührü :

بندہ سیم ناری ابراہیمہ کلزار ایدہ نک

Bendesiyim nârı İbrahime gülzar idenin

Ruscuk âyanı meşhur Trisenikli zâde İsmail Ağanın mührü :

رب سهل امور السيد اسماعيل

Dağlı eşkiyasından meşhur Kara Feyzinin mührü :

قيل شفاعت يا رسول الله

امتكر منلا فيض الله

Kıl şefâat yâ Resûlâllah

Ümmetindir molla Feyzullah

Mehmed adında bir alay beğisinin mührü :

شفاعت از نبی خواهد محمد

Mehmed isminde bir müderrisin mührü :

عنایت از خدا خواهد محمد

Mehmed isimli bir Nâibin mührü :

شد از فیض دعای صبحگاهی

محمد مظهر لطف الهی

Meşhur Mehmed Said Pertev paşanın (vefatı 1836) mührü :

دم زمهر محمد سمید پرتویافت

Yirmisekiz Çelebi Zâde Said Mehmed paşanın (vefatı 1761) mührü :

رضا جوی باری محمد سمید

Gömülicene âyanı Tokadçıklı Süleymanın mührü :

خدایا قیل میسر نور ایمان

بحق خاتم مهر سید سلیمان

Silistre âyanı Yıllık zâde Süleymanın mührü :

جنت ایچره چوقدر حور وغلمان

عبده ییلبق زاده سلیمان

Cennet içre çoktur Hûrû gılmân

Abdühû Yılık Zâde Süleyman

Mehmed Emin Vahid paşanın (vefatı 1828) mührü :

وحید عصر اوله سید محمد

**

İsimsiz mühürler :

(989 H. 1581 M.) de Bosna Beglerbegisi'nin mührü :

جانب حق کرنگذاری زدست

از همه جانب نظری باتو هست

Yine 989 Hicret tarihli Defter Emininin mührü :

کار خودرا گذاشتم بخدا
حسی الله وحده وکنی

991 H. 1583 M. tarihli bir Reisülküttab Efendinin mührü :

زمهر ختم نبوت و نقش خاتم او
بس است ختم سخن لاله الا هو

(1127 H. 1715 M.) de Valilerden birinin mührü :

ای خدایی که بر کمال تویی   مالک الملک ذوالجلال تویی
کار خودرا گذاشتم باتو   که معینم بکل حال تویی

**

Bu makaleyi hazırlarken kendi notlarımdan başka isimsiz ve tarihsiz mühürler için arşiv dairesi mütehassıs âzâsından muhterem Bay Haşim Durgun ile Başvekâlet arşivi müdür muavini sayın Bay Selâhaddin Elker'in notlarından istifade ettim. Bundan başka yine Bay Haşim Durgun üstadımızla, mütehassıs azadan Bay Şevki Eren, Bay Musa Adiga ve Bay Ferit Tömeren ve Bay Ahmed Tanyeri'nin bazı mühürleri okumak hususunda kıymetli yardımlarını gördüm. Son devir Sadrıâzamlarının Sadaret mühürlerini bulmak için arşiv memurlarından Bay Ziya Ögünç ve Bay Fazıl Isıgözlü ile Dahiliye Vekâleti İstanbul evrak muhafaza memurlarından Bay Nihat Öney ve Bay AsımKöksal Bay Raif İçel de yardımlarını esirgemediler; kendilerine alenen teşekkür etmeği borç bilirim.

I — Murad IV ün mührü

II — S. İbrahim'in mührü

III — Mehmed IV ün mührü

IV — Mehmed IV ün diger bir mührü

۹

وم هاجن فرزند سلطان

جد بز قد قلم
 محمد
 ۷۷۰
 ۱۰۰

ز محمد
 محمد
 ۷۷۰
 ۱۰۰

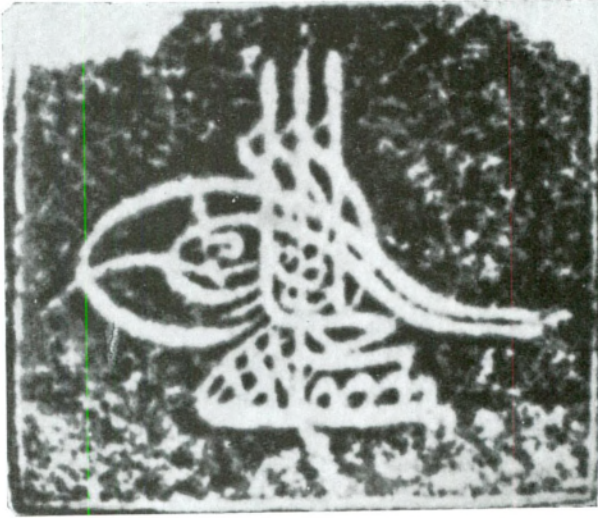

محمد
 ۶۲۷
 ۱۲۰

با تیرک ایکوز اتی بش کیه
 اظه در

بهر کیه ده بشره ای عهد اوله و زره فرو کیه ده و ایکوز بیک عهد ز و محمد بر که بشوز اتی بیک خود
 ایتمکله بیک بوز کیه ابر و نه بهر کیه ده بشره ای عهد قد قلم اوله و زره و درق کیه ده و سبوی بیک
 قد قلم که عیش بری بیک بشوز خود ایتمکله بوز اتی بش کیه ابر و چه جمله ای الینوز سبوی بری بیک
 خود ایتمکله بیک ایکوز اتی بش کیه ایتمدر ۱۷۲ ۱۱۷۹

V — Mustafa III ün el yazısı ve mührü

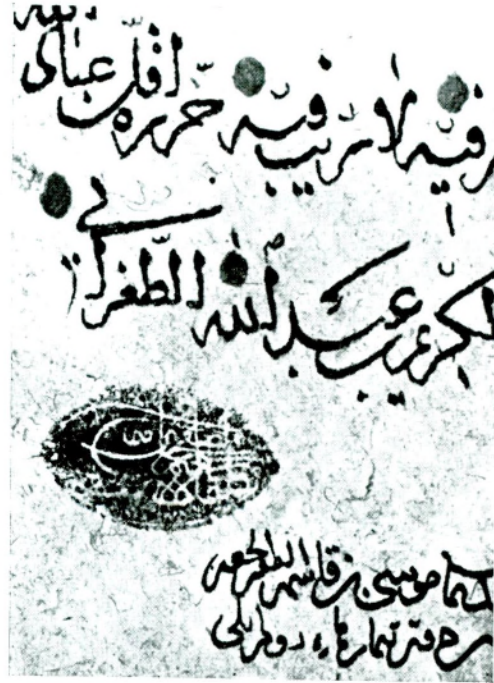
VI — Mustafa III ün mührü

VII — Karaman valisi Şehzade Şehinşâhın mührü

VIII — Kütahya valisi Şehzâde Bayezid'in mührü

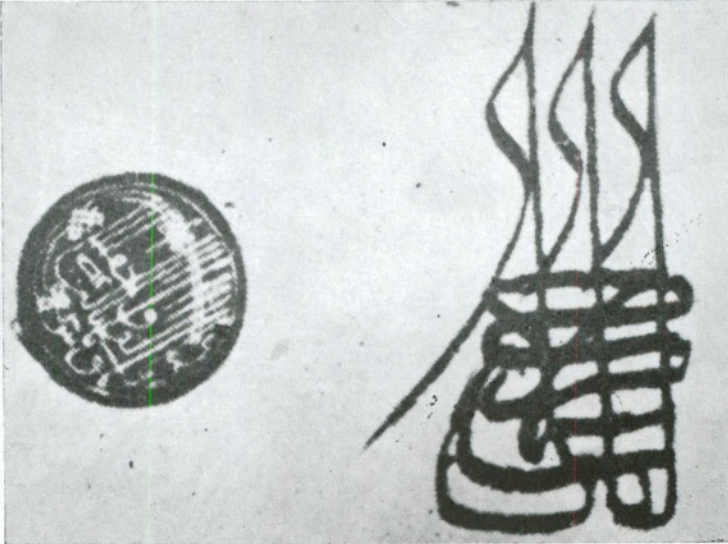
IX — Kanunî Sultan Süleyman'ın Veziriâzamdaki mührü
[bir vakfiyenin sonunda]

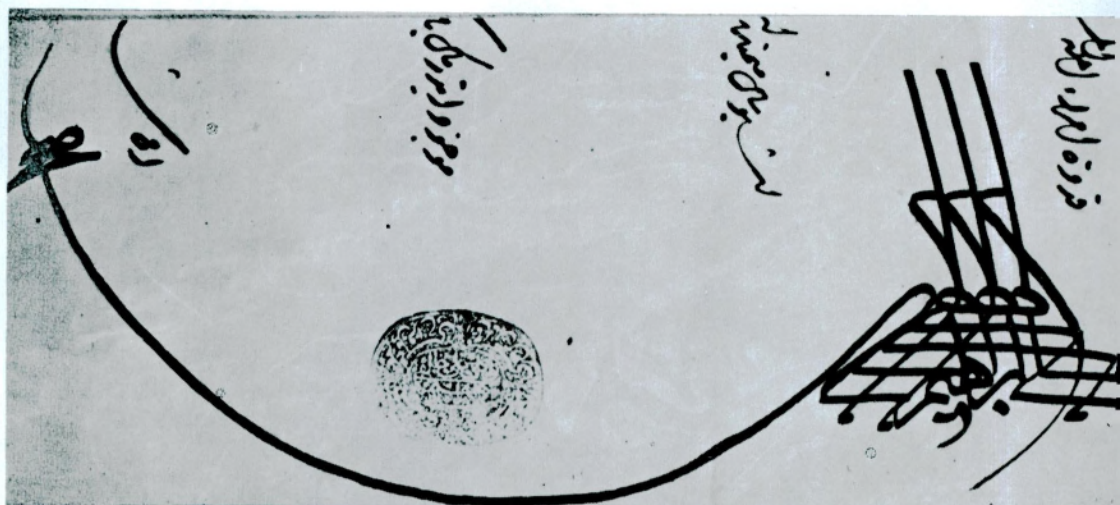
1 — Kırım Hanı Kırım Girayın mührü

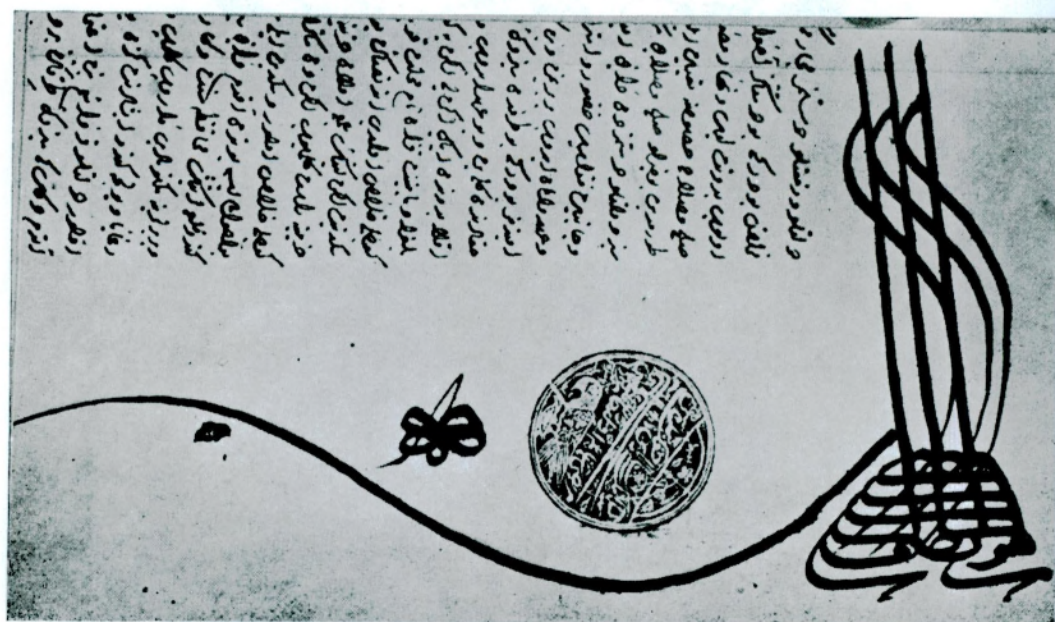
2 — Vezir Ferhad paşanın mührü

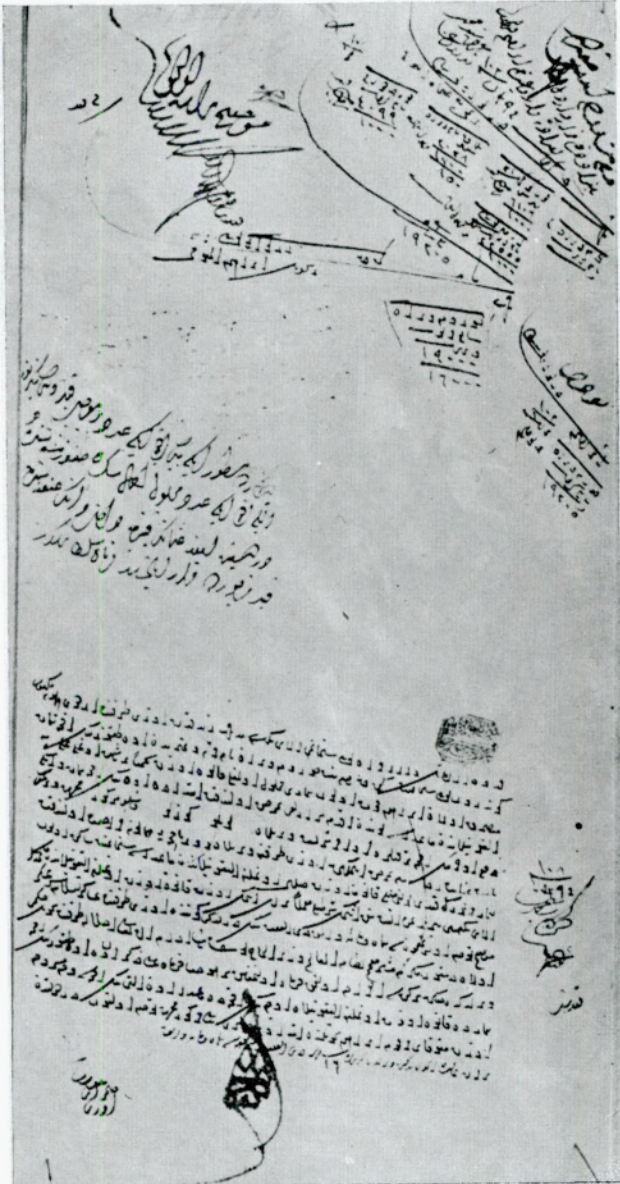
3 — Veziriâzam Ayas paşanın pençesiyle mührü

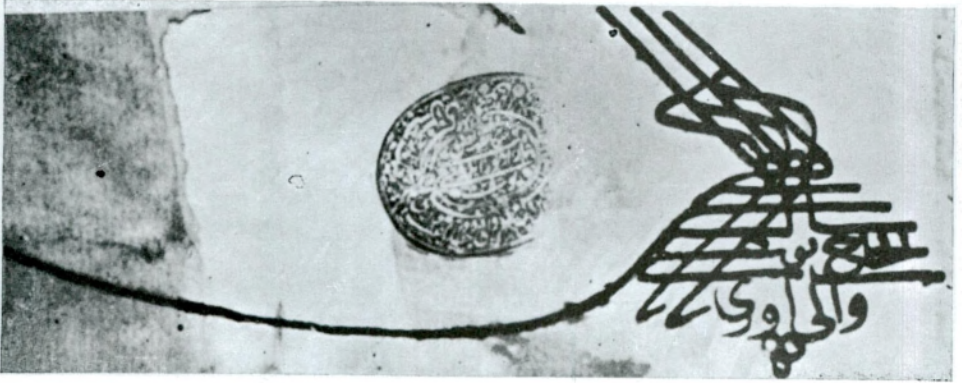
4 — Veziriâzam İbrahim paşanın pençesiyle mührü

5 — Murtaza paşanın pençesiyle mührü

6 — Çelebi Yusuf paşanın zat mührü ve altta Defterdarın kuyruklu imzası

7 — Çelebi Yusuf paşanın pençesi ve resmî mührü

8 — Mezomorto Hüseyin paşanın mührü

9 — Vali Salih paşanın resmî mührü
Bellekten: C. IV

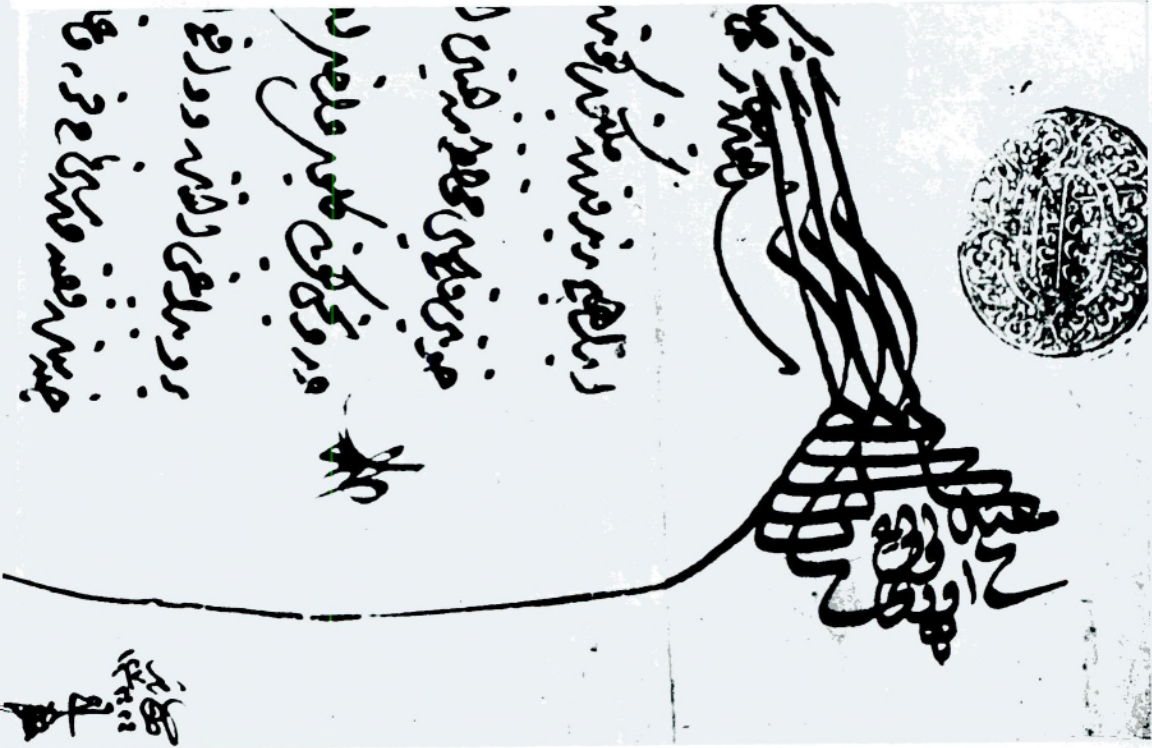

10 — Serasker Köse Halil paşanın resmî mührü

11 — Temeşvar Muhafızı Ali paşanın resmî mührü

12 -- Özi valisi Abdi paşanın mührü

13 — Nevşehirli Damad İbrahim paşanın
zat mührü

14 — Köprülü zâde Abdullah paşanın
mührü

15 — Bağdat valisi Ahmed paşanın zat mührü

16 — Hekimoğlu Ali paşanın resmî mührü

17 — Yegen Mehmed paşanın resmî mührü

18 — Ivaz Mehmed paşanın zat mührü

19 — Moldovancı Ali paşanın resmî mühürü

20 — Kapdanıderya Hüsamüddin paşanın zat mühürü

21 — Cezayirli Gazî Hasan paşanın zat mühürü.

22 — Sadrıâzam Darendeli Mehmed paşanın resmî mühürü

23 — Vezir Râif İsmail paşanın resmî mühürü

24 — Sadriâzam Şahin Ali paşanın
resmî mührü

25 — Koca Yusuf paşanın resmî mührü

26 — Zihneli Hasan paşanın
zat mührü

27 — Sadriâzam İzzet Mehmed paşanın
resmî mührü

28 — Yusuf Ziya paşanın zat mührü

29 — Yusuf Ziya paşanın resmî mührü

30 — Küçük Hüseyin paşanın remî mührü

31 — Tepedelenli Ali paşanın zat mührü

32 — Koca Hakkı paşanın zat mührü

33 — Ebubekir paşanın resmî mührü

34 — Koca Hüseyin paşanın zât mührü

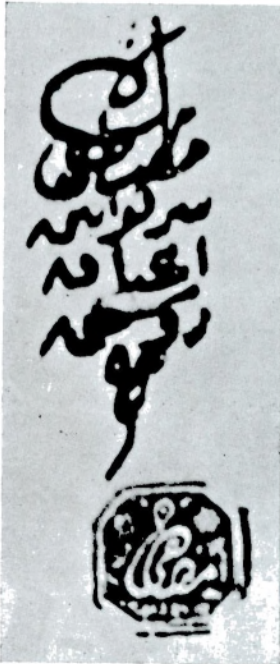
35 — Koca Hüseyin paşanın resmî mührü

36 — İskodralı İbrahim paşanın zat mührü

38 — Salih paşanın zat mührü

37 — Alemdar Mustafa paşanın zat mührü

39 — Çelebi Mustafa paşanın zat mührü

40 — Şakir Ahmed paşanın zat mührü

41 — M. S. Galib paşanın zat mührü

42 — M. S. Galib paşanın resmî mührü

43 — Mehmed Emin paşanın zat mührü

44 — Seyid Ali paşanın resmî mührü

45 — Tunus valisi Ahmed paşanın
remî mührü

46 — Keçeci zâde Fuad paşanın
sadâret mührü

تفهیم ز در داده به تحقیق کلمات کلمه است
 بعده در نسیخ از در مکتوب بود علی بن ابی طالب علیه السلام که در این نامه به تحقیق کلمات کلمه است و بر این کلمات کلمه است و بر این کلمات کلمه است
 ایضا کلمه ای که
 کلمه ای که

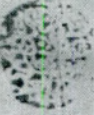
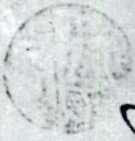

موقوفه عمومی مبلغ
 هفتصد و پنجاه و نود
 و سه درخت
 درختان

درختان
 درختان

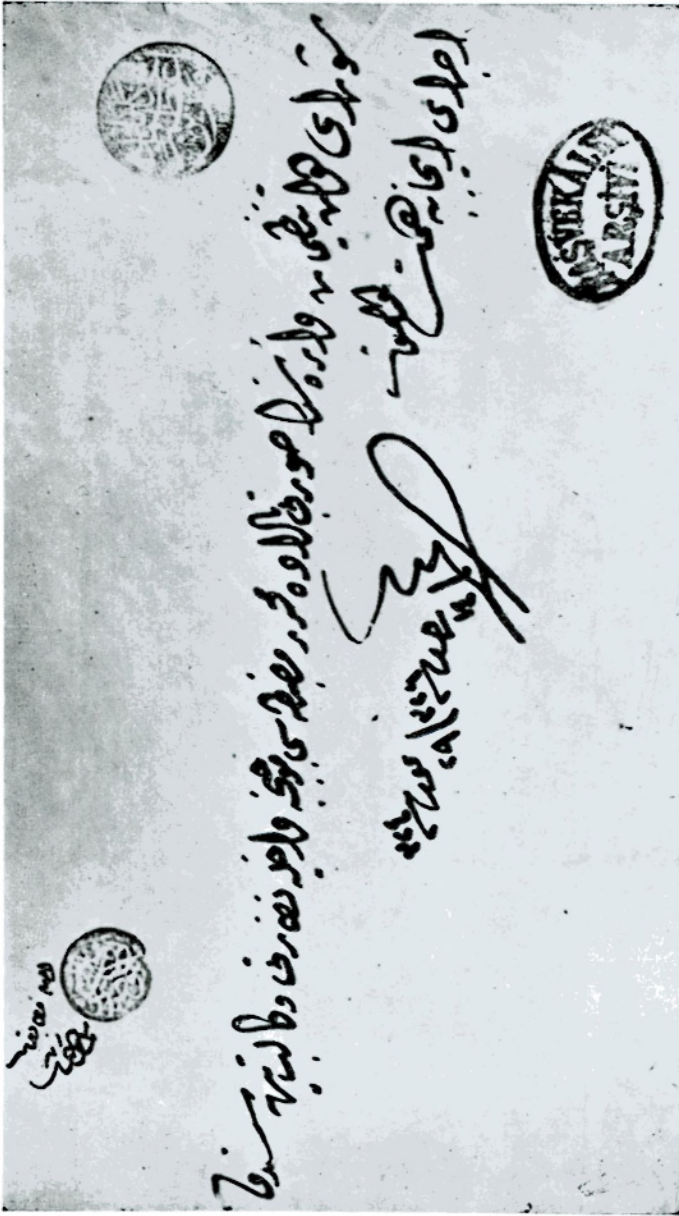
47 — Sadru'zam Sait paşanın bir Buyruldi-i sâminin üzerindeki Sadaret mührü

صورتی بالا کوی رسیده مدد و در خواست و استغاثه ای که به این خلافتین در مبلغ ماسک فرجه
ده جبهه در بیخ نماند فلا خدیقه در جمیع نسخه و فی اقصای قفقاسیه کسیر : بیچاره
سید احمد محمد و سید احمد شاه

48 — Avlunyalı Ferid paşanın bir Buyruldi-i sâmi üzerindeki Sadaret mühürü

49 — Sadrâzam Kâmil paşanın bir Buyruldi-i sâmi üzerindeki Sadaret mührü

50 — Tevfik paşanın zat mührü

51 — Memduh paşanın zat mührü

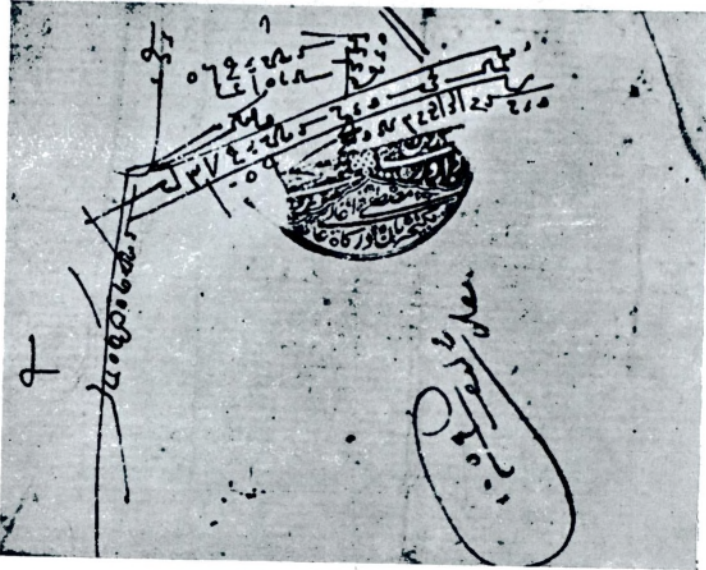
52 — Yeniçeri ağası Veli ağanın Ağalık mührü

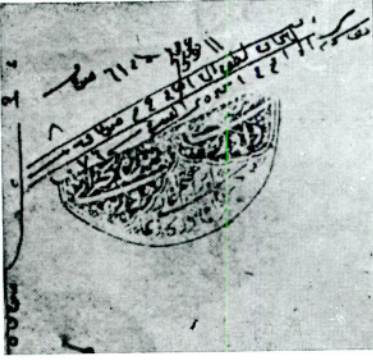
53 — Sarıkcı Mustafa ağanın Ağalık mührü

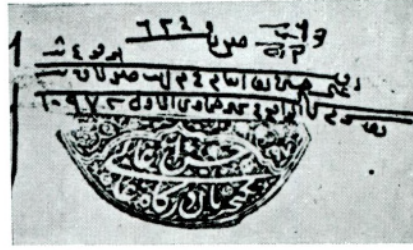
54 — Tırnakçı Hasan ağanın Ağalık mührü

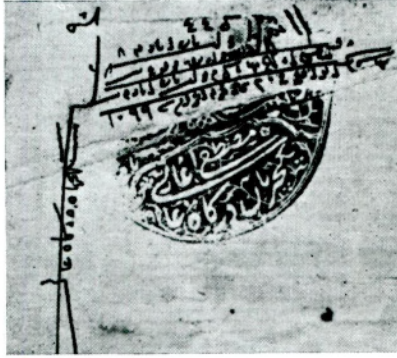
55 — Kara Çavuş Mustafa ağanın Ağalık mührü

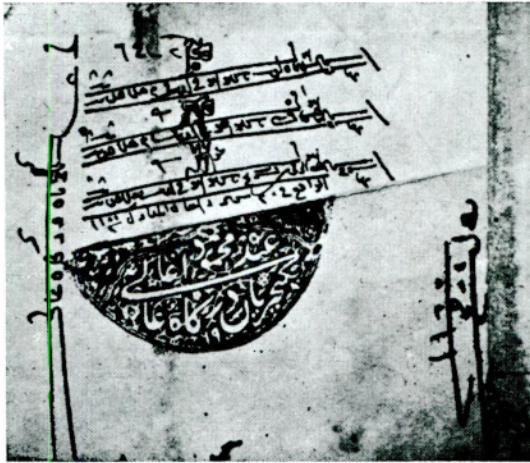
56 — İbrahim ağanın Açalık mührü

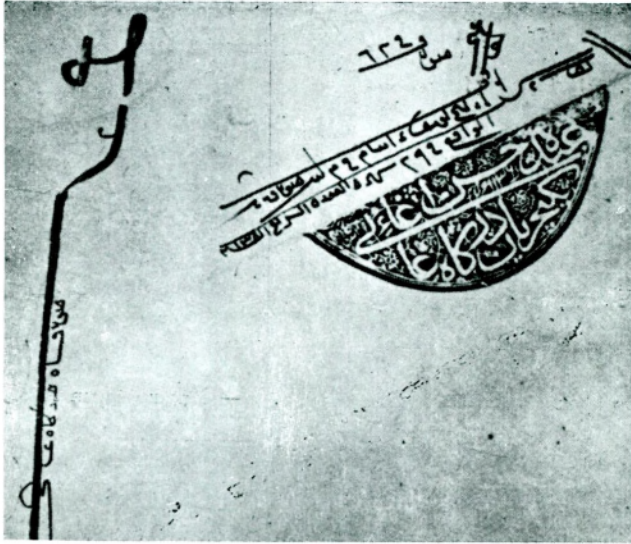
57 — Hasan ağanın Açalık mührü

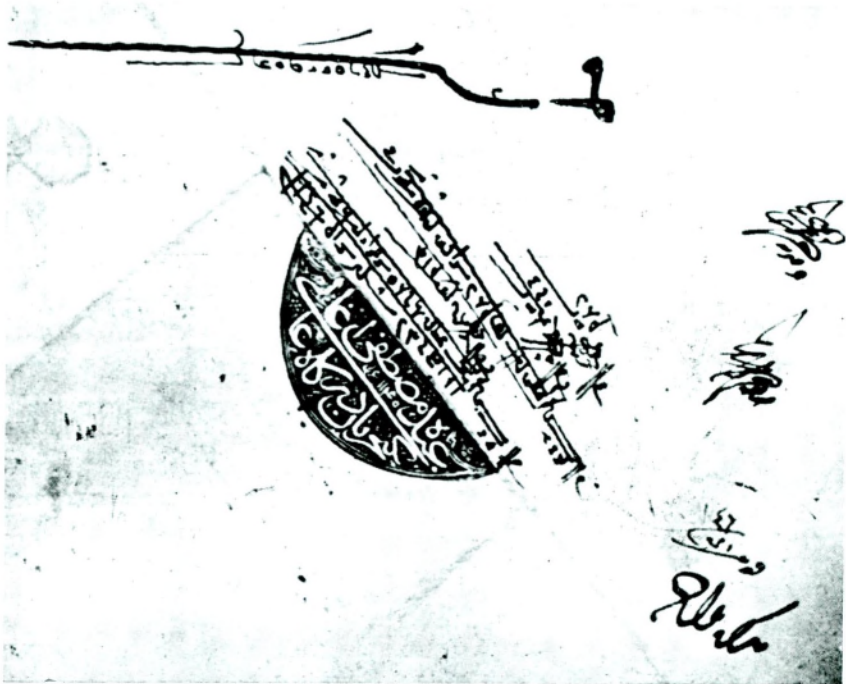
58 — Mustafa ağanın Açalık mührü

59 — Mahmud ağanın Açalık mührü

60 — Hasan ağanın Ağalık mühürü

61 — Mustafa ağasının Ağalık mühürü

62 — Bugdan Voyvodası Kostantin'in
zat mührü

63 — Eflâk Voyvodası Mihal'ın
zat mührü

64 — Eflak Voyvodası Aleksandır'ın
zat mührü

65 — Türkiyedeki Fransız
Sefarethanesinin resmî mührü

66 — Türkiyede İngiliz Sefiri
R. Liston'un zat mührü

67 — Meşhur M. S. Hâlet
efendinin zat mührü

MERHUM HALİL ETHEM ELDEM'İN TÜRK TARİH KURUMU'NA
ARMAĞAN ETTİĞİ
TÜRK - İSLÂM DEVRİ KİTABE ESTAMPAJLARI

ULUĞ İĞDEMİR
Türk Tarih Kurumu Başsekreteri

İki yıl önce ilim âleminde derin bir boşluk bırakarak aramızdan ayrılmış olan büyük Türk epigrafı rahmetli Halil Ethem Eldem, ölümünden beş yıl evvel, uzun seneler birçok müşkülât ve devamlı bir çalışma ile toplamaya muvaffak olduğu 417 parça ve bir ikisi müstesna hepsi de *Türk - İslâm devrine* ait kitabe estampajlarını *Türk Tarih Kurumuna* armağan etmişti.

Şimdi Kurum kütüphanesinde ve merhumun nezareti altında yapılmış hususî bir dolap içinde itina ile muhafaza edilmekte olan bu estampajları o zaman kendisiyle birlikte tasnif etmiş ve bir listesini hazırlamıştık.

Büyük ekseriyeti *Anadolu beylikleriyle Osmanlı devrine* ait olan bu kıymetli vesikaları ilim âlemine tanıtmayı ve bu vesile ile çok sevdiğim ve saydığım rahmetli Halil Ethem Eldem'in âziz hatırasını hürmetle anmayı vazife bildim. Bu vazifeyi tamamiyle ifa edebilmek için estampajların Kuruma nasıl ve ne gibi şartlarla armağan edildiğinden, bu esnada cereyan eden müzakere ve muhabereleden de bahsetmeği faydalı gördüğümden, *Türk Tarih Kurumunun* 14 Mayıs 1933 tarihli umumî içtimasında bu mesele hakkında cereyan eden müzakereyi içtima zabıtlarından aynen naklediyorum:

« Reis oturuşu açtıktan sonra Halil Ethem Bey söz alarak demiştir ki:

Anadoluda birçok kitabeler vardır. Bunlar mahvoluyor. Bunlardan bir kısmının ben vaktiyle estampajlarını yapmışım. Eğer kabul edilirse, bunları Cemiyete hediye etmek istiyorum. Bunların yekûnu 369 dur. [*] Bunların bir çoğunun aslı bugün kaybolmuştur. Bunlar büyük zahmetlerle aynen alınmıştır, ve fotografiden daha mühimdir; taş ne ise bu da odur, sonra bunların bir çoğuda henüz neşredilmemiştir.

[*] Hediye edilenler 417 parçadır.

Yalnız bunlar için birkaç ehemmiyetsiz şartım var. Bu şartları bilâhare bir mektupla bildireceğim, kısacası şudur:

- 1) Bunlar için kilitli, güzel bir dolap yaptırılması.
- 2) Dolabın üstüne âciz ismimin yazılması.
- 3) Hiçbir suretle bunların kütüphaneden çıkarılmaması.
- 4) Yalnız ciddi çalışacak olanlara gösterilmesi.

Bir de vaktiyle *Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuasına* yazdığım «*Kitabeler nasıl kayıt ve zapt edilmelidir*» diye bir risale vardır. Onu da yeni harflerle tekrar yazarak size veririm. İsterseniz bastırır-sınız. Bu gibi kitabeleri kaydedeceklere rehber olur. [*]

Reis Akçura oğlu Yusuf Bey — Efendiler; Reislerimizden Halil Beyefendi Üstadımızın bu teberrülerinden dolayı minnet ve teşekkürlerimi arzedersem, cümlenize tercüman olurum. Emir buyurdıkları hususlar memnuniyetle yapılır. Yalnız kendilerinden dolap vesairenin yapılmasına lütfen nezaret buyurmalarını rica ederiz. Bu eserler Cemiyetimizin kütüphanesinde en kıymetli bir fon teşkil edecektir. Bu münasebetle Vekil Beyefendiden diğer kitabelerin de kaybolmaması için kopyelerinin aldırılması hususunda himmetlerini rica ederim.

Köprülüzade Fuat Bey — Halil Beyefendi bu eski risalelerini yeni harflerle yeniden yazacaklarını vadettiler. Bundan dolayı kendilerine arzı şükran etmeliyiz.

Reşit Galip Bey — Muhterem Üstat bu hibeleriyle hem yüksek ve asıl bir misal göstermiş oldular ve hem de hepimize bu vadide daha fazla dikkatli ve müteyakkız olmak için ders verdiler. Kendilerine Maarif namına şükranlarımı arz ederim.»

Bu tarihten altı ay sonra estampajlar hususî dolabına yerleştirilmiş ve listesi de hazırlanmış bir halde *Türk Tarih Kurumuna* teslim olunmuş ve bu münasebetle Halil Ethem Eldem ile *Türk Tarih Kurumu* arasında aşağıdaki mektuplar teati edilmiştir.

TÜRK TARİHİ TETKİK CEMİYETİ YÜKSEK REİSLİĞİNE

Cemiyetimizin kütüphanesine acizane takdim ve teberrü ettiğim ve cemiyet tarafından 14.V.1933 tarihli içtimada kabul olunan Anadolu'da Türk devrinden kalma kitabelerin Estampajları 40 muhtelif mahalle ait olmak üzere 255 numara ve 415 parçadan ibarettir. [**]

[*] Bu risale iki ay önce Ankara Halkevi Tarih ve Müze Şubesi yayınları arasında tarafımdan yeniden bastırılmıştır.

[**] Sonradan bunlara Çorlu ve Sakızda bulunan iki kitabe estampajı daha ilâve edilerek yer adedi 42 ve numara adedi 257 ye, parça adedide 417 ye çıkmıştır.

Bunlar Cemiyetin yaptırmış olduğu mahsus bir dolapta leffen takdim kılınan listenin numaralarına göre sırasıyla yerleştirilmiştir.

Türk tarihi için asılları kadar mühim olan bu vesikaların ileride çoğaltılması, hattâ vesile düştükçe daha başka kitabelerin fotoğraflarının da bu koleksiyona ilâvesi temenni olunur. Ancak pek kolay yırtılmak tehlikesine maruz olan bu kâğıtlardan istifade etmek isteyen zevatın mutlak onları kütüphane içinde tetkik eylemelerini ve hiç bir suretle dışarı çıkmalarına müsaade edilmemesini istirham ederim efendim. 22.XI.1933

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti
Reis Vekili ve
İstanbul Mebusu
Halil Ethem

Halil Ethem Beyefendi

Ankara, 30.XI.1933

İstanbul Mebusu ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Reis Vekili

Pek muhterem efendim,

Tarihimiz için kıymet ve ehemmiyeti takdir edilemeyecek kadar büyük olan ve en ağır zahmet ve emeklerle meydana getirilmiş bulunan Türk devirlerinden kalma kitabe estampajlarını lütfen Cemiyetimize hediye ettiğinizden ve onları hususî dolabına büyük bir itina ile yerleştirmek hususunda ihtiyar buyurduğunuz zahmetlerden dolayı Cemiyetimizin derin minnet ve şükranlarını arz ederim.

Kütüphanemizin en kıymetli eseri olarak lâayık olduğu dikkat ve ihtimamla muhafaza edilecek olan bu estampajları - mektubunuzda işaret buyurduğunuz veçhile - tetkik edecek zevata ancak kütüphane dahilinde tetkiklerine müsaade olunacaktır.

Bu vesile ile derin saygılarımızı sunarız pek muhterem efendim.

Türk Tarihi Tetkik
Cemiyeti Reisi
Akçura Yusuf

*
**

Listesi aşağıya dercedilen bu estampajlar buldukları mahalle göre ve alfabe sırasıyla tasnif edilerek 1 den 257 ye kadar sıra numarası almış ve malûm olanların hizasına hicrî tarihleri de yazılmıştır. Bunların bir kısmı merhum Halil Ethem Eldem tarafından *Tarihî Osmanî Encümeni Mecmuasında* ve diğer birkaç eserinde, bir

kısmı da Türk ve yabancı başka müellifler tarafından muhtelif vesilelerle neşrolunmuş, fakat mühim bir kısmı - merhumun yukarıki ifadesinden anlaşılacağı üzere - henüz neşredilmemiştir.

Ben münhasıran Halil Ethem Eldem tarafından neşredilmiş olup tarafımdan görülen kitabelerin sıra numaraları hizasına bir (*) işareti koyarak haşiyelerde estampajın sıra numarasile nerelerde neşredildiğini işaret ettim. Bu haşiyelerde mütemadiyen aynı ismi tekrar etmemek için (*Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası*) nı (T.O.E.M.) rümuza ile gösterdim.

I. AFYONKARAHİSARI

Sıra No.		Hicri sene	Parça
	Sahip Sultanlar Mezarları :		
1	Huand binti Mahmut Bey	748	2
2	Hamza Bey bin Devlet Bey	770	2
3	Ali Bey bin Devlet Bey	791	2
4	Bali Bey bin Bahşı Bey	832	2

II. AMASYA

5	Halfet Gazi Medresesi Kapısında	606	3
6	Tuğrakiye Medresesi (Alâeddin Keykubat I zamanı)	631	1
7	Darüşşifa Kapısı (İlhan Ulcaytu ve İldurmuş Hatun namlarına)	708	1
8/9	Darüşşifa kapısının yanlarındaki hücrelerin üstlerinde	—	2
10	Bayazıt Paşa Camii karşısında kayaya mahkûk Büyük Vakfiye kitabesi (8 metre uzunlukta)	820	1
11	Büyük Ağa Medresesi (Bayazıt II zamanı sekiz köşeli binadır)	894	1

III. ANKARA

12	Alâeddin Camii (minber kapısında Kılıç Arslan II oğlu Engürü Meliki Mesut namına)	594	1
13	Alâeddin Camii (minberin yan kısmında Usta imzası)	—	1
14	Alâeddin Camiinin soldaki kapısı üzerinde Orhan Bey namına Lulu Bey tarafından	763	1

Sıra No.		Hicri sene	Parça
15	Alâeddin Camiinin sağdaki kapısı üzerinde Murat II namına Sümbül Hatun tarafından	837	1
16	Ahi Şerefeddin Camii (minber kapısında Mesut II namına)	689	1
17	Ahi Şerefeddin Camii (minber gayri tarihî kitabe)	—	1
18/19	Ahi Şerefeddin Camii (minberin yanlarında Usta imzası)	—	2
*20	Ahi Şerefeddin türbesinin Şark taraf duvarında ve yukarı pencere üzerinde Mehmet bin Ahi Hüsam namına	731	1
*21	Kızıl Bey Camiinin minberi kapısında Keykubat bin Feramürz zamanında Germiyan oğlu Yakup bin Alişir namına (Cami şimdi yıkılmıştır. Minber enkazı İstanbul Müzesinde)	699	1
22	Ahi Elvan Camii minberinde tarihsiz	—	1
23	Ahi Elvan Camii minberinde Çelebi Sultan Mehmet namına	816	1
24	Ahi Elvan Camii minberinin yan tarafında usta imzası	—	1

IV. BAFRA

25	Bafra yakınında (Türbe) denilen mahallede Mirza Bey ailesinin mezarları. (700 ve 800 senelerindedir. Kapının üzerindeki Farisî kitabe. <i>tetkika muhtaçtır</i>)		1
----	---	--	---

V. BAYBURT

26	Sultan Süleyman I namına Kal'a kitabesi (Birisi oradan kaldırıp evine götürmüş, Alizade Mehmet Efendi de oradan alıp Bayburt belediyesine teslim etmiştir.)	952	1
----	---	-----	---

VI. BURSA

27	Yıldırım Bayazıt türbesi kapısında	809	1
28	Muradiyede Fatih Mehmet II nin annesinin türbesinde	853	1

20 — T. O. E. M., Sene: 7, Sa. 313

21 — T. O. E. M., Sene: 1, Sa. 113

VII. ÇARDAK [*]

Sıra No.		Hicri sene	Parça
29	Kızlar mezarlığı denilen Yakup Bey ailesi mezarlarından. (Yakup Beyin torunu Ayşe binti Süleyman Çelebi)	899	3
30	Kızlar mezarlığı, (Yakup Beyin torunu Fatma binti Süleyman Çelebi)	902	3
31	Kızlar mezarlığı, bir mezarın yan tarafındaki manzum farisi kitabe	—	2

VIII. DENİZLİ

32	Sarayköyü caddesine nazır eski musluk yanındaki mezarlık duvarında Denizli Beyi İnanç Bey bin Ali namına	735	1
33	Camii Kebirin şimal cihetindeki duvarda ikiye kırılmış olarak Germiyan oğlu Süleyman Şahın mescit kitabesi	770	1

IX. DİYARİBEKİR (Amid)

34	Bir ağaç sandıkçanın kapağındaki kabartmakitabe	745	1
35	Aynı sandıkçanın dört yanında Kurânî kitabeler	—	5

X. EDİRNE

*36	Darülhadis bahçesi mezarlığında Karaman oğullarından Karaman Bey bin Mehmedin kabri kitabesi (taşın iç ve dış yüzleri mükerrer estampajlarıdır)	876	6
-----	---	-----	---

XI. ERMENAK - BALKASON

*37	Balkasonda Kerimeddin Karaman bin Nure türbesi kapısında	—	2
38	Balkasonda Kerimeddin Karaman bin Nure türbesi (Kurânî kitabe)	—	1
39	Balkasonda Kerimeddin Karaman bin Nure türbesi (tarihi kitabenin altında ve bir Kartuş içinde (الامير محمود بن فرمان))	—	2
*40	Ermenakte Camii Kebirin iç kapısı üstünde Mahmut bin Karaman	702	1

[*] Gelibolu karşısında.

36 — T. O. E. M. , Sene : 3, Sa. 877

37 — T. O. E. M. , Sene : 2, Sa. 699

40 — T. O. E. M. , Sene : 2, Sa. 703

Sıra No.		Hicrî sene	Parça
*41	Ermenakte Tol medrese kapısında Musa bin Mahmut bin Karaman	740	2
42	Ermenakte Tol medrese içinde Musa Bey türbesindeki mezar taşlarından ortadakinin dış ve iç yüzlerinde manzum farisî ve gayri tarihî kitabeden	—	3
43	Ermenakte Tol medrese içinde Musa Bey türbesindeki mezar taşlarından sağ taraftakinin yüzlerinde Kurânî kitabeler	—	2
44	Ermenakte Tol medresede yerde yatan bir uzun taşta manzum farisî kitabe (ortadan kırıktır.) (<i>Ermenak - Balkason Kitabe estampajları Milâs jandarma bölüğü kumandanı merhum Hafız Kadri Efendi tarafından yapılmıştır.</i>)	—	1

XII. ESKİŞEHİR

45	Yıkık minare kitabesi. (Gıyaseddin Keyhusrev namına tarihî divanî erkam ile (?))	6 (??)	1
46	Kara Mustafa Paşa, yahut Kurşunlu Camii, (<i>sonra mevlevihane olmuştur.</i>)	—	1

XIII. GEBZE

*47	Çoban Mustafa Paşa Camii yanındaki mezarlıkta Mehmet bin Malkoç namına harap türbede. (Etrafında Rumca Usta imzası.)	787	1
48	Yine oralardaki bir mezarlıkta Cezayir Dayısı Hasan Ağanın mezarı	1219	2
49	Çoban Mustafa Paşa Camiinden Kûfi Kurânî kitabe nümuneleri	—	2

XIV. GÜMÜLCÜNE

50	Bir küçük mezar taşının yalnız tarih kısmı	981	1
----	--	-----	---

XV. HAVZA [*]

51	Hazinedar Firuz Ağa mescidi kapısında (hükümet konağına zaptolunarak hapisane olmuştur.)	889	1
----	--	-----	---

41 — T. O. E. M., Sene: 2, Sa. 704

47 — T. O. E. M., Sene: 7, Sa. 228

[*] Amasya dahilinde

XVI. İSTANBUL

<u>Sıra No.</u>		<u>Hicrî sene</u>	<u>Parça</u>
	ÇİNİLİ KÖŞK MÜZESİ :		
52	Kudüs'de Nebî Davut mahallesinde 1897 de çıkan büyük kûfi kitabe olup tarihi yok ise de 4 üncü asır sonuna ve 5 inci asır iptidalarına ait bir Abbasî, yahut bir Fatımî, Halifesi zamanı	—	1
*53	Ankarada şimdi yıkılmış olan Kızılbey Camii minberinin Germiyan oğlu Yakup Bey namına kitabesi	699	1
54	Aynı minberin yan kısmında Usta imzası	—	2
55	Ankarada Karanlık Mescidin (yahut Öğle Camiinin) bir kapı kanadındaki Hacı Hasan namına kitabe	—	2
56	Ankarada aynı camiin bir çift kapısı kenarındaki kitabeler	—	4
57	Mısır Çerkes Sultanlarının Halep Valisi olan Özdemirin mezarı	899	2
57 a	Mısır Çerkes Sultanlarının Halep Valisi olan Özdemirin zevcesinin mezarı	893	2
58	Mısır Çerkes Sultanlarının Halep Valisi olan Özdemir ve zevcesinin türbelerinin demir parmaklık kitabeleri	893	4
*59	Sultan Osman II nin (Süslü Kır) adlı atının Üsküdar'da bulunan mermer mezar kitabesi	1028	1
60	1917 de Sultan Ahmet meydanında çıkan namazgâh kitabesi	—	1
	EVKAF MÜZESİ: (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi)		
61	Şam'da makamâtı ehlibeyt'ten gelen ağaç kaide üzerinde Kûfi	—	3
	ASKERÎ MÜZE :		
*62	Mısır Sultanı Kaytbay namına top kitabeleri	—	6
	RUMELİHİSARI :		
*63	Zağanos Paşa Kulesi kapısında	856	1
	53 — T. O. E. M., Sene : 1, Sa. 113		
	59 — T. O. E. M., Sene : 15, Sa. 196		
	62 — T. O. E. M., Sene : 8, Sa. 129		
	63 — T. O. E. M., Sene : 2, Sa. 486		

Sıra No.		Hicrî sene	Parça
YEDİKULE :			
64	Girit Fatihî Gazi Hüseyin Paşanın torunu Seyit Halil Beyin ve bunun babası Mehmet Beyin yalnız tarih kısmı	1196 1199	2
XVII. KAHİRE			
65	Mısır'da zuhur etmiş ilk hicrî asırdan ori- jinal papirus	—	4
66	Manzum Arapça Kitabe (<i>Şimdi Atınada Benakis Müzesindedir</i>)	1145	1
XVIII. KÂHTA			
67	Kalede Keykubat I namına büyük kitabe (9 parçadan mürekkep)	628	1
68	Kale kapısında Sultan Kalavun namına uzun kitabe	685	1
XIX. KARAMAN (Larende)			
69	Musa Bey medresesi kapısında Kûfî Kurânî kitabe	—	9
*70	Musa Bey medresesinde Fahreddin Ahmet mezarı	750	3
*71	Musa Bey medresesinde Şemsettin mezarı	753	4
*72	Musa Bey medresesinde Dürrü Huand Hatun mezarı	813	5
*73	Musa Bey medresesinde Halime Hatun mezarı	914	4
74	Musa Bey medresesinde Mustafa Bey (?) tarihsiz	—	2
75	Musa Bey medresesinde isim mevcut olmayan yalnız tarihi olan	854	2
*76	İmarat medresesi yanında İbrahim Bey tür- besinde Kasım Bey mezarının 4 üncü satırı (<i>mezarlar sonradan kırıldı</i>)	888	1
77	İmarat medresesinin kapı kitabesinin üçüncü saturının farisî ibareli son parçası	—	1
*78	Hacı Beyler camiinin duvarında Mısır Türk Sultanları Naibi Hacı Beyler namına	759	1

70 — T. O. E. M., Sene: 2, Sa. 705

71 — T. O. E. M., Sene: 2, Sa. 706

72 — T. O. E. M., Sene: 3, Sa. 824

73 — T. O. E. M., Sene: 3, Sa. 879

76 — T. O. E. M., Sene: 3, Sa. 874

78 — T. O. E. M., Sene: 2, Sa. 707

XX. KARAPINAR [*]

Sıra No.		Hicri sene	Parça
79	Sultan Selim Camii denilen iki minareli camiin manzum kitabesi	971	1
80	Sultan Selim Camii şadırvanı üzerinde kitabe	1004	1

XXI. KAYSERİ [**]

*81	Küllük Camiinde Danişmentlerden Atsuz Elti Hatun kitabesinin son satırı	607	1
-----	---	-----	---

XXII. KONYA

1) MÜZE :

82	Resimli ve kenarındaki tarihten yalnız miat hanesi görülen bir kitabe parçası	4(??)	1
83	Şekerfuruş mescidi kitabesi	617	1
84	Alâeddin Keykubat namına. (Tarihi sağ tarafından noksan.)	—	1
85	Bir tarafı resimli Ahmetşah bin Süleyman namına	684	2
86	Elhüseyn bin Yusuf Kabakulak ismiyle tarihsiz	—	1
87	Kayser bin Mehmet namına yol kitabesi, »	—	1
88	Keykubat I namına tarihsiz kale kitabesi	—	1
89	» » » » » » »	—	1
90	Mimarî tezyinatı havi kitabe parçası	—	2
91	Selçukî kitabe. Yukarda السلطانى alt tarafı noksan	—	1
92	Bir yüzünde süvari resmi, diğer tarafında Taç Veziri Kasım Bey namına mezar kitabesi	738	2
93	Karaman devrinde Hasbey oğlu namına vakfiye parçası	—	1
94	Eski Bezestan'dan menkul Kale kitabesi (Fatih zamanı)	872	1
95	Eski Bezestan kapısının kitabesi (Süleyman I zamanı)	945	1
96	Girift yazıyle farisî kitabe parçası	—	1
97	Beyaz mermer üzerine Selçukî tezyinat	—	1
	2) ALÂEDDİN CAMİİ VE TÜRBEŞİ :		
98	Minberin kapısında Mesut I namına Kûfi kitabe	—	1

[*] Konya dahilinde.

[**] Bu şehrin kitabeleri Halil Ethem Eldem tarafından *Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuasında* ve Kayseriye şehrinde neşredilmiştir.

81 — Halil Ethem: Kayseriye şehri, Sa. 32

Sıra No.		Hicrî sene	Parça
99	Minberin üst kısmında Usta imzası	550	2
100	» kapısı etrafındaki kitabenin son kısmı (<i>Kılıç Arslan II zamanı</i>)	—	1
101	» kapısı üstünde Ayet (4 parçadan mürekkep)	—	4
102	Alâeddin Camiinin dışındaki kitabeden 5 incisi	616	1
103	» » » » 7 » (<i>Keykubat I zamanı</i>)	—	1
104	Alâeddin türbesi penceresinin dışında mimar imzası	—	1
3) SAHİP ATA (DARENDE KAPISINDA):			
105	Türbede Sahip Atanın mezarı	684	1
106	» » » oğullarının mezarı	—	2
107	» » » kızı Melek Hatunun mezarı	691	1
108	Sahip Ata medresesi kapısının iki tarafındaki çeşmelerin küffi yazı ile kurânî kitabesi	—	2
109	Sahip Ata medresesi kapısının cephesinde mimarın imzası	—	2
4) NALINCIBABA KÜNBEDİ:			
110	Sahip Ata inşaatından olup (<i>Belediye bu güzel binayı yıktırdı</i>) haricen Kurânî kitabe	—	1
111	Yine aynı kümbetteki mimar imzası	—	2
5) MEVLÂNA (<i>Bugün Müzeye tahsis edilmiştir</i>):			
112	Türbe bahçesinde Kerra Hatun mezarı	686	2
113	Veziriâzam İbrahim paşa namına bir türbenin kapısında	934	1
6) KONYADA BAŞKA MEBANÎ KİTABELERİ:			
114	Akıncı mescidi	607	1
115	Farukiye mescidinin iç kapısı üzerinde mimar imzası ve dış kapısında Keykavus I namına kitabe	611	2
116	Zeyneddin Beşare mescidi	616	1
117	Hoca Fakih yahut Ahmet Fakih türbesinde mezar	618	1
118	Hatuniye medresesi minare duvarında (<i>Keykubat I zamanı</i>)	627	1
119	Musalla civarındaki mezarlıkta Şemsettin Ahmet mezarı	636	1

Sıra No.		Hicrî sene	Parça
120	Musalla civarındaki Parsena mezarlığında Kerimeddin Nahcevanî mezarı	645	1
121	Pir Esat (Şeyh Esat) türbesinde mezar	662	1
122	Karaman caddesi üzerinde Yağlıtaş mezarlığında Abdülkadirin mezarı	664	1
123	Sadreddin Konevî türbesi kapısında	673	1
124	Meram yolu üzerinde Ateşbaz Veli türbesi penceresinde	684	1
125	Şeyh Alaman Harimi kapısında	689	1
126	» » türbesi kapısında	689	1
127	Abdümümin mescidi (<i>Mağaribe mescidi</i>)	694	1
128	Zevele Sultan mescidi (tarihsiz, belki Keykubat I zamanı)	—	1
129	İplikçi Camii kapısında	733	1
130	Mevlâna civarında Topbaşta çıkan mezar taşı	738	2
131	Taçveziri türbesinde resimli ve yazılı mezar taşı	738	2
132	» » farisî kitabe	—	1
133	» » Taçvezirinin torunu Şeyh Suretî mezarı	749	1
134	Mevlâna civarında Topbaş hanesinde çıkan Eflâki Dede mezarı	761	1
135	Musalla mezarlığında Şücaeddin türbesindeki mezar	790	1
*136	Hacı Hasan Camii (<i>Karaman oğlu zamanı</i>)	812	1
137	İstasyon civarındaki mezarlıkta Şah Paşa Hatun mezarı	814	1
*138	İshak Kâzerunî zaviyesi kapısında (<i>Karaman oğlu zamanı</i>)	821	1
*139	Meramda hamam (<i>Karaman oğlu zamanı</i>)	827	1
*140	Meramda Hacı Hasbey Camii (Hatib oğlu Camii)	—	1
*141	Torgut oğlu türbesi bahçe kapısında	835	2
142	Torgut oğlu türbesinde Pir Hasan mezarı	812	1
143	Pir Es'at (Yahut Pisili) mahallesinde Saraç oğlu medresesinde Parsa İsa türbesi	860	1

136 — T. O. E. M., Sene : 2, Sa. 748

138 — T. O. E. M., Sene : 2, Sa. 748

139 — T. O. E. M., Sene : 3, Sa. 824

140 — T. O. E. M., Sene : 2, Sa. 749

141 — T. O. E. M., Sene : 3, Sa. 826

Sıra No.		Hicri sene	Parça
144	Şemsi Tebrizî civarında Selim I Çeşmesi	926	1
145	Piri Paşa Camii	930	1
146	Çadır Çeşme kitabesi (<i>Süleyman I zamanı</i>)	944	1
147	Musallanın kapısında Hasan Paşa namına	948	1
148	Musallada Kadı Seracettin türbesinde Şeyh Halilî namına	998 ve 1006	1
149	Ovalıoğlu camii minaresinde Mehmet Paşa namına	1171	1
150	Nakip oğlu Camii	1178	1

XXIII. KUDÜS

151-155	Sahratullah kubbesinin içindeki hatılların kabartma kitabeleri (Fatımiyeden Elhakim Biemrillah zamanında kubbenin tamirine dairdir. <i>Gayet mühim</i>)	413	5
156	Haremi Şerif kenarında Elgadiiriye medresesi köşesinde ve avluya nazır bir odanın iç tarafında olup Dulkadır oğlu Nusreddin Mehmedin zevcesi Mısır Hatun namına	—	2

XXIV. KÜTAHYA

(Bu estampajlar Mimar Asım Bey tarafından yapılmıştır)

157	Yoncalı Kaplıca	631	2
158	Balıklı Camii	634	1
159	Hızırlık kitabesi	641	1
*160	Vacidiye Medresesi	714	1
161	Kalei Bâlâ Camiinde mezar taşı	738	2
162	Kale eteğinde Yeni Çeşmede mezar taşı	768	1
*163	Kalei Bâlâ Camii kitabesi	779	1
*164	Kurşunlu Cami	779	1
*165	Balıklı Camiinde başka kitabe	783	1
*166	Germiyan oğlu Yakup Çelebi vakfiyesi	814	1
*167	İshak Fakih Çeşmesi	823	1

160 - T. O. E. M., Sene : 1, Sa. 126

163 - T. O. E. M., Sene : 1, Sa. 115

164 - T. O. E. M., Sene : 1, Sa. 126

165 - T. O. E. M., Sene : 1, Sa. 127

166 - T. O. E. M., Sene : 1, Sa. 116

167 - T. O. E. M., Sene : 1, Sa. 123

Sıra No.		Hicri sene	Parça
168	Seyit Nurettin Camii	825	1
*169	İshak Fakih Camii	837	1
*170	İmaret Mescidi (<i>Germiyan Bey Camii ve medresesi</i>)	844	2
171	Hisar Bey Camii	893	1
172	Menzilhane Kitabesi	912	1
173	Namazgâhda mezar	929	1
174	Koru Çeşmesi	952	1
175	Rüstem paşa (<i>yahut Balıklı</i>) hamamı	956	1
176	İstasyon civarında Ali Ağa çeşmesi	964	1
177	İstasyon civarında Ali Ağa çeşmesi ittisa- linde büyük namazgâh taşı	729	10

XXV. LEYNE [*]

(*Ermenak estampajları gibi Hafız Kadri Efendi tarafından yapılmıştır*)

178	Menteşe oğullarından İlyas Bey camiinin yanında duran bir zaviye kitabesi	770	1
179	İlyas Bey Camii	920	1
180	Şah Paşa Hatun mezarı	742	3

XXVI. MERMERİS

(*Hafız Kadri Efendi yaptırmıştır*)

181	Süleyman I binası olan harap misafirhane	952	1
-----	--	-----	---

XXVII. MERZİFON

*182	Muineddin Pervane namına bir cami kitabesi (<i>yıkılmıştır</i>).	663	1
183	Fatih Mehmet II namına bir kitabe	—	1
184	Vezir Mustafa Paşa namına çeşme	1093	1

XXVIII. MİLÂS VE BEÇİN

(*Milâs Jandarma Kumandanı Hafız Kadri Efendi tarafından yapılmıştır.*)

185	Beçin kalede Gazi Ahmet medresesi.	777	1
-----	------------------------------------	-----	---

169 — T. O. E. M., Sene: 1, Sa. 127

170 — T. O. E. M., Sene: 1, Sa. 128

[*] Muğla dahilinde.

182 — T. O. E. M., Sene: 8, Sa. 42

Sıra No.		Hicri sene	Parça
186	Milâsta Mentеше oğlu Gazi Mehmet Bey Camii (Ulu cami)	780	9
187	Aynı camiin mermer minber kitabesi	781	1
188	Beçin kalede Gazi Ahmet Beyin türbesinde kendisinin mezar kitabesi	797	8
189	Beçin kalede Gazi Ahmet Beyin mezar taş- larının kenarlarında hattat imzası	—	6
190	Beçin kalede Gazi Ahmet Beyin mezarı yanında Fatma binti İlyas namiyle bir mezarın kitabeleri	823	3
191	Beçin kalede Gazi Ahmet Beyin yanı başında bir mezarın noksan kitabesi (gayri münteşir)	—	2
192	Beçin kalede Ahmet Gazi türbesinden biraz uzak Ömer bin Hamza paşa namına kitabe	814	2
193	Milâs'ta Hacı İlyas'ta Mentеше oğlu Orhan Bey kitabesi	730	3
194	Milâs'ta Hoca Bedrettin medresesinde küçük mescit	—	2
195	Beçin kalede bir Hatun mezarı	837	4
196	Milâsta Şeyh köyünde Buhari Halifesi Seyit Mehmet türbesi	958	1
197	Beçin kalede harap cami yanında	—	1
198	Milâsta Şeyh köyünde Seyit Mehmet türbesinde Bedreddin mezarı	884	2
199	Şeyh köyünde Abdurrahman türbesi	1030	1
200	» » » » dahilinde yalnız tarih	1025	1
201	Milâsta Hoca Piruz Camiinin kapısında Yıl- dırım Bayazıt namiyle	797	4
202	Milâsta aynı camiin kapısının yan taraf kitabeleri	—	3
203	» » » mihrabının yan tarafında imzalar	—	1
XXIX. MUĞLA			
204	Camii Kebir, (Mentеше oğlu İbrahim B. namına)	745	1
205	Muğlaya yakın Ula yahut Uğla'da yeni cami	978	1
206	» » Ula'da Ulu cami	895	1
XXX. NİĞDE			
207	Kalede Alâeddin camii karşısında İbni Hatır çeşmesi	666	1

Sıra No.		Hicri sene	Parça
*208	Ak medrese (<i>Karaman oğlu zamanı</i>)	812	1
*209	Sunğur Bey camii (Camii Kebir) (<i>Karaman oğlu zamanı</i>)	874	3

XXXI. NİKSAR

210	Melik Gazi yahut Ahmet Gazi türbesinde mahfuz Danişment'lerden Yağlıbasan namına bir bina kitabesi	552	2
211	Melik Gazi türbesinin dış kapısında	612	1
212	Kulak Tekkesi yahut Alemdar türbesi kapısında Kûfi (Arslan Toğmis namına)	—	1
213	Melik Gazi türbesi kapısı üzerinde tarihsiz	—	1
214	Alemdar türbesinin aksamından olup yerde yatan Kûfi yazılı mermerlerden nümune	—	1
215	Çöreği büyük medresesi kapısında (Efrasyab namına)	—	1
216	Çöreği büyük medresesi kapısı altında Firdevsi'den iki beyit	—	1
217	Melik Gazi türbesi hazinesinde İbrahim bin Abdullah mezarı	892	1
218	» » » » Alaybeyi oğlu Ali Ağanın mezarı	1176	1

XXXII. SAMERRA [*]

219	Samerra Camii kapısının sandal ağacından olan etraf çerçevesinin uzun kitabesinden bir parçadır ki Abbasi Halifesi Ennasır lidinillah Ahmed'in ismi okunur tarih daha mevcut ise de estampajda görünmez	606	3
220	Aynı camiin kapısının arkasındaki bir küçük odada bulunan ve 12 İmamın isimlerini havi Kûfi kitabeden bir parçası	—	1

XXXIII. SAMSUN

221	Kale mescidi kapısında İhsan Ebu Sait namına Nuyan Timurtaş tarafından	723	1
-----	--	-----	---

208 — T. O. E. M., Sene : 2, Sa. 747

209 — T. O. E. M., Sene : 3, Sa. 873

[*] Bağdat civarında.

XXXIV. SEYİT BATTAL GAZİ

Sıra No.		Hicri sene	Parça
222	Mescit. (Keyhüsrev zamanında yapılmış ve Bayazıt II tarafından tecdit edilmiştir.)	604 ve 917	1
223	Seyit Battal türbesi dış kapısında Bayazıt II zamanı	917	1
224	Seyit Battal türbesi ikinci mezar kapısı	921	1
225	Seyit Battal nahiyesinde Şucaeddin Veli türbesi	921	1

XXXV. SİNOP

(İsfendiyar Oğulları Türbesi Alaeddin camii bahçesinde..)

226	Taybağa mezarı	695	1
227	Bayazıt bin Âdil Bey	787	1
228	İsfendiyar Bey bin Kötrüm Bayazıt	—	1
229	İskender bin Kötrüm Bayazıtın kızı Tora Hatun	843	2
230	İsfendiyar bin Bayazıt	843	3
231	Sait Baha Hatun Binti Sultan İsfendiyar	846	4
232	İbrahim bin İsfendiyar	847	4
233	İbrahim'in validesi (ismi yoktur)	849	2
234	Yahya Bey Bin Sultan İsmail	864	3

XXXVI. SİVAS [*]

*235	Bruciye medresesinin medhalindeki madalyonlardan sol taraftakidir. Bu medrese 670 senesindedir.	—	1
------	---	---	---

XXXVII. TARSUS

236	Ulu Cami minaresinin kapısında Mısır Sultanlarının valisi Aksonkur Ennasiri namına	764	1
237	Aynı camiin mermer minberinin kapısında Ramazan oğlu İbrahim bin Piri namına olan kitabenin yazısı	987	1

[*] Sivasın büyük bir kısım kitabeleri Corpus'de Halil Ethem Eldem tarafından neşredilmiştir.

235 — M. van Berchem et Halil Edhem : Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum. III / 1. (Sivas, Divrigi, Tekkeh, sa. 27)

XXXVIII. TOKAT

Sıra No.		Hicri sene	Parça
*238	Çukur medrese yahut Yağlıbasan medresesi	—	1
*239	Selçuklardan Üç Kardeşler namına büyük köprü kitabesi	648	2
*240	Selçuklardan Üç Kardeşler namına Sefer paşa türbesi yahut Boynu Eğri tekkesi kitabesi	649	1
*241	Alaca Mscidde çeşme kitabesi	67(?)	1
*242	Vezir Ahmet paşa mescit ve türbesi kapısında Gıyaseddin Mesut II zamanından üç satırlık kitabenin tarih kısmı	687	1
*243	Darüssüleha denilen Sünbül Baba zaviyesi kapısında	691	1
244-245	Darüssüleha denilen Sünbül Baba zaviyesi kapısındaki hücrelerin üstünde küfi ile الله - محمد	—	2
*246	İlhanlar devrinden Sen Timur Türbesi (Ulcaytu Hüdabende zamanı)	713	1
*247	Hamza Bey Mescidi kapısında (Çelebi Sultan Mehmet zamanı)	815	4
*248-249	Meydan Camii yahut Hatuniye kapısında sağ ve sol taraflarda yuvarlak kitabe	891	2
*250	Alaca Mescitte Osmanlı Kitabesi	911	1
*251	Kemer Ali Paşa tesmiye olunan camiin yanındaki türbenin mezar kitabesinden yalnız birinci satır. (Sonunda tarih vardır)	980	1

-
- 238 — T. O. E. M., Sene: 6, Sa. 587
 239 — T. O. E. M., Sene: 6, Sa. 641
 240 — T. O. E. M., Sene: 6, Sa. 644
 241 — T. O. E. M., Sene: 6, Sa. 645
 242 — T. O. E. M., Sene: 6 Sa. 647
 243 — T. O. E. M., Sene: 6 Sa. 650
 246 — T. O. E. M., Sene: 6 Sa. 728
 247 — T. O. E. M., Sene: 6 Sa. 734
 248-249 — T. O. E. M., Sene: 6 Sa. 743
 250 — T. O. E. M., Sene: 6 Sa. 748
 251 — T. O. E. M., Sene: 6 Sa. 750

XXXIX. TRABZON [*]

Sıra No.		Hicrî sene	Parça
*252	İç Kale Camiinde Şadırvan kitabesi (Bayazıt II nin oğlu Abdullahın valiliği zamanında annesi Şirin Hatun namına yapılmıştır)	875	1

XL. UZUNKÖPRÜ

253	Köprünüh ilk inşası Murat II nin saltanatına ait (<i>gayet mühim</i>)	849	1
254	Köprünün Mahmut II nin zamanına ait kitabesi	1238	1
255	Köprüde tarihsiz küçük kitabe	—	1

XLI. ÇORLU

*256	Mısır Memlûk Sultanlarından Tumanbay II namına mermer kitabe olup Çorluda bulunmuş ve 1934 te İstanbul Asarâtika Müzesine naklolunmuştur.	922	1
------	---	-----	---

XLII. SAKIZ

257	Sakızın Piyale Paşa tarafından fethine dair milâdî 1566 ve hicrî 973 tarihli kitabe		1
-----	---	--	---

[*] Trabzon'un diğer kitabeleri *Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuasında* Halil Ethem Eldem tarafından neşredilmiştir.

252 — T. O. E. M., Sene; 8 Sa. 332

256 — Halil Ethem: Mısırın son Memlûk Sultanı Melik Tumanbay II adına Çorluda bulunan bir kitabe, İstanbul, Devlet Matbaası, 1935.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
<i>Aziz OGAN</i>	- Topkapı Sarayı hafriyatı 317
» »	- Les Fouilles de Topkapu Saray 329
<i>Dr. W. EBERHARD</i>	- Muahhar Han devrinde (M. S. 25-M. S. 220) Hun tarihine kronolojik bir bakış 337
» » «	- Chronologische Uebersicht über die Geschichte der Hunnen in der späteren Han - Zeit (25 N. Chr. - 220 N. Chr.). 387
<i>Enver Ziya KARAL</i>	- Zarif Paşanın hatıratı 443
<i>İ. H. UZUNÇARŞILI</i>	- Osmanlı Devleti zamanında kullanılmış olan bazı mühürler hakkında bir tetkik. 495
<i>Uluğ İGDEMİR</i>	- Türk - İslâm devri kitabe estampajları 545

LEVHALAR

<i>LXXII - LXXXIII</i>	- Topkapı Sarayı hafriyatına ait resim ve plânlar.
<i>LXXXIV - LXXXV</i>	- Zarif Paşanın hatıratına ait resimler.
<i>LXXXVI - CVII</i>	- Osmanlı Devleti zamanında kullanılmış bazı mühürler.

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : IV

No. 16

Octobre 1940

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 5